

EVROPSKA REVIJA

ISSN 2303-8020

UDK:0/13

Br. 1 (13), 2021.

**EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
BRČKO, 2021.**

**EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
BRČKO 2021.**

EVROPSKA REVIJA

Izdavač: Evropski univerzitet Brčko distrikt
Adresa: Brčko, Bijeljinska cesta 72-74
Telefon: 00387 49 590 605
E-mail: info@eubd.edu.ba
www.eubd.edu.ba

ISSN 2303-8020 UDK: 0/13 Broj 1 (13), 2021. God. VII, vol. VII

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Kojo Simić

Uredivački odbor

akademik prof. dr. Nedeljko Stanković, član; akademik prof. dr. Zoran Milošević, član;
prof. dr. Drago Tešanović, član; emeritus prof. dr. Radoslav Galić, član; prof. dr. Anka
Bulatović, član; prof. dr. Edin Ramić, član; prof. dr. Esed Karić, član; prof. dr. Izet
Banda, član; mr. Zlatan Lukić, član

Sekretar odbora
Doc. dr. Albina Fazlović

Savjet časopisa

Akademik univ. prof. dr. habil. dr. dr. hc. Wolfgang Rohrbach (Austrija); prof. dr. Igor
Bogorodicki (Rusija); prof. dr. Kiril Ševčenko (Bjelorusija); prof. dr. Ahmad Gašamoglu
(Azerbejdžan); prof. dr. Danilo Kapaso (Italija); akademik prof. dddr. habil. Aleksios
Panagopoulos (Grčka); prof. dr. Ištvan Laslo Gal (Mađarska); akademik prof. dr. Zdravko
Ebbling (Hrvatska); akademik prof. dr. Kadrija Hodžić (Bosna i Hercegovina); akademik
prof. dr. Pantelija Dakić (Bosna i Hercegovina), i akademik prof. dr. Branislava Peruničić
(Bosna i Hercegovina)

Prelom i štampa
Markos, Banja Luka
Časopis izlazi dva puta godišnje
Tiraž 200 primjeraka

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštampavati, bilo u cijelini, bilo u
dijelovima, bez izričite saglasnosti izdavača. Ocjene iznesene u člancima lični su stavovi
njihovih pisaca i ne izražavaju mišljenje niti uredništva, niti ustanova u kojima su autori
zaposleni.

POVODOM DVANAESTOG BROJA EVROPSKE REVIJE

Poštovani saradnici i čitaoci "Evropske revije",

neizmjerna sreća našeg Univerziteta ogleda se u tome što imamo vrijedne, dobre i vjerne saradnike. Da je to istina dokazujemo tim što i u vrijeme opake pandemije, koja je zahvatila period naša posljednja tri broja, nismo ostali bez objave istih koji su redovno i na vrijeme ugledali svjetlost dana u štampi.

Pred vama je, dragi čitaoci, trinaesti broj u kojem su objavljeni radovi sa jako interesantnim ogledima i studijama iz različitih oblasti. Očekujemo da će još bogatiji radovi stići od vas, naših najvrjednijih i najvjernijih saradnika, kako bismo našu sedmu godinu objavljivanja radova okončali veoma uspešno.

I u buduće se nadamo vašoj saradnji, te pozivamo zaposlene na Evropskom univerzitetu Brčko distrikta, Evropskog univerziteta "Kallos" Tuzla, kao i vrijedne kolege sa svih univerziteta Bosne i Hercegovine i šire, da šalju svoje radove radi objavljivanja u časopisu.

Moram napomenuti i to da, obnašati dužnost glavnog i odgovornog urednika časopisa, nije ni malo jednostavno, te zbog toga pozivam i molim sve autore da se pridržavaju *Uputstva za pisanje radova*, a koje se nalazi, kako na stranici Univerziteta, tako i u svakom broju našeg časopisa. Poštujуći navedeno svi ćemo biti zadovoljniji i radovi će biti blagovremeno, prema predviđenoj dinamici, objavljivani. Moram napomenuti i to da ste svi vi, moji dobri saradnici, veliki intelektualci, pa prema tome uradite rad, kako se ne bismo dopisivali u više navrata.

Kao što sam naveo u prošlom broju, tako želim napomenuti i sada, da ne pravimo bilo kakvu selekciju kako bi nečiji rad bio na prvom, a nečiji na posljednjem mjestu. U časopis radove unosimo onim redom kako koji, uvaženi, autor pošalje.

Zahvaljujemo se na razumijevanju, unaprijed se radujemo nastavku neprekidne uspješne saradnje i još jednom pozivamo autore da svojim radovima i dalje obogaćuju teoriju i praksu vaspitno - obrazovnog procesa.

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Kojo Simić

Sadržaj

Doc. dr Kojo Simić Vanja Zarić	<i>Zaštita okoline – uticaj na zdravlje djece i odraslih</i>	7
Damir M. Markulin	<i>Likovno stvaralaštvo učenika u dobu vizualnih komunikacija</i>	18
Doc. dr Damir Šarić Prof. dr Izet Banda Doc. dr Mirsad Nalić	<i>Timski rad kao strateški izbor preduzeća</i>	33
Doc. dr Dragoljub Pilipović Mr Željko Gavrić	<i>Udaljeno glasanje na izborima u BiH i SAD</i>	40
Marija Ileš, mag. oec	<i>Prognoziranje pojave s trendom modelima eksponencijalnog izglađivanja</i>	51
Doc. dr. sc. Andreja Rudančić Jerko Sladoljev, mag. oec. Nikola Butković, bacc. oec.	<i>Analiza zadovoljsta ponudom turističke animacije u camping turizmu</i>	64
Marko Jovanović, master prava	<i>Право купца да уложи приговор на испоручену робу код уговора о међународној продаји робе</i>	74
Doc. dr Kojo Simić Milica Letić	<i>Povrće i voće – značaj i uloga na zdravlje djece školskog uzrasta</i>	84
Doc. dr. Emina Škahić	<i>Nasilno ponašanje između vršnjaka</i>	96
Mr Драгана Лазић	<i>Посљедице измјене режисма рада у основним школама Републике Српске узроковане пандемијом корона вируса</i>	102
Doc. dr Biljana Dimitrić Mladen Cimeša	<i>Psihopatija i nasilje u ženskim zatvorima – penološki osvrt</i>	115
Šaćira Mešalić Borka Vukajlović Almina Mujić	<i>Dostignuća učenika usporenog kognitivnog razvoja mjerena primjenom ZOT-a u uvjetima integracije</i>	128

ZAŠTITA OKOLINE – UTICAJ NA ZDRAVLJE DJECE I ODRASLIH

Sažetak

Svrha ovog rada je proučiti literaturu i istražiti kako okolina i njena zaštita utiču na zdravlje djece i odraslih. Faktori zaštite životne sredine igraju važnu ulogu u određivanju zdravlja djece. Djeca čine više od jedne trećine svjetske populacije, a mnogobrojna istraživanja upućuju na ranjivost ove grupe. Tome izrazito doprinose faktori okoline koji na zdravlje djece utiču različito nego na zdravlje odraslih.

Sadržajima koje obuhvata ovaj diplomski rad želi se ukazati na važnost i sticanje pozitivnih navika na zaštitu prirode i okoline, kao i na zdravlje. Čovjek svojom djelatnošću direktno ugrožava prirodne procese, povezano s tim pojavljuju se nebrojeni efekti na zdravlje ljudi. Degradacija kvaliteta života vidi se u naglom porastu malignih bolesti i teških oboljenja, mutagenih i teratogenih efekata, bolesti disajnih, probavnih i drugih organa, hormonalnih poremećaja, psiholoških faktora i slabljenja imunološkog sistema. Čovjekovo zdravlje je najvjrednije bogatstvo. Kako bi se spriječile razne bolesti, važno je spriječiti i njene uzroke. Zaštita okoline je jedan od najvažnijih načina spriječavanja bolesti, a predškolsko i školsko doba najpogodnije je za razvijanje navika za zaštitu sredine i okoline u kojoj živimo.

Ključne riječi: okolina, faktori zaštite sredine, zdravlje djece i odraslih.

Summary

The point of this work is to study literature and to explore how environment and their defende affect on health kids and adults. Environmental factors have important role in determination kids health. Kids makes more than third of world population , and many investigation indicate about vulnerability of this cluster. Environmentaly fours really contribute on kids healt differently than on adults.

Content of this degree work I want to indicate of getting positive habits on protect nature and environment and on health. The man with his empolee directly a farts natural process and conect with that we have a lot of effects on people's health. Degradation of quality of life we can see in sudden increare of malignant diseases mutagens and teratogens effetc, respiratory diseases, digestive and other organs, hormonal disorder, psychological effects and attenuation of immune system.The man health is the most precious wealth. To prevent many diseases it's important to prevent and their causes. Environmental protect is one of most important things in prevent diseases and preschool and school are is the best for developing habits to protect environment where we live in.

Key words: environment, factors protect, kids and adults health.

¹ Evropski univerzitet, Brčko distrikt

² profesor razredne nastave

I UVOD

Tema ovog diplomskog rada je Zaštita okoline – uticaj na zdravlje djece i odraslih. U radu ćemo u teorijskom dijelu obraditi sledeće teme zagadivanje životne sredine, zdravlje i poremećaji zdravlja, zaštita okoline, zdravlje i bolesti djece i odraslih. Opterećenje okoline različitim zagađujućim tvarima kojima se vrlo često ugrožava ljudsko zdravlje, pri čemu nije pošteđena niti jedna od njegovih elemenata (vazduh, voda i tlo), uzrokovalo je direktno ili indirektno štetno djelovanje ovih tvari na život na Zemlji. Zbog toga, pitanje očuvanja okoline predstavlja jedan od najvećih izazova savremenog čovjeka jer se okolina, a time i ljudsko zdravlje nalazi izloženo štetnim uticajima nečistih tvari iz okoline.

Zadaća je stoga, svakog savremenog društva, uvođenje i pridržavanje ekoloških kriterijuma i standarda u svim sferama života, a posebno u području proizvodnje, transporta, korištenja slobodnog vremena, kulture i politike, kako bi se zaštitio život na Zemlji i unaprijedilo ljudsko zdravlje. Zdrava okolina temeljna je prepostavka za očuvanje zdravlja ljudi, djece i kvaliteta života. Najčešći negativni uticaji okoline na zdravlje ljudi povezani su s lošim kvalitetom voda, zagađivanjem vazduha, problemima vezanim uz regulisanjem otpadom i slično. U poslednje vrijeme uočava se i uticaj klimatskih promjena, dok gubitak biološke raznolikosti i degradacija zemljišta posredno utiču na smanjenje kvaliteta života.

O zdravstvenim efektima opasnih hemikalija manje se zna, a u urbanim i prometnim područjima, uz zagađivanje vazduha, štetan uticaj na zdravlje i sigurnost ljudi imaju buka te saobraćajne nesreće. Efekat faktora okoline na zdravlje zavisi o prostoru i vremenu njihovog djelovanja, intenzitetu ili dozi izloženosti, međusobnim interakcijama, kao i o ciljanoj populaciji na koju djeluju. Iz ovih razloga, buduća tehnološka postignuća razvijenog svijeta, moraju podlijegati ekološkim zakonima i kulturnim zahtjevima kao bitnim kriterijumima smjera razvoja. Ti kriterijumi moraju predstavljati temelje budućeg razvoja, na kojima treba graditi buduća društva i njihove zajednice.

Iako se smatra da se zabrinutost čovjeka za propadanje i zagađivanje okoline pojavila prvi put tek krajem 1960-ih godina, važno je napomenuti da su zagađivanje vazduha, vode i drugi problemi okoline odavno poznati. Naime, od davnih vremena, među ljudima su činjenice o bolestima, uzrokovane zagađujućim tvarima iz okoline, bile mnogo prihvatljivije nego danas, a većina poznatih problema ponovo je postala aktualna u vremenu obilježenom naglim razvojem industrije, porastom broja fabrika, nicanjem velikog broja gradova i tako dalje. Veoma je bitno da zaštitimo i čuvamo našu okolinu zbog nas samih i našeg dobra i zdravlja.

II O ZDRAVLJU

Naše zdravlje je u direktnoj vezi sa zdravljem okoline s obzirom da zagađenost okoline može biti uzrok čitavog niza zdravstvenih poteškoća, npr. astme, alergija ili preosjetljivosti, raznih oblika raka, dijabetesa, bolesti srca i krvnog sistema, problema s plodnošću, neuroloških stanja, gojaznosti i brojnih drugih. Nažalost, još uvjek mnoge od zdravstvenih posljedica zagađenosti okoline postaju vidljive tek nakon dužeg vremena ili se javljaju kao posljedica hronične izloženosti. Iako je štetan uticaj zagađenja okoline na zdravlje čovjeka odavno poznat, te iako je zdravlje vrijednost kojoj većina ljudi pridaje najveći značaj, često se na mjeru

koje imaju cilj osigurati čišću i zdraviju okolinu još uvijek gleda kao na teško dostižan luksuz, a poneki ga ne smatraju prioritetnim.

No, vrlo je važno na početku reći da je zdravlje prvo na listi prioriteta savremenog čovjeka i jedan od najvećih izazova 21. vijeka. Prepoznavanje niza uzroka koji utiču na zdravlje, podstiče nas na stalno razmišljanje kako ga sačuvati. Naime, zdravlje čovjeka, njegova okolina i način života su u stalnom i vrlo aktivnom međudjelovanju tokom kojeg se čovjek stalno prilagođava svojoj okolini ujedno je mijenjajući ne bi li stvorio optimalne uslove za uspješan život i opstanak.

Iako je teško definisati kakava bi okolina bila optimalana s obzirom na kvalitet života koju čovjek u njoj ostvaruje, danas se zna da bi ona u sebi trebala sadržavati sve elemente od prava na osnovne biološke potrebe pa do prava na kulturno i socijalno ostvarenje s posebnim naglaskom na zdravlju.

Danas se izraz zdravlje najčešće upotrebljava u kolokvijalnom i znanstvenom značenju, a predstavlja vrlo širok pojam kojeg je teško definisati i kojeg se može tumačiti na mnogo načina. Naime, zdravlje predstavlja vrlo složen dinamički fenomen koji se može definisati na više načina – kao odsutnost bolesti, odsutnost nesposobnosti i poremećene funkcije, rezultata harmoničnih odnosa sa okolinom, stanje ravnoteže na svim razinama, produkt odgovornog i zdravog načina života, uslov ili neophodnost za obavljanje svakodnevnog života i potencijal za samoostvarenje. Mnoge definicije zdravlja imaju osim medicinske i filozofsku, psihološku, socijalnu i ekonomsku dimenziju.

S obzirom da je zdravlje vrlo širok pojam pa ima i objektivne i subjektivne aspekte. Uopšteno danas je najprihvatljivija definicija ona formulisana u statutu Svjetske Zdravstvene Organizacije – SZO (engl. World Health Organization, WHO), koja zdravlje opisuje kao jedno psihičko, fizičko i socijalno blagostanje, a ne samo puka odsutnost bolesti ili slabosti. Prema ovoj definiciji zdravlje treba smjestiti u najširi kontekst te govoriti o interakciji fizičkog i mentalnog u pozitivnom društvenom okruženju i sposobnost pojedinaca da se aktivno kreću unutar okruženja.

Dva najvažnija faktora ljudskog zdravlja kao šireg koncepta su stil i uslovi života. Stil života uključuje zdravstvena ponašanja kao što su prehrana, vježbe, upotreba supstanci i spolno ponašanje, pa pojedinci često imaju uticaj na vlastiti odabir stila života. Uslovi života odnose se na okruženje u kojima ljudi žive i rade kao i na to kakav efekat okolne okruženje i društvo ima na život pojedinca. Uslove života često je teško promijeniti ali to nije i nemoguće te ih je stoga važno pokušati unaprijediti.

S obzirom da je čovjek svakodnevno pod uticajem različitih faktora okoline prilikom obavljanja osnovnih radnji kojima osigurava svoj opstanak (pijenja vode, konzumiranje namirnica, udisanja vazduha, dodir s tlom, otpadom, svakodnevna izloženost buci ili zračenjima) primoran je na praćenje, procjenu i promjenu štetnih faktora okoline, kako bi zaštitio svoje zdravlje.

*„Ovdje je takođe vrlo važno pojasniti i značenje riječi okolina. Važeća definicija okoline jeste ta da **okolina** predstavlja prirodno i svako drugo okruženje organizama i njihovih zajednica uključujući i čovjeka, koje omogućuje njihovo postojanje i njihov daljnji razvoj: vazduh, more, vode, tlo, zemljina kora, energija te materijalna dobra i kulturna baština*

*kao dio okruženja koje je stvorio čovjek; svi u svojoj raznolikosti i ukupnosti uzajamnog djelovanja.*³

III O ZAGAĐIVANJU

Na neke od velikog broja faktora koji direktno utiču na zdravlje i opšte stanje čovjeka, kao što su spol, dob, određena genetska obilježja i porodična predispozicija određenim bolestima, čovjek ne može uticati. Međutim, daleko je veći broj onih faktora na koje čovjek može uticati te poduzimanjem određenih mjeru čuvati i unaprijediti svoje zdravlje. U ovu grupu faktora ubrajaju se prehrambene navike, tjelesna aktivnost, konzumiranje alkohola, pušenje, te ostale stečene navike i stilovi života.

Postoje, međutim, neki faktori koji mogu direktno uticati na zdravlje ljudi i na koje se može djelovati, ali su mjere za njihovu kontrolu složenije i obično zavise o socijalno-ekonomskim uvlovima odnosno ekonomskim interesima i mogućnostima. U ovu grupu spadaju faktori okoline, kao što su voda, vazduh, hrana, uslovi stanovanja, te izloženost raznim biološkim, hemijskim i fizikalnim silama uslijed prirodnih događanja ili zbog ljudskog djelovanja.

Faktori okoline, bilo da su hemijski, fizikalni, biološki ili društveni, svakodnevno utiču na ljudsko zdravlje, pri čemu mogu izazvati pozitivne i negativne posljedice. S obzirom na veliki broj spomenutih faktora okoline koji, dakle, mogu prouzrokovati promjene u funkciji ljudskog organizma, može ih se razvrstati u nekoliko grupa, i to:

- 1) zagađivanje vazduha,
- 2) zagađivanje vode,
- 3) zagađivanje tla,
- 4) upravljanje otpadom,
- 5) zagađivanje bukom.

Zagađivanje vazduha

„Zagađenjem vazduha se smatra vazduh čiji je kvalitet narušen prisutnošću zagađenih tvari i to u koncentracijama zbog kojih takav vazduh može uzrokovati narušavanje zdravlja, smanjenje kvaliteta življenja i/ili može štetno uticati na bilo koju sastavnici okoline. Pod zagađenim tvarima u vazduhu podrazumijeva se svaka tvar koja je prisutna u okolnom vazduhu, a koja može imati štetan učinak na ljudsko zdravlje i/ili okolinu u cijelosti. Kada se govori o zagađenju vazduha kao sastavnice okoline, potrebno je razlikovati prirodne od antropogenih izvora zagađivanja tvari.⁴,“

Prirodnim izvorima zagađenja zraka se smatraju: erupcije vulkana, seizmičke aktivnosti, geotermalne aktivnosti, požari na nepristupačnim područjima, snažni vjetrovi ili ponovno atmosfersko podizanje ili prenošenje prirodnih čestica iz sušnih područja i slično. Ovo

³ Blagojević Lj. (2012) „Životna sredina i zdravlje“, Niš.

⁴ Udovičić, B.(2009) „Čovjek i okoliš“, Kigen d.o.o., Zagreb.

se može ilustrirati pojavom pustinjske prašine u vazduhu koja može, nošena vjetrom, biti transportovana na velike udaljenosti, potom aeroalergeni, čestice morske soli, dim, vulkanski plinovi i pepeo, dim i plinovi šumskih požara, mikroorganizmi (bakterije i virusi), magla, prirodna radioaktivnost, meteorska prašina i različita prirodna isparavanja.

U grupu nepokretnih izvora razlikuju se: tačkasti - kod kojih se zagađene tvari ispuštaju u zrak kroz za to oblikovane ispuste (postrojenja, tehnološki procesi, industrijski pogoni, uređaji, građevine i slično), i difuzni - kod kojih se zagađujuće tvari unose u zrak bez određenih ispusta/dimnjaka (uređaji, određene aktivnosti, površine i druga mjesta).

Grupu pokretnih izvora čine prijevozna sredstva koja ispuštaju zagađujuće tvari u zrak kao što su: motorna vozila, šumski i poljoprivredni strojevi, pokretni strojevi kao što su: kompresori, buldožeri, gusjeničari, hidraulični rovokopači, cestovni valjci, pokretne dizalice, oprema za održavanje putova i drugo, lokomotive, plovni objekti, avioni.

Ovdje je bitno napomenuti da svi izvori, bez obzira u koju se grupu razvrstavaju, moraju biti izgrađeni i/ili proizvedeni, opremljeni, rabljeni i održavani tako da ne ispuštaju u zrak zagađene tvari iznad graničnih vrijednosti, odnosno da ne ispuštaju/unose u zrak zagađujuće tvari u količinama koje mogu ugroziti zdravlje ljudi, kvalitet življenja i okoline.

Prema vrsti, zagađenih tvari koje izvor emituju, bez obzira radi li se o nepokretnim ili pokretnim (prijevozna sredstva), moguće je među zagađenim tvarima u zraku koji su posljedica ljudskih aktivnosti, razlikovati: plinove, lebdeće čestice, metale i metaloide, postojane organske tvari, radioaktivne tvari, ostale zagađene tvari i otpadnu toplinu kao poseban oblik zagađivanja atmosferskog zraka, ali i djelovanja na mikroklimu.

Među plinovima najčešći su oksidi ugljika (vrlo otrovni ugljikov (II) oksid i ugljikov (IV) oksid), oksidi sumpora (najprije sumporov (IV) oksid i sumporov (VI) oksid iz kojih nastaje sulfatna kiselina), ali i oksidi dušika (N_2O , NO i NO_2). Zatim se kao zagađujuće tvari u vazduhu mogu javljati halogeni elementi i njihovi spojevi poput fluora (F), klor-a (Cl), broma (Br), joda (J), klorovodika (HCl) i fluorovodika (HF) koji znaju biti vrlo opasni za ljude. Među plinovima treba istaknuti prizemni ozon (O_3), hlapive organske spojeve (HOS), postojane organske zagađujuće tvari kao što su poliklorirani bifenili (PCB), poliklorirani-p-dibenzodioksini (PCDD) i dibenzofurani (PCDF), itd. Vrlo važne zagađujuće tvari koje se javljaju u vazduhu su i metali, organometalni spojevi i radionuklidi.

Sve ove zagađujuće tvari u vazduhu mogu se razvrstati i na sljedeći način:

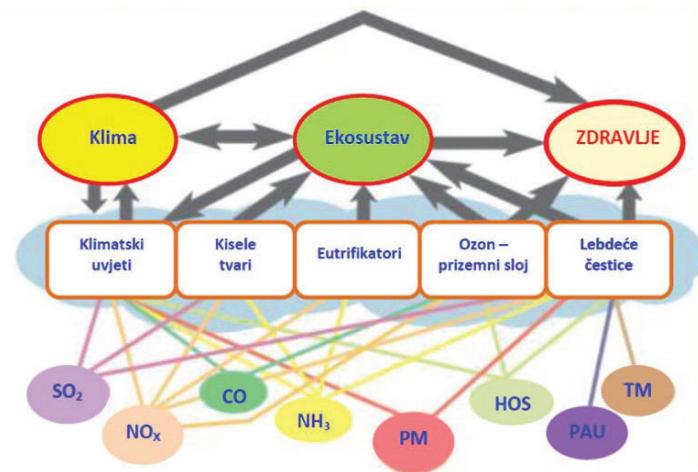
a) tvari koje se direktno emituju u atmosferi (npr. iz auspuha vozila ili dimnjaka), a nazivaju se primarne zagađujuće tvari i

b) one tvari koje nastaju u atmosferi (npr. oksidacijom i transformacijom tvari iz primarne emisije), a koje se nazivaju sekundarnim zagađenim tvarima vazduha.

Primjeri sekundarnih zagađenih tvari u vazduhu su sekundarne lebdeće čestice kao što su različiti aerosoli ili pak ozon (O_3) koji nastaju u atmosferi iz tzv. plinovitih prekursora.

Uopšteno zagađujuće tvari u vazduhu mogu se razvrstati i prema mogućem štetnom učinku prema klimi, ekosistemu i zdravlju čovjeka, odnosno na krute čestice, prizemni ozon, eutrofikatore, kisele tvari i tvari koje utiču na promjenu klime.

Shema: 1

Šematski prikaz zagadženih tvari u vazduhu i njihov mogući učinak na klimu, ekosistem i zdravlje ljudi. (Slika preuzeta sa interneta 24.07.2020)

Zagadivanje vode

Poznato je da je voda jedinstven i nezamjenjiv prirodni izvor ograničenih količina i neravnomjerne prostorne i vremenske raspodjele, kao i činjenica da su svi oblici života i sve ljudske aktivnosti više ili manje vezane uz vodu. Iz ovih razloga i proizlazi važnost odnosa prema vodi, ekonomskog razvoja i urbanizacije, s jedne strane, te porasta potrebe za vodom, ugrožavanja njenih izvora i vodne okoline, s druge strane. Stoga voda može postati ograničavajući faktor razvoja, te prijetnja ljudskom zdravlju i održivosti prirodnih ekosistema, čemu se treba posvetiti posebna pažnja.

„Voda je najvažniji sastojak ljudskog organizma koji od svog začeća sadrži vrlo veliki udio vode, pa se tako embrion sastoji od 90% vode, novorođenče od 75%, adolescent 60%, odrasla osoba 57%, te starije osobe 50% vode, što ukazuje na činjenicu da bez vode nema života. Voda je sredstvo u kojem se odvijaju svi metabolički procesi, održava tjelesnu temperaturu, čuva kosu, kožu, ublažava udarce, čini nas radno sposobnima i igra važnu ulogu u detoksifikaciji organizma.“⁵

Bez vode se ne može preživjeti duže od sedam dana, a pri ekstremnim temperaturama i kraće, pa stoga je, kako bi naš sistem funkcijonisao neizmjerno je važno, u organizam unijeti potrebne dnevne količine vode. Prema svim preporukama za dnevni unos, zbog važnosti koju voda ima u našem organizmu, potrebno je popiti 8 čaša vode. Pri ovome se treba imati na umu, da se, prema piramidi unosa tekućine u organizam, voda unosi i u drugim oblicima (hrana, čaj, kafa, sokovi, alkohol, itd).

Smanjenje količine vode u tijelu čovjeka od samo 2% može uzrokovati znakove dehidracije, kratkotrajni gubitak pamćenja i poteškoće u koncentraciji. No, nije rijetka pojava

⁵ Žderić, M. i drugi (1996) "Metodika nastave prirode i društva", Učiteljski fakultet, Novi Sad.

da ta ista, prijeko potrebna tekućina, uz sve svoje blagotvorne efekte u sebi krije i brojne opasnosti ako sadrži neželjene tvari štetne po naše zdravlje. Naime, a kako je već i spomenuto, u vodotocima i podzemnoj vodi završava velika količina otpadnih voda iz industrije i poljoprivrede kojima se u okolini unose metali, ostaci pesticida, lijekovi, kozmetički proizvodi, boje, deterdženti, ulja itd., od kojih je vrlo mali broj razgradljiv dok većinu čine biološki nerazgradive zagađujuće tvari.

Iako su neke od navedenih zagađujućih tvari, poput metala, značajan element u vodenom okolišu, jer u mnogim slučajevima o njima zavisi i bioraznolikost vodenog ekosistema, njihovog prisutnosti u povećanim koncentracijama može imati različite toksične učinke na žive organizme u vodi, a posredno i na čovjeka. Gotovo da nema područja, pa tako niti voda, koje ne sadrže teške metale, poput olova, žive i kadmija, koji se najčešće akumuliraju i vrlo toksično djeluju na organizam.

Iako su zagađujućih tvari, poput metala, značajan element u vodenom okolišu, jer u mnogim slučajevima o njima zavisi i bioraznolikost vodenog ekosistema, njihova prisutnost u povećanim koncentracijama može imati različite toksične učinke na žive organizme u vodi, a posredno i na čovjeka. Gotovo da nema područja, pa tako niti voda, koje ne sadrže teške metale, poput olova, žive i kadmija, koji se najčešće akumuliraju i vrlo toksično djeluju na organizam.

Zagadivanje tla

Za razliku od drugih sastavnica tzv. ekološke trijade (vode i zraka) u okviru dosadašnjih istraživanja procesa narušavanja ravnoteže u okolinu, njegovog zagađenja i uticaja na zdravlje ljudi, tlu se nije pridavala jednakna pažnja kao vodi i zraku, iako su podjednako važni za opstanak života na Zemlji. Tlu se naime, oduvijek prilazilo s predrasudom da je samo po sebi prljavo, te kao takvo otporno na mnogobrojne zagađujuće tvari, te da je raspoloživi fond tala neiscrpno velik. Tek u posljednje vrijeme, kada su se u žarištu našli problemi vezani uz oštećenja i zagađenost poljoprivrednih tala i mogućeg uticaja na zdravlje čovjeka, počinje zanimanje stručnjaka, a i javnosti za ovo pitanje.

„Tlo je prirodni, uslovno obnovljivi resurs u kojem je moguća vrlo brza degradacija, međutim čije je nastajanje i regeneracija vrlo spora, o čemu korisnik tla treba voditi brigu bez obzira na način korištenja tla. Prema svojim karakteristikama tlo je višenamjensko dobro, koje osim proizvodne, ima i druge ne manje važne uloge, poput ekološko-regulacijske, biološko-regulacijske, uloge prirodnog (skladištenja) tvari, prostorne uloge tla, uloge oblikovanja kraj obraza te konzervacijsko-arhivske uloge.“⁶

Naravno, najvažnija, nezamjenjiva i primarna uloga tla je njegova proizvodna uloga, odnosno snadbjevanje biljka vodom, zrakom i hranjivima, što omogućuje proizvodnju biomase. U toj ulozi, tlo je nezamjenjiv faktor održavanja prirodne i kulturne vegetacije, dakle poljoprivrede i šumarstva – ekonomskih grana koje su oslonac održivog razvijatka. Proizvodnjom organske tvari u ovim ekonomskim granama čovjek podmiruje svoje prehrambene i neprehrambene potrebe, tj. snadbjava se hranom (hljeb, meso, voće, povrće), sirovinama za izradu odjeće i obuće (vuna, koža, lan, konoplja), lijekovima i začinima (ljekovito i začinsko bilje), energijom (uljarice, ogrijevno drvo, alkohol, biodizel), itd.

⁶ Prodanović T. (1995) „Socijalna ekologija“, Učiteljski fakultet Užice.

Imajući ovo na umu, postaje više nego jasno koliko je zagađeno tlo značajno za zdravlje čovjeka, na koje može štetno uticati na bezbroj načina, a prije svega hranidbenim lancem.

Upravljanje otpadom

Tokom istorije, razvoj civilizacije i ljudski napredak je bio često povezan s razvojem i napretkom pravilnog upravljanja otpadom. Naime, s obzirom da čovjek od svoga postanka planetu Zemlju opterećuje otpadom, bavio se sistemom zaštite okoline od otpada thiljadama prije nego što je osmislio njegov koncept. Za ilustraciju mogu poslužiti istorički primjeri značajnih dešavanja u postupanju s otpadom, kao i nekih drugih događaja koji su uticali na podizanje čovjekove svijesti o otpadu, njegovom odlaganju i upotrebi što je dovelo do razvoja modernih savremenih sistema upravljanja otpadom.

„Ukupna količina otpada nastalog u svim ekonomskim djelatnostima i kućanstvima na području EU, iznosio je 2515 miliona tona, od čega je obrađeno 2303 miliona tona otpada u što je uključena i količina uvezene otpada u EU.“⁷ Gotovo pola od navedene količine smješteno je odlaganjem, prije svega na odlagalištima, a jedan dio je odložen u blizini rudnika ili u samim rudnicima, dok je jedan ispušten u vode. Dio otpada koji čini 36,4 % ukupne količine otpada obrađenog u EU u 2012 godini iskorišten je primjenom postupaka izdvajanja vrijednih sastojaka, dok je preostali otpad obrađen spaljivanjem u spaljivaonicama sa ili bez iskorištenja toplinske energije. Kada se govori o problemu neadekvatnog odlaganja otpada iz kućanstva najprije je potrebno spomenuti njegov higijensko-epidemiološki značaj. Naime, otpadne tvari organskog porijekla direktno ugrožavaju okolinu i zdravlje stanovništva. Nestabilan organski materijal sadržan u ovom otpadu se raspada pri čemu nastaju neprijatni mirisi koji zagađuju zrak (H₂S, merkaptani, metan). U otpadu iz kućanstva mogu se naći uzročnici tuberkuloze, infektivnog hepatitisa, trbušnog tifusa, paratifusa i dizenterije, stafilokoki, streptokoki i drugi uzročnici bolesti.

Nehigijensko odlaganje otpada iz kućanstva uzrokuje trajno zagađivanja zemljišta u naselju i oko njega, a produkti raspadanja opterećuju tlo, procjeđuju se do prvog vodonosnog sloja i zagađuju vodu za piće. Kao posljedica tog zagađivanja može doći do epidemija. U naseljima gdje odlaganje otpada nije riješeno na higijenski način, česte su crijevne infekcije kod stanovništva, a javljaju se povremeno i epidemije crijevnih zaraznih oboljenja. Zato je potrebno da pravilno upravljamo otpadom kako bi zaštitili i sebe i druge ljude oko nas, ali i našu okolinu pa na kraju i samo planetu Zemlju.

Djeca mnogo toga o čuvanju priorde nauče i kroz izlete i školu u prirodi. *“U prirodnoj sredini obrađuju se oni nastavni sadržaji kojima ti uslovi najviše odgovaraju i u kojima se oni mogu najuspješnije realizovati. Cilj organizovanja škole u prirodi je ublažavanje negativnih efekata djelovanja sredina iz kojih djeca potiču i uslova u kojima se škola nalazi bar na kratko vrijeme, te kao rezultat toga postizanje većih efekata u vaspitno-obrazovnom radu i poboljšanja psihofizičkog razvoja učenika.“⁸*

⁷ Pašalić, S. Pejić, R. (2002) “ Priroda i društvo za treći razred osnovne škole ”, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srpsko Sarajevo.

⁸ Dr. Simić, K. (2015) Osnove metodike nastave, Evropski univerzitet, Brčko.

Zagadivanje bukom

Iako je zvuk sastavni dio prirode, posljednjih stotinu godina, a zahvaljujući industrijalizaciji i urbanizaciji, u određenim uslovima predstavlja i opasnost po ljudsko zdravlje. Uprkos činjenici da zakonodavstvo o buci na razini Evropske unije postoji još od 1970. godine, izloženost stanovništva buci se od tada nije smanjila, već je, kako se saobraćaj motornih vozila povećavao, stanovništvo postajalo sve izloženije buci.

Tako je buka postala jedan od najraširenijih okolišnih problema u Evropi, s ozbiljnim posljedicama. Njena prekomjerna emitovanja može imati štetne posljedice po javno zdravlje i prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije WHO (engl. World Health Organization) štetni učinci buke na zdravlje ljudi svake godine su sve veći. Samo u zapadnoj Europi godišnje izgubi oko milion godina zdravog života zbog buke okoline koja u okolini dospijeva iz različitih izvora.

„Buka okoline jest neželjen ili po ljudsko zdravlje i okolinu štetan zvuk u vanjskom prostoru izazvan ljudskom aktivnošću, uključujući buku koju emituju: prijevozna sredstva, cestovni saobraćaj, željezni saobraćaj, zračni saobraćaj, pomorski i riječni saobraćaj kao i postrojenja i zahvati za koje je prema posebnim propisima iz područja zaštite okoline potrebno pribaviti rješenje o objedinjenim uslovima zaštite okoline, odnosno rješenje o prihvatljivosti zahvata za okolinu. Buka se može podijeliti na one koje regulišu razine buke koja dolazi iz određenih izvora (saobraćaj) i one koje se tiče razine buke u okolini, tj. izloženosti stanovništva buci.“⁹

Nepovoljni učinci buke na zdravlje dijele se na direktnе i indirektne. „*Direktni učinci buke na zdravlje se odnose prvenstveno na oštećenja sluha u smislu početne akustičke traume, nagluhosti i gluhoće, dok indirektno buka utiče na vegetativni i endokrini sistem, što zajednički daje rezultat umorom, smanjenjem koncentracije i radne sposobnosti, oštećenjem sluha itd.*“¹⁰ S obzirom da u današnje vrijeme naseljena područja obiluju izvorima buke, radi poboljšanja kvaliteta života stanovništva potrebno je upravljati bukom, te provoditi mјere zaštite od buke kako bi se njen uticaj na ljudsko zdravlje sveo na najmanju moguću mjeru.

IV ZAKLJUČAK

Živimo u doba znanstvene, tehnološke i industrijske revolucije koje su savremenom čovjeku donijele bezbroj koristi i pogodnosti u svakodnevnom životu. Strojevi zamjenjuju rad ljudi i životinja, u industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji, i u domaćinstvu, sportu itd. Sve se manje upotrebljava mišićni rad tijela čovjeka i životinja, a savremeni strojevi i tehnološki postupci olakšavaju svakodnevni rad i život.

Čovjek se u evoluciji na Zemlji pojavio kao jedan od njenih posljednjih članova. Prije pojave čovjeka i u početku njegove razvojne istorije postojala je dinamična ravnoteža između svih članica u prirodi i okolini. Prirodni tokovi života u živoj i neživoj prirodi

⁹ Ćurčić, M. Žderić, M.(2000) Metodika nastave prirode i društva, Učiteljski fakultet Bijeljina.

¹⁰) Ćurčić, M. i drugi (2000) Poznavanje prirode za četvrti razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srpsko Sarajevo.

međusobno su povezani i teku sami po sebi, ali čovjek svojom djelatnošću vrlo često prekida te lance povezanosti i prirodna dešavanja što često dovodi čak do ekoloških katastrofa.

Čovjek ima sve više slobodnog vremena, ali uglavnom i više prihode. Javlja se potrošački mentalitet, često rasipnički, a potrošačko društvo ne brine dovoljno o prirodi i okolini. Izgrađuju se veliki gradovi, fabrike, proizvode se prijeko potrebni ali i nepotrebni proizvodi. Povećava se potrošnja energije. Iscrpljuju se zalihe fosilnih goriva -nafta i ugljen te se izgrađuju termoelektrane i atomske elektrane.

Da bi što više porasla proizvodnja hrane za oko sedam milijardi stanovnika na našoj planeti, primjenjuju se u poljodjelstvu savremene agrotehničke metode koje uključuju u upotrebu umjetnih gnojiva i pesticida. Smanjuje se proizvodnost zemljišta, onečišćuju se vodotoci, mora i okeani. U atmosferu se otpuštaju štetni plinovi, te se stoga javljaju kisele kiše, učinak staklenika, ozonske rupe, otrovanja ostacima pesticida i teških metala, a zrače nas povećane količine radioaktivnih i ultraljubičastih zraka ili obolijevamo zaraženi mikroorganizmima koji su postali otporni na antibiotik e – da spomenemo samo neke od fizičkih, hemijskih ili bioloških štetnih efekata.

Za razliku od ranog industrijskog doba, kad je zagađenje imalo uglavnom lokalni karakter, tj. bilo je vezano uz radnu i životnu sredinu, savremeno zagađenje nadilazi po količini, raznolikosti i trajanju lokalne okvire te postaje međunarodnim odnosno planetarnim problemom. Čovjek mora postati svjestan da ne smije biti gospodar prirode, nego da je samo dio te jedne i jedinstvene prirode i da za njega vrijede isti zakoni prirode kao i za druge vrste na našoj planeti.

Budući razvoj treba se temeljiti na održivom razvoju i ekonomisanju, a to znači da iskorištavanje prirodnih izvora i odbacivanje sporednih – otpadnih produkata proizvodnje mora biti podnošljivo kako bi se oni mogli obnoviti i održati u tzv. ekološkoj ravnoteži.

Niti jedan proizvodni projekt ne smije se ostvariti samo tehnološkom i ekonomskom opravdanošću, već je jednakovo važna i ona treća komponenta, a to je briga i ulaganje u zaštitu okoline i prirode, a trajna briga mora biti prije svega i zdravlje ljudi. Sve to treba ugraditi u novi sistem vrijednosti, u svijest i savjest svakog pojedinca te razviti novi svjetonazor savremenog čovjeka.

Stalnu brigu o okolini moraju osigurati vlade, ministarstva i druge društveno-političke organizacije i građanske inicijative. Strategija upravljanja, korištenja i zaštite okoline treba se temeljiti na saradnji sa stručnjacima iz različitih područja ekologije, ekotoksikologije, zbrinjavanja otpada i zaštite prirode i okoline. Važna je i implementacija i nadzor nad implementacijom u dogovorenoj ili zakonskim aktima određenoj zaštiti okoline.

Uprkos ozbiljnosti ekološke krize, ljudi su sve više svjesni, razboriti, domišljati, suočajni, mudri i maštoviti. Duboko u nama je osjećaj odgovornosti za sigurnost, zdravlje i budućnost naše djece i unučadi. Za civilizaciju u cijelosti treba u ciljeve i zadatke strategije budućeg razvoja društva ugraditi i zaštitu okoline i prirode. Treba stvoriti novi pogled koji nam omogućava sigurnu budućnost.

Literatura

- 1) Prodanović T. (1995) „Socijalna ekologija“, Učiteljski fakultet Užice.
- 2) Udovičić, B.(2009) „Čovjek i okoliš“, Kigen d.o.o., Zagreb.
- 3) Blagojević Lj. (2012) „Životna sredina i zdravlje“, Univerzitet u Nišu fakultet zaštite na radu, Niš.
- 4) Žderić, M. i drugi (1996) „Metodika nastave prirode i društva“, Učiteljski fakultet, Novi Sad.
- 5) Pašalić, S. Pejić, R.(2002) „Priroda i društvo za treći razred osnovne škole“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srpsko Sarajevo.
- 6) Ćurčić, M. Žderić, M. (2000) „Metodika nastave prirode i društva“, Učiteljski fakultet Bijeljina.
- 7) Ćurčić, M. i drugi (2000) #Poznavanje prirode za četvrti razred osnovne škole“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srpsko Sarajevo.
- 8) Simić, K. (2015) „Osnove metodike nastave“, Evropski univerzitet Brčko.

Izvori s interneta:

- 1) <http://www.zzzjzzv.hr/?gid=3&aid=61>
- 2) http://bib.irb.hr/datoteka/686398.T._Sofilic_ONECISCENJE_I_ZASTITA_TLA.pdf
- 3) <https://repozitorij.vuka.hr/islandora/object/vuka%3A264/datastream/PDF/view>

LIKOVNO STVARALAŠTVO UČENIKA U DOBU VIZUALNIH KOMUNIKACIJA

„Djeca su čarobnjaci mirisa, boja i zvuka i nitko nije veći majstor u otkrivanju tih titravih tajni...“ (Krleža)

Sazetak

Ovaj rad ima cilj rasvijetliti i elaborirati znanstvene poglede na likovno stvaralaštvo djece u suvremenoj školi koja se transformira prema školi budućnosti, dati pregled recentnih znanstvenih istraživanja preferencija i likovno-aprecijacijskih sposobnosti djece, te obrazložiti ulogu i značenje art-terapije; u dobu naglašenih vizualnih komunikacija. Ukažali smo na potrebu transformiranja suvremene škole i nastave likovne umjetnosti prema školi budućnosti (izbalansiran razvoj produktivnih i likovno-aprecijacijskih sposobnosti učenika), te na značenje informacijsko-komunikacijske tehnologije u nastavi likovne umjetnosti. Dali smo pregled relevantnih znanstvenih istraživanja ovog područja. Obrazložili smo težišne točke nastave likovne umjetnosti i potencijale art-terapije. Suvremeno dobu imanentna je naglašena vizualna komunikacija koja u kratkom vremenskom intervalu omogućava brz i kvalitetan prijenos informacija, te je potrebno razvijati vizualno-komunikacijske sposobnosti djece. Suvremena škola se nalazi u permanentnom i dinamičnom procesu prilagodbe potrebama učenika i društva, a vizualno-likovni odgoj i obrazovanje su važan dio kompleksnog odgoja i obrazovanja učenika za život i rad u budućnosti.

Ključne riječi: nastava likovne umjetnosti, likovno-aprecijacijske sposobnosti, art-terapija.

VISUAL ARTS CREATION OF STUDENTS IN A TIME OF VISUAL COMMUNICATION

„Children are masters of scents, colours and sounds and nobody is greater master in discovering these flickering secrets...“ (Krleža)

Summary

This paper is intended to explain and elaborate scientific views on artistic work of children in contemporary school, which transforms towards the school of the future, to give an overview of recent scientific researches of preferences and art appreciative skills of children and explain the role and the meaning of the art therapy in a time of emphasized visual communication. We have indicated the necessity for transformation of contemporary school and visual arts classes towards the school of the future (a balanced development of productive and art appreciative skills of students) and the meaning of the information and communication technology in visual arts classes. We gave an overview of recent scientific researches in this

¹ Doktorand Pedagoškog fakulteta Evropskog univerziteta Brčko distrikt

area. We have explained the focus points of visual arts classes and the potentials of the art therapy.

Emphasized visual communication, which is immanent to contemporary times, allows a fast and high-quality transfer of information in a short period of time and therefore it is necessary to develop visual communication skills of children. Contemporary school is involved in a permanent and dynamic process of adaptation to the needs of students and of the society and the visual arts education make an important part of the education of students for life and work in the future.

Key words: visual art classes, art appreciative skills, art therapy.

Uvodna razmatranja

Vizualna kultura i komunikacija slikom imanentna je suvremenom društvu te je likovna umjetnost i njeno poučavanje važno pedagoško i sociološko pitanje. Ljudskoj civilizaciji suvremenog doba imanentna je ekspanzija informacijske i komunikacijske tehnologije koja određuje perspektivu brzih i dinamičnih promjena društva globalnog karaktera. Udrženi znanstveni i razvojni potencijal računalne tehnologije, elektronike i mikroelektronike, suvremenih telekomunikacija i računalna umreženost omogućavaju nove procese razvoja svijeta u svim segmentima društva. Iznimno važna odrednica razvoja budućih tehnologija i napretka čovječanstva jest umjetna inteligencija (artificial intelligence) sofisticiranih računalnih sustava. Novo tehnološko okružje škole pruža mogućnost bržeg protoka informacija i usvajanja znanja te samostalnog usvajanja i primjene znanja učenika iz područja likovne umjetnosti. Škola budućnosti u interdisciplinarnom znanstvenom promišljanju, posebno pedagoškom postaje generator i akcelerator likovnih znanja i sposobnosti samokreativnog i inovativnog karaktera s intencijom potpunog korištenje svih potencijala učenika uvažavajući različitosti i mogućnosti. U tom smislu nedvojbena je i transformacija i prilagodba škola prema identitetu škole budućnosti kao nužne pretpostavke ostvarenja sintagme društvo znanja. Znanje kao imperativ suvremenog društva ne smije biti isključivo u funkciji tržišne ekonomije i profita nego u funkciji razvoja svestrane ličnosti djeteta u svim dimenzijama. Odgojno obrazovni sustav se nalazi u vremenu transformacije i intenzivnih inovativnih procesa. Obrazovne politike nastoje prilagoditi školske sustave potrebama djece za život i rad u novom dobu, poglavito učenika s poteškoćama u razvoju i zlostavljane djece. „Sukladno zahtjevima novog doba odgojno-obrazovni sustavi imaju intenciju nastavu podići na novu kvalitetniju razinu čineći je učinkovitijom, humanijom, intenzivnjom i racionalnijom“ (Damir Markulin, 2020: 122).

Potreba povezivanja i zajedničkog djelovanja umjetnosti i znanosti nije samo teorijske već i empirijske i praktične naravi jer pokazuje humanističku i duhovnu dimenziju čovjeka, u kojoj novi likovno-pedagoški standardi i obrazovna tehnologija kao alat suvremene pedagoške misli i stvarnosti stavlja likovno-edukacijski proces u kontekst interesa djece i civilizacijskog napretka. „Dubinsko se djelovanje umjetnosti očituje po krajnjim mogućnostima u stalnu usmjeravanju kako duševnih postavaka pojedinčevih tako i zajedničnoga života na način, koji se duhovnim tvorbama druge vrste, pa prema tome ni ikojom znanošću ne da zamijeniti ni prevladat“ (Vuk-Pavlović, 2008: 307). Ljudska potreba za likovnim izrazom ima praiskonski karakter zapisa nutrine čovjekova postojanja te u komunikacijskom smislu predstavlja iskrenu dječju gestu očitovanja vlastitih emocija i percepcije svijeta. Poučavanje likovnosti složen je i dinamičan proces koji od svojih početaka iz vremena starih civilizacija do suvremenog doba prolazi kroz trajne procese promjena i prilagodbe zahtjevima novih metoda i perspektiva

učenja. Posebnost likovnih promišljanja, likovnih istraživanja i likovne prakse traži interdisciplinarni pristup i senzibilnost u realizaciji novih obrazovnih politika te izradi kurikuluma predmetā Likovne kulture i Likovne umjetnosti u suglasju s vizijom i strategijom suvremene škole kao i perspektivama škole budućnosti. Obzori likovnosti u suvremenoj obrazovnoj praksi trebaju postati znatno širi uvođenjem art terapije kao novog obrazovnog cilja sukladno iskustvima i praksi na evropskoj i svjetskoj razini. Suvremeni pristupi nastavi Likovne kulture i Likovne umjetnosti osiguravaju permanentan proces učeničkog vizualno-likovnog razvoja. Na taj način ćemo ostvariti pozitivne učinke suvremenog nastavnog procesa na sve učenike, te na društvenu funkcionalnost, integraciju i inkluziju učenika s poteškoćama u razvoju i zlostavljanje djece.

Ovaj rad ima cilj rasvijetliti i elaborirati znanstvene pogleda na likovno stvaralaštvo djece u suvremenoj školi koja se transformira prema školi budućnosti, dati pregled relevantnih znanstvenih istraživanja preferencija i likovno aprecijskih sposobnosti djece, te obrazložiti ulogu i značenje art-terapije; u kontekstu doba vizualnih komunikacija. Navedeni cilj smo realizirali sustavnim proučavanjem ovog područja, analizom, sintezom i predstavljanjem relevantnih znanstvenih pogleda i promišljanja, posebno recentnih istraživanja. U tom smislu smo naglasili potrebu transformiranja suvremene škole i nastave likovne umjetnosti prema školi budućnosti (balansiranje razvoja produktivnih i likovno-aprecijskih sposobnosti učenika). Također smo ukazali na značenje informacijsko-komunikacijske tehnologije u suvremenoj nastavi Likovne kulture i Likovne umjetnosti, dati pregled relevantnih znanstvenih istraživanja ovog područja, istaknuli težišne točke realiziranja suvremene nastave likovne umjetnosti i potencijale art terapije. Rad ima svrhu potaknuti na znanstvenu raspravu o problematici likovnog stvaralaštva djece u dobu vizualnih komunikacija te dati adekvatan doprinos razumijevanju i potencijalima likovne umjetnosti u odgoju, obrazovanju i rehabilitaciji djece.

Nastava likovne umjetnosti u kontekstu transformiranja suvremene škole prema školi budućnosti

Suvremena škola već sada mora implementirati viziju i strategiju škole budućnosti kako bi odgovorila zahtjevima društva koje se nalazi u dinamičnim socijalno-ekonomskim promjenama i procesu globalizacije te stvorila uvjete potpunog i kvalitetnog razvoja djece u svim dimenzijama. „Današnji obrazovni sustav priprema djecu za život u drugoj polovici XXI stoljeća i u XXII stoljeću. Njihovo životno i profesionalno djelatno stoljeće nastupit će tek u budućnosti. Znanja koja su djeci neophodna u vremenu u kojem će živjeti u budućnosti neophodno je predvidjeti i sposobiti ih da ih uspješno savladavaju, te razviju određene vještine i sposobnosti. Škola budućnosti ima zadatak razvijati kompetencije kod djece“ (Brkić i Tomić, 2017: 101). Koncepcija suvremene škole prema školi budućnosti podrazumijeva da centralnu poziciju u nastavnom procesu zauzima učenik i razvoj njegovih kompetencija te se napušta tradicionalni model škole. Pivac (2009) apostrofira da je matrica pedagoškog procesa specifičan pokazatelj razvoja bjeća škole koji treba poštovati u pristupima njezinu mijenjanju u suvremenosti. Ta je matrica izraz karaktera procesa, ali i uloge, položaja i međusobnih odnosa sudionika u njemu (Pivac, 2009: 15). U tom smislu pedagoška zbilja u školi zahvaćena inovativnim i razvojnim promjenama podrazumijeva interaktivni odnos kompetentnog nastavnika i učenika razvijenih kompetencija. Neprijeporno je da su škole sastavni dio društva i da se trebaju prilagoditi potrebama društva, ali se prije svega treba voditi ukupnim i individualnim potrebama i interesima učenika. Treba ustrajati na koncepciji koja je dobro izbalansirana između odgoja i obrazovanja kako bi škole uspjele ostvariti očekivane ishode i omogućile razvoj učenikovog habitusa u svim dimenzijama sukladno njegovim mogućnostima.

Prilagodba suvremenim pedagoškim standardima kurikuluma Likovne kulture i Likovnih umjetnosti, i njihove implementacije u nastavni proces od presudnog su značenja u smislu stjecanja potrebnih znanja, sposobnosti i vještina iz područja likovnih umjetnosti. Novom dobu je eminentna važnost vizualnih informacija koje postaju važnije od verbalnih, no vizualna pismenost u smislu razumijevanja i tumačenja vizualnih tvorbi i slikovnih izraza stječe se edukacijom. U tom smislu potrebno vizualno-likovni odgoj i obrazovanje prilagoditi zahtjevima i izazovima koje postavlja novo doba, doba vizualnih komunikacija. Pivac (2017) navodi izazove koji se nalaze pred suvremenim vizualno-likovnim odgojem i obrazovanjem. Prvi izazov suvremenog vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja proizilazi iz nužnosti osuvremenjavanja nastave likovne kulture i njena otvaranja. Drugi izazov odnosi se na osposobljenost učitelja likovne kulture za rad s različitim učenicima, poglavito s onima koji imaju posebne potrebe, a kojih je u hrvatskim školama sve više. Treći izazov suvremenog vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja predstavlja potreba učitelja likovne kulture za medijacijom vizualnih i likovnih poruka koja uključuje i estetski transfer. Četvrti izazov objedinjuje prethodno navedene i odnosi se na „kompetencije učitelja likovne kulture te potrebu za cjeloživotnim učenjem i usavršavanjem kako bi bio profesionalno uspješan“ (Pivac, 2017: 261).

Sa usvajanjem i razvojem elemenata vizualne pismenosti djece treba početi od vrtićke dobi. Nastava likovne umjetnosti sustavno i planirano uvodi djecu i mlade u svijet kulture, vizualno-likovne umjetnosti i estetike. „Razumljivo je da se nastava likovne kulture temelji na rezultatima do kojih je došla teorija i praksa likovne umjetnosti“ (Karlavaris, 1991: 42). Nastava likovne umjetnosti uglavnom razvija produktivne sposobnosti učenika, a manje likovno-aprecijske sposobnosti. U nastavi likovne umjetnosti posebno je važno da djeca komuniciraju s umjetničkim likovnim djelima visokih estetskih vrijednosti kako bi razvijali sposobnost vizualne komunikacije, likovni jezik i likovni ukus. „Upoznavanje kvalitetnih likovnih djela dovest će do oslobađanja sposobnosti i sklonosti djece za likovno izražavanje i stvaranje. Djela likovnih umjetnosti postaju sadržajem dječje svijesti i potiču maštu za likovna ostvarenja“ (Grgurić i Jakubin, 1996: 108). Učenici u interaktivnom odnosu s umjetničkim djelom proučavaju likovne tehnike, likovni jezik te istražuju ne samo likovno djelo već i vlastite preferencije. Držimo da učenici trebaju sami istraživati likovno djelo bez sugestivnih objašnjenja kako bi ostvarili preduvjete što kvalitetnijeg estetskog transfera. Metoda estetskog transfera se odvija u tri faze: percepцију, recepciju i reakciju. „Kombinacija percepције umjetničkog djela i receptivnih sposobnosti djece i učenika naziva se pristupom umjetničkom djelu, koje je ujedno osnova za duboku emocionalnu reakciju“ (Duh i Zupančič, 2012: 70). Vrijednost metode estetskog transfera se očituje u kvalitetnom povezivanju sve tri faze: percepцију, recepciju i reakciju i osnaže motiviranost, intenzitet i kvalitetu likovnog stvaralaštva učenika. Petrač (2015) ističe da je u likovnoj kulturi jedna od zadaća roditelja, odgajatelja i učitelja naučiti kako gledati neko umjetničko djelo te ponavljanjem i uspoređivanjem proizvesti u djetetu i učeniku duhovno stanje i naviku, da shvati djelo, uživa u njemu, te se tako napoji idejom koja je oživotvorena slikarskim ili prostorno-plastičnim izrazom (Petrač, 2015: 29).

Obzirom da u procesu *inkluzije* djece s poteškoćama u razvoju sudjeluju stručnjaci različitih profila od iznimne je važnosti visoka razina međusobne suradnje u pripremi, izradi i realizaciji individualnih programa, stalna edukacija i dinamika prilagodbe suvremenim pristupima i tehnikama specifičnog i zahtjevnog segmenta odgojno-obrazovnog rada. Pripremanje učenika, a posebno djece s poteškoćama u razvoju za život, rad i uspjehe u budućnosti veliki su izazov suvremenoj školi. U tom kompleksnom procesu likovno-kreativne aktivnosti inkluzirane i zlostavljane djece u okviru edukacijskog procesa u suvremenoj školi

iznimno su važne jer utječu na ukupan psiho-socijalni status učenika, stoga što razvijaju senzorno-motoričke sposobnosti, potiču i razvijaju kreativnost, slobodno izražavanje, istraživački duh, komunikacijske vještine i osjećaj zajedništva. Ostvarenje visokih standarda vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja u školama, posebno u radu s inkluziranim djecom s poteškoćama u razvoju i djecom koja su žrtve zlostavljanja moguće je ostvariti ako se dosegne potreba razina i obim profesionalnih kompetencija nastavnika likovne umjetnosti te se uloga roditelja transformira iz pozicije promatrača i kritičara nastavnog procesa u aktivnu pedagošku ulogu u nastavnom procesu, a procesi u školama poprime inovativni i razvojni karakter. Inkluzija djece s teškoćama u razvoju u nastavne programe vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja izuzetno je kompleksan proces koji zahtijeva interdisciplinarni znanstveni pristup, visoku stručnost, senzibilnost, iskustvo i predanost, a nadasve suvremenu viziju i strategiju implementiranu u kurikulum nastavnih predmeta Likovna kultura i Likovne umjetnosti. U Kurikulumu u RH (2019) navodi se *svrha nastavnih predmeta Likovne kulture i Likovne umjetnosti*: oblikovati osobni i društveni identitet učenika; oplemeniti i obogatiti predodžbu o sebi i o svijetu u kojem žive; razviti sposobnost kreativnoga mišljenja i djelovanja; usvojiti likovnu i vizualnu pismenost (razumijevanje umjetničkih strategija i koncepta, razumijevanje složene vizualne okoline i njeno kritičko prosuđivanje, vrednovanje i aktivno oblikovanje) te praktičnu primjenu tehnika, alata i medija. Važan je aspekt učenja i poučavanja nastavnog predmeta Likovne kulture sustavno je odgajanje opažaja i praktičan rad kojima se učenici izražavaju, istražuju i oblikuju te daju idejna i konkretna rješenja problema koje prepoznaju u svojoj okolini. Učenje i poučavanje uključuje metode i tehnike kojima se razvija stvaralaštvo, uči produkcija, razvoj i ostvarenje ideja. Učenici razvijaju maštu, uvježbavaju donošenje višestrukih ideja te ih se potiče da u njima objedinjuju estetski, etički i tehnički aspekt. Time se njeguju individualne osobitosti učenika i potreba za izražavanjem. Primjenjuju se tradicionalni likovni materijali i postupci te suvremeni vizualni mediji i koncepti. Sustavnim odgajanjem percepcije i estetskim odgojem potiče se svjesno i aktivno doživljavanje, kritičko promišljanje i analiziranje likovnih djela i različitih vizualnih pojava. Na taj način stječu se kompetencije za aktivno sudjelovanje u suvremenom životu (MZIO RH, NN 7/2019-162).

Implementiranje *informacijsko-komunikacijske tehnologije* u proces nastave Likovne kulture i Likovne umjetnosti omogućava brže i lakše usvajanja znanja iz područja likovne umjetnosti, realizaciju novih načina i mogućnosti ovladavanja i primjene znanja iz likovnosti, razvoj percepcije i recepcije umjetničkog djela, osnaživanje mogućnosti virtualne nastave i virtualnih vannastavnih aktivnosti te individualnog učenja. Prema Simoniću (2005) glad za informacijama sve je veća, a od informacijskoga sustava očekuje se vrhunska kvaliteta koja se temelji na odgovornom izdvajaju podataka koji će konzumentu omogućiti razumijevanje svijeta i iznalaženje najboljih rješenja. Upravo je računalo prema u osnovici znanstveno-sustavnog pristupa čuvanja, prijenosa, obrade i sistematiziranja znanja (Simonić, 2005: 436 – 437). Upotreba informacijske i komunikacijske tehnologije u suvremenoj školi dinamizira pozitivne promjene edukacijskog procesa, te su evidentni bitni pomaci u smislu pojačanog procesa uvođenja obrazovne tehnologije. Nisu nevažni ni oblici neformalnog obrazovanja putem informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Jensen (2003) ističe stvaranje novog pojma *elektronički autoritet* u sofisticiranom informacijskom dobu. Učenici se okreću Internetu, kućnim računalima, televiziji, radiju i drugim medijima, te dolaze do najnovijih informacija. Razina znanja do kojeg se dolazi alternativnim izvorima, a ne putem škole izuzetno je porasla (Jensen, 2003: 3). Značajan dio strategije i vizije škole budućnosti jest koncept primjena informatičkih i komunikacijskih tehnologija u svrhu kvalitetnijeg usvajanja znanja, sposobnosti i vještina iz područja likovne umjetnosti. Obrazovna tehnologija stvara prepostavke bržeg prijenosa informacija, tako da škola postaje kompatibilna europskim i svjetskim školskim sustavima te socijalnom okruženju. Umjetnički sadržaji vrijednih estetskih

sadržaja u odgojno-obrazovnom procesu su iznimno važni za razvoj kreativnosti, imaginacije, slobodnog izražavanja, komunikacijskih vještina; razvoja osjećaja samopouzdanja, samostalnosti i sigurnosti, te osjećaja zajedništva i pripadnosti. Implementacija informatičkih i komunikacijskih tehnologija u složeni nastavni proces imperativ je digitalnoga doba koji školu stavlja u suvremenim kontekst dinamiziranih tehnoloških promjena društva u stvaranju temelja škole budućnosti. Koncept implementacije informacijsko-komunikacijske tehnologije u nastavni proces interaktivno povezuje umjetničke sadržaje različitih nastavnih predmeta, daje novu i kvalitetniju dimenziju odgojno-obrazovnom procesu te osnažuje mogućnosti individualnoga učenja. Držimo da je potrebno pedagoški i metodički izbalansirati upotrebu školske tehnologije s drugim metodama poučavanja sukladno potrebama učenika i njihovim individualnim osobinama. Umjerena i usmjerena upotreba tehnologije u odgojno-obrazovnom procesu, koja odgovara suvremenim pedagoškim i metodičkim standardima, sigurno će imati niz pozitivnih učinaka, ali se nikako ne smiju oslabiti interaktivni odnosi i osobna komunikacija nastavnika i učenika te učenika međusobno. Virtualni svijet ne smije postati supstitut stvarnog života, a cijena bržeg usvajanja i prijenosa znanja može postati osobnom i međusobnom alienacijom i gubitkom duhovne dimenzije. Simonić (2005) navodi da su umjetnost i znanost, uz filozofiju i religiju, međusobno dopunjajući obrasci sveukupnog ljudskog spoznavanja svijeta, a ujedno su i posebni oblici društvene stvarnosti kojima se iskazuju vrijeme i sredina u kojoj nastaju. Izvan komunikacijskog sustava umjetnost ne može egzistirati, jer je *conditio sine qua non* svakog umjetničkog djela da bude priopćeno, preneseno i percipirano (Simonić, 2005: 578).

Stava smo da škola budućnosti ima posebno važno mjesto u viziji i strategiji ukupnog razvoja i prilagodbe društva, te u kvalitetnoj pripremi učenika za uključivanje u buduće procese rada i života te ostvarivanju modela doživotnoga učenja. Oblikovanje identiteta suvremene škole prema školi budućnosti predstavlja izazov na koji je moguće odgovoriti samo mobiliziranjem svih relevantnih pedagoških činitelja i osnaživanjem pozicije nastave likovne umjetnosti u odgojno-obrazovnim procesu sukladno njenim velikom potencijalima u razvoju djece. Uzimajući u obzir da živimo u dobu naglašenih vizualnih komunikacija suvremeni vizualno-likovni odgoj i obrazovanju je važan segment procesa transformacije suvremene škole prema školi budućnosti.

Pregled dosadašnjih istraživanja

U smislu ujednačena učeničkog likovnoga razvoja potrebno je razvijati produktivne i likovno-aprecijske sposobnosti. „Opažanje i mišljenje jedno drugo nadopunjavaju. Prepostavlja se da je zadatak percepcije ograničen na skupljanje građe za spoznavanje. Prepostavlja se da mišljenje, koje je na višem stupnju, stupa na scenu kad skupljenu građu treba preraditi. Bez razmišljanja opažanje bi bilo beskorisno, a razmišljanje bez opažanja ne bi imalo o čemu misliti“ (Arnheim, 2008:141). Procesi percepcije i recepcije umjetničkog djela su u korelacijskom i interakcijskom odnosu. Prema Pražiću (1989) okularni aparat je samo dio složenoga aparata viđenja i spoznaje viđenoga. Ove sposobnosti, dakle, viđenja i zapažanja, „međusobno su kontinuirani i dinamički su korelati koji postaju relativno predominantni samo razvojem“ (Pražić, 1989: 46).

Navest ćemo neka od relevantnih istraživanja vezana uz tematiku preferencija i likovnih aprecijskih sposobnosti učenika koja su dala znatan doprinos razumijevanju i razvoju perepercije, recepcije i likovnog stvaralaštva djece.

Savva i Trimis (2005) bavili su se istraživanjem reakcija predškolske djece na suvremenu umjetnost. Istraživanjem se željelo utvrditi: Kakve su reakcije i preferencije djece na suvremene umjetničke izloške u muzeju? Postoji li razlika u dječjim stavovima s obzirom na prethodna umjetnička iskustva? Kakav je utjecaj posjeta muzeja na dječje stvaralaštvo u razredu? Istraživanje je provedeno u osnovnoj školi na Cipru. Rezultatima njihova istraživanja utvrđeno je: većina djece više preferira trodimenzionalne konstrukcije nego slike te veće zanimanje pokazuju za djela na kojima su naslikani predmeti koji su im već poznati. Pri odabiru nekog umjetničkoga djela, djeca više preferiraju materijal negoli boju. Djeca se prisjećaju ranijih iskustava koja su dobili u umjetničkim ateljeima kod procjene slika. Više od polovine djece tijekom svojih likovnih aktivnosti, koristili su kao poticaj djela koja su vidjeli u umjetničkim muzejima. Istraživanje je pokazalo da je dječji kontakt s umjetničkim djelima (uključujući suvremene izložbe u muzeju) važan dio njihova obrazovnog iskustva.

Acer i Omerodlu (2008) istraživali su utjecaj estetske edukacije na procjene šestogodišnjih učenika. Uzorak je obuhvatio sedamdeset i sedmero djece. Jedna skupina bila je kvalitetno dodatno likovno educirana, a program je bio fokusiran na upoznavanje likovnih djela Van Gogha, Chagalla i Klimta. Edukacija je trajala dva puta tjedno, a odvijala se unutar deset tjedana u trajanju od 1,5 do 2 sata. Unutar ove skupine učenici su se upoznali s elementima likovnoga jezika kao što su linija, boja, oblik, kontrast, ravnoteža, ritam, ton, kompozicija. U placebo skupini s 23 djece, odvijala se lažna estetska edukacija. Djeca se nisu bavila aktivnostima koje bi utjecale na razvoj estetskih prosudbi. U trećoj, kontrolnoj skupini s 32 djece nije bilo nikakve edukacije. Rezultati istraživanja pokazali su da unatoč povećanju estetske procjene djece u eksperimentalnoj skupini, u kojoj se provodila kvalitetna estetska edukacija, ipak to povećanje nije statistički značajno u odnosu na placebo i kontrolnu skupinu. Također, utvrđeno je da nema razlike u testovima estetske procjene s obzirom na spol i socijalno-ekonomski status obitelji. Ovdje se edukacija nije pokazala djelotvornom u estetskim prosudbama djece.

Kontakt učenika s djelima likovnih umjetnosti istraživale su Brajčić i Kuščević (2012), a cilj istraživanja bio je ispitati reakcije učenika na djela Pabla Picassa. Istraživanje je pokazalo da učenici i učenice različito reagiraju na likovna djela kubizma, ali i da općenito prihvaćaju djela ovog umjetnika. Kroz pitanja otvorenoga tipa učenici su izražavali svoje dojmove o Picassoovu slikarstvu.

Duh, Čagran i Huzjak (2012) istraživali su razvoj likovno apreciativnih sposobnosti učenika petih razreda osnovnih škola iz dvaju školskih sustava: slovenskoga i hrvatskoga. Razlika među njima je u tjednom broju sati nastave Likovnog odgoja / Likovne kulture i učiteljima koji taj predmet poučavaju učenike. Rezultati govore kako je razina apreciativnih sposobnosti gotovo podjednaka, a jače razvijene apreciativne sposobnosti imaju djevojčice. Kvantiteta sati nastave likovnog odgoja pozitivno se odražava na razinu likovne percepcije, a kvaliteta održane nastave likovne kulture bolje utječe na likovnu recepciju. Statistički značajne razlike u likovno aprecijacijskoj sposobnosti učenika s obzirom na državu nisu primjetili.

Duh i Kljajić (2013) istraživali su nivo likovno-apreciativnih sposobnosti učenika od prvog do trećeg razreda slovenskih osnovnih škola na uzorku od 140 učenika. Analiza rezultata pokazala je da s obzirom na uzrast i spol u prvom i drugom razredu ne postoji veće razlike u načinu na koji učenici gledaju, percipiraju i primaju umjetničko djelo. Isto tako, ni u trećem razredu ne postoji značajne statističke razlike između dječaka i djevojčica s aspekta likovne aprecijacije. Usporedba rezultata aritmetičkih sredina s aspekta spola u svim razredima ukazuje na nešto višu razinu likovne aprecijacije u djevojčica. Rezultati praćenja cjelokupne razine

likovno aprecijativnih sposobnosti učenika pojedinih razreda pokazuju da postoje statistički značajne razlike u dostignutoj razini likovne aprecijacije u korist starijih učenika. Cilj istraživanja bio je poboljšati likovno-pedagošku praksu i osvijestiti značenje likovne aprecijacije koja pridonosi boljoj percepciji i recepciji umjetničkih radova.

Kuščević, Kardum, Brajčić (2014) istraživali su preferencije učenika prema likovnim djelima različitih stilova i razdoblja na uzorku od 200 učenika nižih razreda osnovne škole. Rezultati istraživanja učeničkih preferencija slikarskih pravaca 20. stoljeća, slikarskih pravaca do 1900. godine i likovnih reprodukcija bez umjetničke vrijednosti s obzirom na uzrast i spol iskazanih u ovom istraživanju preferencija ukazuju da učenici ova uzrasta (i prvi i treći razred) bez obzira na spol u velikoj mjeri preferiraju različite slikarske pravce do 1900. godine te da navedena likovna djela učenici u znatno većoj mjeri preferiraju od likovnih pravaca 20. stoljeća. Na isti način (bez razlika s obzirom na uzrast i spol), učenici su skloniji likovnim djelima bez umjetničke vrijednosti nego slikarskim pravcima 20. stoljeća. Od slikarskih pravaca 20. stoljeća, učenici ova uzrasta preferiraju fovizam, pop art i nadrealizam u odnosu na kubizam i apstraktne umjetnosti. Iz navedenoga zaključili smo kako učenici od slikarskih pravaca 20. stoljeća preferiraju likovne pravce s prepoznatljivim motivom, čišćim bojama i trodimenzionalnim prikazom oblika i prostora (fovizam, nadrealizam, pop-art), dok su manje skloni likovnim pravcima 20. stoljeća u kojima je teže uočiti prostorne odnose, koji su apstraktni ili teže figurativno prepoznatljivi (kubizam, apstraktno slikarstvo). Stariji učenici povoljnije ocjenjuju likovne pravce 20. stoljeća od mlađih. Učenici ova spola podjednako ocjenjuju slikarske pravce 20. stoljeća, izuzev nadrealizma koji sveukupno povoljnije ocjenjuju dječaci.

Brajčić i Jujnović (2016) istraživali su primjenu metode estetskoga transfera u nastavi likovne kulture. Metoda estetskog transfera primjenjuje se pri upoznavanju učenika s likovnim djelom. To je tip kvalitativne metode koja podrazumijeva opservaciju ili analitičko promatranje. Pri uporabi ove metode, prezentacija umjetničkih djela treba biti takva da promatrače (učenike) dovede u interakciju s umjetničkim djelom, kako bi im se doživljaji urezali u sjećanje, postali iskustvo, osjećaj i asocijacija. Osnovno pravilo vezano za reprodukciju umjetničkih djela jest da moraju biti realistična i visoke kvalitete, tako da se u reprodukciji ne gubi puno originalnoga sadržaja. U ovom istraživanju primjenjena je metoda estetskoga transfera, te su zabilježene reakcije učenika trećih i četvrtih razreda osnovne škole na stvaralaštvo slikara Vincenta van Gogha. Istraživanje je provedeno na uzorku od ukupno 216 učenika, a u njemu su sudjelovali učenici trećih i četvrtih razreda osnovne škole, i to 105 učenika trećih razreda te 111 učenika četvrtih razreda. Među ispitanicima bilo je 117 dječaka i 99 djevojčica. Učenicima su bila prikazana četiri umjetnikova djela. Rezultati istraživanja pokazali su pozitivne reakcije djece na stvaralaštvo ovog umjetnika, ali i razlike u odnosu na spol i dob učenika. Istraživanje je ukazalo i na potrebu za širenjem likovnih spoznaja učenika da bi njihov emocionalni, likovni i kreativni razvoj bio što uspješniji.

Brajčić i Perić (2019) istraživali su reakcije učenika nižih razreda osnovne škole na prikazana likovna djela suvremenoga kiparstva, u ovom slučaju poznatog hrvatskog kipara Ivana Meštrovića. Istraživanje je provedeno na području Splitsko-dalmatinske županije i obuhvatilo je 300 učenika osnovnih škola od 1. do 4. razreda, od toga 151 dječaka i 149 djevojčica. Učenicima su pokazana tri vrlo značajna djela ovog umjetnika koja se razlikuju po pristupu oblikovanja volumena i vrsti kompozicije. To su radovi Majka i dijete, Spomenik Indijancima u Chicagu i Zdenac života. Rezultati istraživanja pokazali su da s obzirom na dob i spol učenika postoji statistički značajna razlika u percipiranju i

prihvaćanju pojedinih djela Ivana Meštrovića. U pitanjima otvorenog tipa učenici su iznijeli svoje opservacije na pojedina djela poznatog umjetnika, koje svojom neposrednošću i originalnošću ujedno predstavljaju najvrjedniji dio ovog istraživanja.

U istraživanju Kuščević, Brajčić i Šipić (2019) pokušale su se otkriti reakcije učenika na umjetnička djela Marc Chagalla u nastavi Likovne kulture primjenom metode estetskoga transfera te animacijskih igara pri susretu učenika s umjetničkim djelom. U istraživanju su sudjelovali učenici prvoga i trećega razreda osnovne škole. Kroz metodu estetskoga transfera utvrđene su pozitivne reakcija učenika na djela Marc Chagalla što je potaknulo kreativno izražavanje i estetske odgovore učenika.

Kuščević i Brajčić (2020) ispitivale su preferencije učenika prema umjetnostima japanske, kineske, indijske i afričke kulture te umjetnosti Aboridžina, u odnosu na umjetničke pravce zapadne kulture. Istraživanje je provedeno u jednoj osnovnoškolskoj i jednoj predškolskoj ustanovi u Sinju, a sudjelovalo je 130 učenika u dobi od šest, deset i četrnaest godina. Prema rezultatima ovog istraživanja postoji statistički značajan utjecaj uzrasta i kulture kao i njihove interakcije. U utvrđivanju razlika u preferencijama djece prema likovnim umjetnostima različitim kultura s obzirom na spol utvrdili smo kako razlike između spolova u preferencijama ne postoje, već se djevojčice i dječaci razlikuju unutar grupe prema preferencijama različitim likovnih umjetnosti. Od umjetničkih pravaca zapadne kulture djeca više preferiraju renesansu od realizma, impresionizam od realizma, predromaniku od realizma, barok, renesansu, impresionizam i predromaniku od apstraktne umjetnosti, te više preferiraju renesansu od baroka.

Brajčić, Kuščević i Petric (2020) istražili su reakcije učenika na djela likovne umjetnosti XX. stoljeća. U istraživanju je sudjelovalo 300 učenika niže školske dobi od 1. do 4. razreda osnovne škole s područja Splitsko-dalmatinske županije. Cilj istraživanja bio je metodom estetskoga transfera ispitati reakcije učenika na likovna djela Pop arta - Andyja Warholja. Na temelju rezultata može se zaključiti da djeca niže školske dobi pozitivno reagiraju na Warholova likovna djela. Istraživalo se i emocionalni angažman koji u učenika pobuđuju promatrana djela. Rezultati u fazi recepcije pokazuju da učenici u većoj mjeri emotivno reagiraju na promatrana likovna djela. Također, i likovni uradci u fazi reakcije pokazali su zanimljive kreativne varijacije na likovna djela poznatoga umjetnika što znači da su učenike inspirirala na kreativan estetski odgovor. Utvrđeno je kako likovna djela XX. stoljeća mogu biti i dobar poticaj za artikuliranje vlastitoga likovnog izričaja učenika.

Kardum, Kuščević i Brajčić (2020) istražili su kako likovno obrazovanje utječe na učeničke preferencije umjetničkih pravaca 20. stoljeća. U nastavu je uveden obrazovni eksperiment koji je trajao jednu školsku godinu na 200 učenika osnovnih škola. Edukacija je sadržavala tri vrste intervencija: promatranje umjetničkih djela iz 20. stoljeća, predstavljanje umjetničkih djela pomoću lutke i učeničke likovne aktivnosti, likovne radeve temeljene na umjetničkim pravcima 20. stoljeća. Rezultati istraživanja pokazuju da je model likovnoga obrazovanja važan čimbenik u promjeni preferencija učenika prema likovnim pravcima 20. stoljeća. Učenici su pozitivno reagirali na sve vrste likovne edukacije, o čemu svjedoči i učeničko prihvaćanje umjetnosti 20. stoljeća: apstraktnih umjetnosti, fovizma, kubizma, pop-arta i nadrealizma.

Dubravka Kuščević (2012) u doktorskoj disertaciji ispitala je likovne preferencije učenika nižih razreda osnovne škole prema likovnoj umjetnosti 20. stoljeća te slikarskim pravcima do 1900. godine i likovnim djelima bez umjetničke vrijednosti s obzirom na različite

faktore koji mogu utjecati na učeničke preferencije i to: individualne faktore (uzrast, spol, opće sposobnosti, te društvene i socijalne faktore: obrazovanje roditelja, likovnu edukaciju, učestalost posjeta galerijama i muzejima). Rezultati istraživanja pokazali su da učenici preferiraju različite slikarske pravce do 1900. godine, kao i djela bez umjetničke vrijednosti u usporedbi sa slikarskim pravcima dvadesetog stoljeća. Od likovnih pravaca 20. stoljeća učenici oba uzrasta preferiraju fovizam, pop art i nadrealizam u odnosu na kubizam i apstraktну umjetnost. Učenici preferiraju likovne pravce s prepoznatljivim motivom, čišćim bojama i trodimenzionalnim prikazom oblika i prostora, dok su manje skloni likovnim pravcima u kojima je teže uočiti prostorne odnose, koji su apstraktni ili teže figurativno prepoznatljivi. Dokazala je da edukacija koja se temelji na promatranju likovnih djela uz pomoć igre lutkom bez obzira na uzrast i spol statistički je značajno utjecala na promjene učeničkih preferencija (u smislu znatnog povećanja učeničkih preferencija s obzirom na svaki pojedini likovni pravac 20. stoljeća: nadrealizam, kubizam, pop-art, fovizam, apstraktna umjetnost. Kuščević dokazuje da je edukacija koja uključuje promatranje likovnih djela i igru lutkom izrazito uspješna te s obzirom na uspješnost (za sve promatrane pravce) smatra da bi se mogla primjenjivati u nastavi Likovne kulture prilikom susreta učenika s različitim djelima likovne umjetnosti 20. stoljeća. Također je dokazala da je edukacija koja je uključivala učeničko oblikovanje na tragu pojedinih likovnih pravaca 20. stoljeća ostvarila značajno povećanje preferencija likovnih djela 20. stoljeća prema likovnim djelima nadrealizma, kubizma, pop-arta i apstraktne umjetnosti, i to oba uzrasta bez obzira na spol. Edukacija promatranjem likovnih djela pokazala se izrazito manje uspješnom od prethodne dvije vrste edukacije. Ovim istraživanjem utvrđeno je da se odnos prema likovnim umjetnostima razvija učenjem, što se očitovalo u porastu učeničkih preferencija prema umjetničkim djelima 20. stoljeća te zaključuje da je model likovne edukacije iznimno bitan čimbenik koji utječe na promjene učeničkih preferencija u odnosu na likovne pravce 20. stoljeća. Istiće kako model likovne edukacije treba biti povezan s učeničkim razumijevanjem, doživljajima, osjećajima i iskustvom.

Kristinka Selaković (2015) u doktorskoj disertaciji bavi se razmatranjem uloge umjetničkog djela u funkciji poticanja likovnih sposobnosti učenika mlađega školskog uzrasta u nastavi likovne kulture. Osnovni cilj istraživanja odnosio se na ispitivanje efikasnosti i utjecaja *Razvojnog programa* aktivnog promatranja umjetničkoga djela primjenom posebno osmišljenih strategija, metoda i postupaka koji potiču razvoj likovnih sposobnosti: likovne kreativnosti, likovno aprecijativnih sposobnosti i likovno-oblikovnoga razvoja učenika mlađega školskog uzrasta u nastavi likovne kulture. U istraživanju primijenila je metodu eksperimenata s paralelnim grupama provedenu na uzorku od 201 učenika iz dvije osnovne škole u Užicama. Za potrebe istraživanja korišten je test opće kreativnosti (LV1), test likovne aprecijacije (AP test) i test četiri crteža (LV2), koji ispituju opću likovnu kreativnost, ali i specifičnosti likovnoga kreativnog razvoja. Rezultati istraživanja ukazuju da su učenici iz eksperimentalne grupe pokazali višu razinu u svim postavljenim zadatcima, što potvrđuje prepostavku da je *Razvojni program* koji postavlja umjetničko djelo u interesantno područje učenika, efikasniji u odnosu na nastavu u kojoj nije bio uveden eksperimentalni faktor.

Istraživanje preferencija i likovno-aprecijacijskih sposobnosti djece je važno za stvaranje pedagoško-metodičko-didaktičkih uvjeta što kvalitetnije i učinkovitije suvremene nastave likovne umjetnosti i pune iskoristivosti likovnih umjetničkih potencijala u ukupnom razvoju djece. U tom smislu potrebno je izbalansirati razvoj produktivnih i likovno-aprecijacijskih sposobnosti djece kako bi ostvarili očekivane ishode.

Art-terapija

Ljudska potreba za likovnim umjetničkim izrazom ima praiskonski karakter zapisa nutrine čovjekova postojanja. Najdublje *ja* progovara kroz umjetnički jezik obojen bojama ljudskih emocija. Let čovjeka iz dubine sebe prema vanjskom svijetu nije jednostavan, ali sigurno djeca, oslobođena naučenih predrasuda snažnije i slobodnije pokazuju obzore unutarnjeg svijeta. „Likovna kultura i umjetnost nezaobilazna su i nezamjenjiva komponenta opće kulture pojedinca i društva, općedruštvene kulture i stvaralačke svijesti“ (Brajčić, 2002: 76). Likovna umjetnost ima silnu snagu i značenje u suvremenom društvu kao jedinstven i neponovljiv zapis ljudske civilizacije i svih vidljivih i nevidljivih manifestacija postojanja. Poučavanje i učenje o likovnoj umjetnosti bitno utječe na ukupni razvoj učenika. Likovni jezik kao oblik neverbalne komunikacije pruža vrijedne informacije o djetetu, njegovom stanju i potrebama. Likovno-kreativne aktivnosti djece važan su faktor razvoja ukupnog psihosocijalnog statusa, razvoja senzorno-motoričkih sposobnosti, kreativnosti, istraživačkog duha i razvoja percepcije i recepcije umjetničkog djela, kao i prevencije, dijagnostike i terapije različitih bolesti i devijantnih ponašanja. Osim primjene umjetničkih sadržaja u nastavi, važno je organizirati kvalitetne izvannastavne aktivnosti i radionice u samoj školi i izvan nje, u različitim kulturnim asocijacijama, zatim posjete galerijskim i muzejskim prostorima, te uključivati djecu s poteškoćama u razvoju u različite likovne aktivnosti sukladno njihovim željama, mogućnostima i potrebama. Nužno je razlikovati umjetničke aktivnosti od art-terapije kao jedinstvene i važne vrste psihoterapije u liječenju djece i odraslih. „Likovna terapija može se provoditi individualno ili grupno, ali gotovo obvezno uz vodstvo iškusnog likovnog terapeuta. U svakoj osobi moguće je probuditi i osvijestiti njezine poznavanje vizualnog jezika“ (Brajčić i Kuščević, 2016: 70).

Prema Škrbini (2013) art-terapija je integrativni, dubinsko-psihološki i hermenautički pristup koji obuhvaća uporabu različitih elemenata umjetnosti s ciljem unapređenja zdravlja i bržeg oporavka pojedinca (Škrbina, 2013: 45). Art-terapija ima iznimno značenje u radu s djecom s poteškoćama u razvoju i njihovoj rehabilitaciji, a realiziraju je likovni terapeuti. „Na uspjeh terapije utječu različiti čimbenici, kao što su osobine likovnog terapeuta, sposobnosti i stručno znanje, te osobine korisnika/ca likovne terapije. Likovni terapeut prilazi djeci kroz analizu radova i razgovorima. Likovni terapeut treba biti podrška djetetu, boditi ga i ne nametati mu svoje mišljenje i stavove“ (Brajčić i Kuščević, 2016: 70). U art-terapiji se individualno procjenjuju mogućnosti i potrebe djece kako bi ona imala puni rehabilitacijski i poticajni učinak. Prema Karlavarisu i Kraguljcu (1981) u pitanju su različite likovne sposobnosti: vizualne, intelektualne, emocionalne i motoričke, a potrebitno je da se odabrani sadržaji i pedagoška postupanja kontinuirano diferenciraju ovisno o likovnim sposobnostima, kreativnim faktorima i ritmu razvojnog procesa (Karlavaris i Kraguljac, 1981: 23).

Kao oblik ekspresivne psihoterapije, art-terapija se ne bavi samo negativnim aspektima djece i poteškoćama u funkcioniranju, već služi otkrivanju i poticanju kreativnih resursa, unutarnjih potencijala i pozitivnih strana te pomaže u suočavanju, shvaćanju i prihvaćanju problema i njihovom rješavanju na konstruktivn način. „Djeca često nisu svjesna što su emocije, što ne znači da ih ne doživljavaju, već da ih, ponekad, ne znaju verbalizirati i izraziti. Ugodne emocije djeца lako izražavaju, obično pokušavajući suspregnuti negativne emocije. Emocionalna bol i neproživljene emocije reflektiraju se kroz neprimjereno dječje ponašanje. Pomoći u prepoznavanju i doživljavanju potisnutih emocija ključni je dio terapijskog rada s djecom“ (Brajčić i Kuščević, 2016: 69). Od iznimne važnosti su individualni pristup svakom djetetu, stručna sposobnost i iskustvo likovnog terapeuta koji provodi art-terapiju te svojim kompetencijama ispravno čita likovni jezik djece. Prema Peić (1971) uvjetno rečeno za likovni

jezik vrijede ista pravila do kojih je došla lingvistika, jer kao što slova povezana gramatičkim pravilima čine artikuliranu rečenicu, tako i likovni elementi povezani po pravilima kompozicijskih načela čine smislenu cjelinu, pa gledati i likovnom smislu znači isto što u književnom smislu znači čitati (Peić, 1971: 4). Jednostavan i česti likovni izraz je crtež koji se koristi u odgojno-obrazovnom radu, ali i u dijagnostici i art-terapiji. Iznimno važnu ulogu u rehabilitaciji djece s poteškoćama u razvoju i zlostavljanje djece zauzima art-terapija. U središtu pozornosti je osobnost djeteta i njegovi problemi uz nesebičnu podršku i razumijevanje edukacijsko-rehabilitacijskog stručnjaka. Prema De Zanu (2013) nerijetko se na slici i crtežu prepozna pokušaj autoportretiranja, a takav pokušaj pretvara sliku u zrcalo (De Zan, 2013: 10). Likovni terapeuti u likovnim radovima djece isčitavaju vrijedne informacije o djetetu koje se koriste u dijagnostici i rehabilitaciji. U art-terapiji se koriste i drugi mediji, rad s bojama (terapija bojama), slikanje glazbenog doživljaja, rad s glinom koji je meditativni medij i drugo. Izbor medija i metode i tehnika likovnog rada ovisi o željama i sklonostima djeteta te postavljenim ciljevima oslobađanja likovnog govora. Art-terapija se izvodi individualno ili grupnim radom za rehabilitaciju i razvoj djece.

Likovno stvaralaštvo predstavlja važan transfer prijenosa unutarnjeg svijeta na vanjski svijet. Imajući u vidu posebnosti djece s poteškoćama u razvoju koja imaju probleme s verbalnim izražavanjem, realnom percepcijom, uspostavom komunikacije te slabije asociraju treba prilagoditi način rada i usredotočiti se na elemente njihove spontane, iskrene, motoričke i direktnе oblike komuniciranja. Njihova likovna aktivnost je projiciranje njihovih unutarnjih svjetova, strahova, konflikata, trauma, htijenja, mašte i iskustava različite naravi. U procesu uvođenja ovakve djece u likovno stvaranje treba biti posebno senzibilan, uvesti ih u stanje opuštenosti i zainteresiranosti, poticati i podržavati njihov osobni način izražavanja, dati im izbor u pristupu likovnom radu te snažiti ostvarenje njihovih punih potencijala. Posebno je važna kvalitetna procjena djetetovih želja, potreba i mogućnosti te svakom djetetu treba pristupati individualno. Suvremena praksa art-terapije koristi poticajne vizualne i glazbene elemente kako bi se stvorilo što pozitivnije i opuštenije radno ozračje. Svakako treba ospasobiti što veći broj likovnih terapeuta te intenzivirati upotrebu art-terapije zbog njenih silnih pozitivnih utjecaja u procesu rehabilitacije i poticaja likovnog stvaralaštva.

Zaključna razmatranja

Suvremena škola prema školi budućnosti u kontekstu dinamike civilizacijskog koraka mora imperativno ubrzati inovativne i razvojne promjene te u punom smislu iskoristiti potencijale likovne umjetnosti u razvoju ukupnog učeničkog habitusa. U centru nastavnog procesa mora biti učenik i njegove potrebe uz kompetentne i inovativne nastavnike likovne umjetnosti, a roditelji trebaju biti pedagoški akteri nastavnog procesa. U tom smislu suvremena škola mora odbaciti sve anakrone pristupe i modele u nastavi te u suglasju sa suvremenom likovno-pedagoškom misli iskoristiti sve društvene i znanstvene potencijale kao preduvjet ostvarenja kvalitetne razine nastave likovne umjetnosti. Nalaže se potreba permanentnog proširivanja i razvijanja osobnih kompetencija nastavnika likovne umjetnosti kao nužne prepostavke razvoja likovnih kompetencija učenika i postizanja relevantnih odgojnih i obrazovnih ishoda. Ukažali smo na potrebu primjene umjetničkog likovnog djela u nastavi i realiziranje metode estetskog transfera. Suvremena nastava likovne umjetnosti² treba iskoristiti potencijale informacijsko-komunikacijske tehnologije kako bi nastava likovne umjetnosti učenicima postala zanimljivija, dinamičnija i učinkovitija. Nastava likovne umjetnosti se bavi uglavnom razvojem produktivnih sposobnosti djece, te smo u ovom radu apostrofirali potrebu

² Pod nastavom likovne umjetnosti podrazumijeva se nastava predmete Likovne kulture i Likovne umjetnosti

razvoja likovno-aprecijskih sposobnosti djece, odnosno uspostave balansa razvoja produktivnih i likovno-aprecijskih sposobnosti djece. U ovom radu smo dali pregled relevantnih znanstvenih istraživanja iz tog područja.

S obzirom na potrebe djece s poteškoćama u razvoju apostrofirali smo ulogu i značenje art-terapije kao važne psihološke terapije u rehabilitaciji i dijagnostici, a isti tako i kao načina oslobađanja njihovih pozitivnih i vrijednih kreativnih potencijala. Držimo da bi art-terapiju trebalo uvrstiti u ciljeve odgoja i obrazovanja sukladno pozitivnim iskustvima i praksi u Evropi i svijetu.

Živimo u vremenu vizualne kulture i komunikacije koja će perspektivno jačati u opsegu i primjeni te je razvoj vizualno-komunikacijskih sposobnosti učenika putem nastave likovne umjetnosti iznimno važan. Također su važni pozitivni utjecaji nastave likovne umjetnosti u procesima inkluzije, interkulturnosti, integracije i rehabilitacije djece s poteškoćama u razvoju i zlostavljanje djece. Apostrofiramo potrebu dalnjih istraživanja potencijala likovne umjetnosti u radu s djecom, posebno djecom s poteškoćama u razvoju i zlostavljanom djecom kako bi se ostvario kontinuirani proces otkrivanja novih znanstvenih pristupa, unapređenja i razvoja suvremene nastave likovne umjetnosti u svrhu rehabilitacije, svekolikog psihomotornog razvoja djece i poticanja likovnog stvaralaštva. Važno je permanentno poticati likovno stvaralaštvo djece jer pozitivno utječe na afektivni, psihomotorni i kognitivni razvoj njihovih ličnosti. Ostvarenje punih potencijala vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja omogućava suvremenim školama iskorak u novu pedagošku zbilju obasjanu zadovoljstvom nastavnika i roditelja te osmjesima sretne, zadovoljne i uspješne djece, zaloga sretnije budućnosti.

Literatura

1. Acer, D., Omerodlu E. (2008). „A Study on the Effect of Aesthetic Education on the Development of Aesthetic Judgment of Six-year-old Children.“ Early Childhood Education Journal, 35, 335-342.
2. Arnheim, R. (2008). *Novi eseji o psihologiji umjetnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
3. Brajčić, M. i Kuščević, D. (2012). Dijete i umjetničko djelo – Pablo Picasso. Školski vjesnik, 61 (1.-2.), 133-153. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/81027>.
4. Brajčić, M., Jujnović, A. (2016). Primjena metode estetskog transfera u nastavi likovne kulture - Vincent van Gogh. Školski vjesnik, 65 (Tematski broj), 201-217. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/160167>.
5. Brajčić, M., Perić, M. (2019). Suvremena skulptura u očima djeteta - Ivan Meštrović. Školski vjesnik, 68(1), 205-222. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/230627>.
6. Brajčić, M., Kuščević, D. (2016). *Dijete i likovna umjetnost – doživljaj likovnog djela*. Split: Filozofski fakultet.
7. Brajčić, M., Kuščević, D. i Petrić, M. (2020). Doživljaj likovnog djela XX st. – Andy Warhol. Croatian Journal of Education, 22 (Sp.Ed.1), 239-261. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/247852>.
8. Brajčić, M. (2002). Značaj kulturne baštine i etnografskih izvora u nastavi likovne kulture. U: Bacalja, R. *Djetinjstvo, razvoj i odgoj*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
9. Brkić M., Tomić, R. (2017). *Metodika odgojnog rada*. Tešanj: Sveučilište Hercegovina u Mostaru.

10. De Zan, D. (2013). *Slika i crtež u psihoterapiji djece i obitelji*. Zagreb: Medicinska naklada.
11. Duh, M., Čagran, B., Huzjak M. (2012). Kvaliteta i kvantiteta učenja likovne aprecijacije, Utjecaj školskih sustava na učeničku aprecijaciju. *Croatian Journal of Education*, 14 (3), 625-655. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/87460>.
12. Duh, M. i Kljajić A. (2013). Nivo likovno-aprecijativnih sposobnosti učenika nižih razreda osnovne škole. *Školski vjesnik*, 62 (2-3), 191-207. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/105320>.
13. Duh, M. i Zupančić T. (2012). Metode estetskog transfera – Opis specifične likovno-didaktičke metode, *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 13(1), 42-76.
14. Grgurić, N. i Jakubin, M. (1996). *Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
15. Jensen, E. (2003). *Super nastava (Nastavne strategije za kvalitetnu školu i uspješno učenje)*. Zagreb: Educa.
16. Kardum, G., Kuščević, D., Brajčić, M. (2020). The Impacts of Different Sorts of Art Education on Pupils' Preference for 20th-Century Art Movements // Publications / MDPI Education Sciences, 10, 1; 1-13 doi:10.3390/educsci10010015
17. Karlavaris, B., Kraguljac, M. 1981. *Razvijanje kreativnosti putem likovnog vaspitanja u osnovnoj školi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja Beograd.
18. Karlavaris, B. (1991). *Metodika likovnog odgoja* 1. Rijeka: Hofbauer p. o.
19. Kurikulum za nastavni predmet Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj, NN 7/2019-162, Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.
20. Kuščević, D. (2012). Preferencije učenika mlađeg školskog uzrasta prema likovnoj umjetnosti 20. stoljeća u nastavi likovne kulture. Sarajevo: Pedagoški fakultet.
21. Kuščević, D., Brajčić, M. (2020), Medkulturnost pri pouku – učenčeve preference likovnih del // Pedagoška obzorja, 35(1), 56-71.
22. Kuščević, D., Kardum, G., Brajčić, M. (2014). Visual Preferences of Young School Children for Paintings from the 20th Century // Creativity research journal, 26 (2014), 3; 297-304 doi:10.1080/10400419.2014.92941.
23. Kuščević, D., Brajčić M., Šipić, L. (2019). Using Marc Chagall's Visual Art in Teaching Visual Arts // Revija za elementarno izobraževanje = Journal of elementary education, 12, 2; 177-198 doi:<https://org.10.18690/rei.12.2.177-198>.
24. Markulin, D. (2020). Inovativni modeli rada u nastavi suvremene škole. *Vaspitanje i obrazovanje, Časopis za pedagošku teoriju i praksu*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 4 (2020), 121-138.
25. Petrač, L. (2015). *Dijete i likovno umjetničko djelo. Metodički pristupi likovno umjetničkom djelu s djecom vrtićke i školske dobi*. Zagreb: Alfa.
26. Peić, M. (1971). *Pristup likovnom djelu*. Zagreb: Školska knjiga.
27. Pivac, D. (2017). Izazovi suvremenog vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja, u: Brala-Mudrovčić, J. (ur.) *Nove smjernice u odgoju i obrazovanju/Znanstveni prinosi Drgutina Rosandića*. Gospić, Sveučilište u zadru/Odjel za nastavničke studije u Gospiću, 261-274.
28. Pivac, J. (2009). *Izazovi u školi*. Zagreb: Školska knjiga.
29. Pražić, B. (1989). *Vid i privid umjetnosti, Psihološki ogledi iz likovne umjetnosti*. Zagreb: Mladost.
30. Savva, A., Trimis, E. (2005). "Responses of Young Children to Contemporary Art Exhibits: The Role of Artistic Experiences" International Journal of Education & the Arts, 6 (13), 1-22.

31. Selaković, K. (2015). *Umetničko delo u funkciji podsticanja razvoja likovnih sposobnosti kod učenika mlađeg uzrasta*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
32. Simonić, A. (2005). *Tragovima znanja u budućnost: Quo vadis scientia?* Zagreb: Sveučilište u Rijeci.
33. Škrbina, D. (2013). *Art terapija i kreativnost. Multidimenzionalni pristup u odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji*. Zagreb: Veble comerce.
34. Vuk Pavlović, P. (2008). *Djelovnost umjetnosti*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo Zagreb.

Doc.dr Damir Šarić¹
Prof.dr Izet Banda²
Doc. dr Mirsad Nalić³

UDK UDK 005.551:[005.64:331.246]
Stručni rad

TIMSKI RAD KAO STRATEŠKI IZBOR PREDUZEĆA

Sazetak

Prve ozbiljne radničke organizacije pojavile su se sredinom 18. vijeka, kada su se usred industrijske revolucije pojavile tvornice koje su zagovarale masovnu proizvodnju i promijenile uobičajeni način rada. Uz stvaranje složenijih organizacionih struktura, postoji potreba za timskim radom, odnosno organizovanjem zaposlenih u timove kako bi se povećala fleksibilnost i efikasnost. Tim se može definirati kao formalna grupa ljudi, čiji članovi posjeduju komplementarne vještine i odgovorno pristupaju ostvarenju zajedničkih ciljeva i zadataka. Timski rad je prije svega proces u kojem članovi tima marljivo rade na postizanju postavljenih ciljeva. Praktično iskustvo pokazuje da kompanije sa uspostavljenim timovima i timskim radom postižu veću produktivnost i efikasnost i istovremeno dovode do velikog broja pozitivnih promjena u samoj kompaniji. Unutar kompanije timovi se mogu formirati na različitim nivoima, pri čemu određeni broj kriterijuma utiče na formiranje. Što se tiče kompanija, najčešća podjela je na radne i upravljačke timove. Uspješan vođa tima svjestan je da stvaranje inspirativnog radnog okruženja doprinosi postizanju postavljenih ciljeva. To znači okruženje u kojem će svaki član tima bez ograničenja izraziti svoj kreativni potencijal, stvoriti osjećaj povjerenja u druge članove tima i biti predan zajednički delegiranim zadacima. Uvođenje timova nužno dovodi do značajnih promjena u načinu rada zaposlenih, a time i načina upravljanja cjelokupnim procesom. Cilj ovih aktivnosti je učiniti kompaniju konkurentnijom na tržištu, povećavajući njenu fleksibilnost, kreativnost i dinamičnost u izuzetno složenom poslovnom okruženju.

Ključne riječi: preduzeće, tim, timski rad, lider, fleksibilnost.

TEAMWORK AS A STRATEGIC CHOICE OF A COMPANY

Abstract

The first serious labor organizations appeared in the middle of the 18th century, when in the midst of the industrial revolution, factories emerged that advocated mass production, and changed the usual way of working. Along with the creation of more complex organizational structures, there is a need for teamwork, ie organizing employees into teams in order to increase flexibility and efficiency. A team can be defined as a formal group of people, whose members possess complementary skills and responsibly approach the realization of common goals and tasks. Teamwork is first and foremost a process in which team members work diligently to achieve set goals. Practical experience shows that companies with established teams and teamwork, achieve higher productivity and efficiency and at the same time lead to a large number of positive changes in the company itself. Within a company, teams can be formed at

¹Doc. dr Damir Šarić, Zavod zdravstvenog osiguranja Tuzlanskog kantona, Franjevačka 36. 75000 Tuzla; e-mail:damir-saric@hotmail.com

²Dekan Ekonomskog fakulteta, Evropski univerzitet "Kallos" Tuzla

³Doc. dr na Evropskom univerzitetu "Kallos" Tuzla

different levels, where a number of criteria influence the formation. When it comes to companies, the most common division is into work and management teams. A successful team leader is aware that creating an inspiring work environment contributes to achieving the set goals. This means an environment in which each team member will express their creative potential without limitations, create a sense of trust in other team members and be committed to jointly delegated tasks. The introduction of teams necessarily leads to significant changes in the way employees work, and thus the way they manage the whole process. These activities aim to make the company more competitive in the market, increasing its flexibility, creativity and dynamism in an extremely complex business environment.

Keywords: company, team, teamwork, leader, flexibility.

UVOD

Nastanak fabrika i prelazak na masovnu proizvodnju, proizveo je kompleksnije organizacione subjekte koji su promijenili uobičajni način rada. U cilju povećanja fleksibilnosti i učinkovitosti rada u organizacijama, bilo je neophodno postojecu strukturu zaposlenih organizovati u timove, shodno većem broju kriterija. S vremenom se tradicionalni način organizovanja preduzeća mijenjao, praćen potrebom da realizacija složenih ciljeva u savremenijim uslovima poslovanja traži angažovanje različitih znanja, vještina i sposobnosti uz razvijanje novih pristupa rada. Za mnoga preduzeća, timski rad se nameće kao strateški izbor i predstavlja poslovni pravac koji je spreman odgovoriti izazovima okruženja, odnosno sve zahtjevnijim potrebama kupaca. Bez obzira koliko pojedinci bili sposobni i intelektualni u rješavanju delegiranih zadataka, činjenica je da nikad ne mogu biti sposobniji od tima ljudi, zaduženih za realizaciju zajednički postavljenih zadataka. Ova konstatacija naglašava vrijednost i kontinuiranu potrebu timskog rada, što u konačnici rezultira boljim poslovnim rezultatima. Praksa pokazuje da se najbolji rezultati poslovanja postižu sinergijom lične i društvene intelektualnosti. U današnje vrijeme timski je rad najrašireniji oblik izvođenja složenih zadataka jer integrira znanje i iskustva svih svojih članova u rješavanju istog problema. Ali da bi takav oblik organizovanja ljudi zaista proizveo najbolje rezultate u rješavanju nasloženijih zadataka, neophodno je da postoji međusobna komunikacija među članovima tima. No, da bi uspješno komunicirali članovi tima moraju posjedovati određena znanja i vještine. Upravo iz toga razloga veliki broj uspješnih poduzetnika, svjestan je da najveći dio svog uspjeha duguju svojim dobrim komunikacijskim sposobnostima. Osnovna prednost timskog rada ogleda se u tome da se zajedničkim naporima ostvaruju bolji grupni rezultati u odnosu na pojedinačne. Pojedinci, zaposleni svoje znanje, vještine, talente kao i emocije podređuju timu a ne samo vlastitom interesu, što rezultira povećanjem efikasnosti i učinkovitosti u realizaciji poslovnih aktivnosti.

DEFINISANJE TIMA I TIMSKOG RADA

Bez timskog rada je nezamislivo poslovanje u cijelom svijetu. Tim unutar preduzeća predstavlja ključ napretka u smislu dobrog poslovanja preduzeća. Sposobnost čovjeka kao pojedinca da se uspješno snalazi u timu je od velikog značaja za svaku kompaniju odnosno preduzeće. Tim jednog preduzeća predstavlja skupinu ljudi, koja je organizovana na takav način da u svakodnevnom obavljanju poslovnih aktivnosti radi kao dio svakog pojedinca, odnosno te iste skupine ljudi sa elementarnim ciljem postizanja poslovnog uspjeha za taj i svaki drugi dan. Samo dobro organizovana skupina može kvalitetno voditi jedno preduzeće koje će bilježiti uspjehe i biti u vrhu sa ostvarenim rezultatima na izuzetno zahtjevnom tržištu. Iza

svakog dobrog tima trebalo bi da stoji uspješan, obrazovan menadžer koji vodi tim, prati njegove smjerove i u slučaju propusta pravovremeno reaguje, a u slučaju uspjeha odaje čast i zadovoljstvo uspješnom timu i svakom kandidatu kao dio istog tima., „*Tim je mala skupina ljudi u kojih zajednički ciljevi imaju prednost i koji uskladeno djeluju kako bi ih ostvarili*“ (Tudor i Srića, 2006., 22). U svakom smislu poslovanja treba staviti u prvi plan organizaciju za koju pojedinac kao dio tima radi. Naime, tim se definiše kao skup ljudi, pojedinaca koji čine organizaciju, a djeluju zajedno na ostvarivanju željenoga cilja. Tim je formalna grupa ljudi, čiji članovi posjeduju komplementarne vještine i odgovorno pristupaju ostvarenju zajedničkih ciljeva i zadataka. U poslovnom smislu odnosi se na rezultate poslovanja kompanije, organizacije. Profesori Jovanović i Petković timski rad definisu kao “oblik organizacije zajedničkog rada ljudi, koje povezuje isti zadatak, cilj, misija”. Danas se timski rad smatra kao najbolji dio organizacije rada. Timovi i njihove organizacije uglavnom nižu rezultate kojima zavide mnoge velike kompanije u odnosu na manje i obrnuto. Dakle, istražujući, te analizirajući pitanje definisanja tima, organizacije i poslovanja, možemo konstatovati da će u budućnosti timski rad imati posebno mjesto i da vrijeme timskog rada tek dolazi. Članovi tima obavljaju različite poslove i međusobno sarađuju. Ako su ljudi različiti i imaju različite osobine, to je saradnja i poslovanje kvalitetnije. Skup različitih karakteristika daje u timu dobre rezultate, jer se tako nadopunjaju članovi tima.

Postoji veliki broj definicija tima. Tako, različiti autori i definišu na vrlo sličan način tim kroz organizaciju rada tima. Drugi autori, kao što su D.Cole, Virginia (Gini) Sutherland, Nina Dessler ističu da je tim “skupinili mali broj ljudi, suplementarni broj ljudi, koji rade za zajedničke ciljeve za koje se smatraju zajednički odgovornim”. Tako, zajednički rad i organizacija predstavljaju tim. Naime, rezultati koje tim postiže, ipak, prevazilazi rezultate koje postiže pojedinac i razlikuju se u tome. Prema tome, članovi tima su usko povezani, drže se jedan drugog i nastoje da podrže uspjeh svakog pojedinca. Zajednička energija tima je vrlo bitna u smislu ostvarenja zajedničkih ciljeva odnosno rezultata. Timski rad je najrašireniji oblik obavljanja profesionalnih zadataka organizacije. Dakle, timski rad predstavlja zajednički rad, povezanost svih individua u timu. S tim u vezi, tim konstantno sagledava mogućnosti svakog člana tima i nastoji da zajedničkom energijom prevazilazi dosadašnje mogućnosti i predupređuje stanje organizacije svoga tima. Robinson i Judge (2009., 348) smatraju da „uspješni timovi uključuju ljudi koji popunjavaju sve uloge i koji su izabrani za pojedine uloge na temelju svojih vještina i sklonosti“. Bitno je napomenuti da se timovi razlikuju od grupe jer teže ka komplementarnom, zajedničkom cilju sa znanjem.

NASTANAK I RAZVOJ TIMOVA

Od kada postoji ljudski rod postoje i timovi. Počevši od sekti, raznih grupisanja ljudi, stranki, rodova i organizacija, do danas. Timovi postoje vijekovima unazad pa do danas, te se na razne načine pronalazili svoje mjesto u različitim kulturama i običajima. Svaki čovjek je svjestan da sve poslove ne može sam obaviti, te da mu je potreban određeni broj ljudi koji bi u smislu organizacije posla djelovali kao tim. Svrha formiranja timova je prije svega kapitalizacija znanja i motivacija u svrhu promocije fleksibilnosti i odgovornosti članova organizacije. Na taj način se efikasno podstiče i olakšava prenos moći, znanja i informacija na niže razine organizacije. U uspješnim organizacijama, preuzećima timski rad se koristi kao uspješna metoda za:

- Uklanjanje birokratije
- Rješavanje problema
- Povećanje motiviranosti i produktivnosti i
- Poboljšanje kvalitete

Kada je u pitanju razvoj timova neophodno je istaći slijedeće faze razvoja:

1. Formiranje timova
2. Prilagođavanje timova
3. Turbuliranje tima
4. Performiranje, efektivno funkcionisanje tima.

Prilikom formiranja timova potrebno je voditi računa :

1. Veličini tima
2. Znanje i vještine
3. Timske uloge

Nauspješniji radni timovi broje od 5 do 12 članova. Uspješni menadžeri obrazuju timove sa osobama koje posjeduju tehnička znanja, potrebne vještine za rješavanje problema, donošenje odluka i vještine u međuljudskim odnosima. Pravilna raspodjela unutar tima na : koordinator, pokretače, izvršitelje, kreativce, promatrače i finalizatore u realizaciji ciljeva preduzeća doprinosi efikasnom funkcionisanje organizacije odnosno preduzeća.

Ukoliko nedostaje timski rad na bilo kojoj razini organizacije, organizacija ne može biti uspješna. Organizacija, preduzeće treba da ima za cilj da organizuje tim i da oblikuje svijest čovjeka na način da ne može sam odradivati sve poslove, te da zbog toga treba nalaziti načine da što energičnije, sa težnjom ka cilju djeluje na timski rad. Timovi su temeljni element u strukturi svake organizacije. Preduzeća koja svjesno zanemaruju značaj tima, odnosno zajednički rad kroz timove, puno teže će ostvariti planirane rezultate, od preduzeća koja na adekvatan način vrednuju i cijene značaj timskog rada. Za opstanak i razvoj timova posebno je važno da menadžeri razumiju prirodu timova, te njihov uticaj na ponašanje ljudi u radnim okolnostima i za uspješno vođenje poslovanja.

AFIRMACIJA TIMOVA

Uključivanje i stvaranje tima zavisi od organizacije i željenog cilja, uspjeha, rezultata, ali i karakteristika individuala koja djeluje kao dio tima. Kroz literaturu se često spominju teorije koje imaju utjecaj na organizaciju timova. Posebno mjesto u Evropi ima teorija sociotehničkih sistema. Navedena teorija polazi od toga da postoji menadžment koji upravlja, ima timove, koji nastoji da zadovolji i potrebe tima- vlasnika,kao i potrebe tima organizacije radnika- radne snage sa zajedničkim ishodom do cilja. Sve unutar organizacije treba da je dostupno timu, ali, ocjenjivanje i nagrađivanje tima treba da ima značajan karakter u smislu daljeg djelovanja i zalaganja za uspjeh organizacije. Sve nabrojano uključuje i samokontrolu tima, što odaje ključ uspjeha tima. Ovakva teorija ima za cilj da se riješe problemi unutar tima, dok nisu "izašli" iz okvira organizacije. Iako, pored ovakve organizacije, timskog rada,postoje i krugovi u organizaciji koji imaju značajnu ulogu i kao takvi su česti u organizacijama, što je i cilj uspješnog poslovanja organizacije. Pored teorije, sociotehničkih sistema postoje brojne kompanije, preduzeća koja podržavaju koncept krugova kvaliteta. Suštinu koncepta krugova kvaliteta predstavljaju grupe zaposlenih koji se redovno sastaju u cilju vođenja razgovora o problemima vezanim za kvalitet proizvoda ili usluge, prodaji i slično, pri čemu se ispituju uzroci problema i pronalaze rješenja za ostvarivanje napretka u pogledu kvaliteta. Ove grupe broje od 6 do 9 članova čiji je zadatok iznalaženje metoda za postizanje boljeg kvaliteta. Popularnost koncepta "krugova kvaliteta" posebno je primjetna tokom 70-tih i 80-tih godina u japanskim kompanijama. Ubrzo su takav koncepte preuzele i neke evropske i američke kompanije, ali efekti nisu bili ni približno isti kao u slučaju japanske privrede. Najveći razlog za to je drugačiji odnos vlasnika kapitala i vlasnika radne snage u Japanu od onoga u zemljama zapadne Europe. Odnos između vlasnika kapitala i vlasnika radne snage u Japanu je prisniji i čovječniji. Na radnika se posmatra kao na najvredniji resurs preduzeća, resurs bez koga ne bi

bio moguć uspjeh preduzeća. Zahvaljujući takvom odnosu menadžemnta i radnika u Japanu, radnici preduzeće doživljavaju kao drugu dom a menadžment i ostale radnike kao jednu veliku porodicu.

Prema Sengeu (2005.), savremeni uslovi poslovanja zahtijevaju nova „pravila igre“, koja podrazumijevaju razvijanje kvalitetnih poslovnih odnosa i razvoja kvalitetne i učinkovite komunikacije. Drugim riječima, kvalitetu odnosa u poslovnom svijetu moguće je postići organiziranjem u timove. Često smo u prilici da čujemo kako postoje krugovi unutar organizacija koji imaju za cilj da djeluju proaktivno. Osnovni cilj im je uspjeh u organizaciji. A željni su nagrada. Tako radnici na sebi svojstven način razumijevaju poslovanje, uporni su i djeluju u cilju unapređenja organizacije u kojoj djeluju. U okviru krugova se otkrivaju slabosti i iznalaze rješenja, koja imaju pozitivne ishode za kompanije i njihovo cijelokupno poslovanje. Za ovakve timove, uposlenike je organizacija, radno mjesto drugi dom, te se smatra da je ovakav vid organizacije vrlo otvoren i jednostavan.

LIDER TIMA-PRVI MEĐU JEDNAKIM

Često smo u situaciji da se susrećemo sa liderima, vođama nekih kompanija, počev od onih najjednostavnijih do lidera velikih kompanija. Svaka individua koja bude birana za lidera treba da posjeduje određene karakteristike, koje su od posebnog značaja za vođenje ali generalno i uspjeh kompanije. U literaturi postoji više od 350 definicija koje određuju pojam "liderstvo". U javnosti je često korištena definicija Lorda Morana, ličnog doktora Sir Winstona Churchilla koja se temelji na njegovim promatranjima vrhunskih svjetskih lidera:

"Liderstvo se odnosi na sposobnost razvoja uspješnih planova te na sposobnost uvjeravanja drugih da te planove izvrše, uprkos svim poteškoćama - čak i smrtnoj opasnosti."

Uspješnost lidera je u velikoj mjeri određena njegovim psihološkim karakteristikama, odnosno njegovim psihološko - komunikacijskim vještinama koje su vrlo značajne u procesu vođenja kompanije i tima. Svaki čovjek ne može biti lider. Lider treba da bude osoba koja ima određene karakteristike koje ga i čine liderom. Ponajprije da njegova djela i riječi budu usklađene. No, svaki lider treba da posjeduje autoritet, ali i skromnost, kako bi mogao upravljati. U krajnjem smislu te riječi, podrazumijeva se da je lider osoba sa stavom individualne čiji je osnovni cilj izvršenje odnosno realizacija zacrtanih zadataka preduzeća. To znači da od dobrog lidera zavisi da li će se neki posao adekvatno privesti kraju. "Liderstvo se ispoljava kada pojedinci mobilisu institucionalne, političke, psihološke i druge resurse kako bi pobudili, angažovali i zadovoljili motive sljedbenika" (Burns, 1978.).

Liderstvo je "dodatačno angažovanje preko i iznad mehaničkog pridržavanja uobičajenih naredbi u organizaciji" (Katz & Kahn, 1978.).

"Liderstvo je sposobnost razvijanja i prenošenja vizije grupi koja će tu viziju ostvariti" (Kenneth Valenzuela, 2007.).

Pravi lider među jednakima je onaj koji je stalno sa svojim kolegama, grupom, timom na čijem je čelu. Podstiče ih na obavljanje zadataka koji su postavljeni pred njih, uključujući sve svoje pozitivne osobine pa i nesebično pružanje ljubavi, na način da članovi grupe znaju i osjećaju da je on zapravo samo jedan od njih. Tim nikada kod pravog lidera-prvog iz tima neće osjetiti njegovu nadmenost, već autoritet i skromnost. Kontinuirana mu je želja ostvarenje želenog cilja i misije preduzeća. Ovakav lider nastoji da obavlja sve zadaće kao dio tima, ali i kao lider, u nastojanju da sve bude u pravom, prvom redu kod izvršenja misije.

Postoje razlike između lidera i menadžera:

- lider se bavi inovacijama, a menadžer administracijom
- lider inspirira, a menadžer kontrolira
- - lideri pitaju "što" i "zašto", a menadžeri "kako" i "kada".

Pravi lider koji želi da je uvijek prvi nastoji da ispravlja greške članovima tima na senzibilan način (tako da članovi ne osjete, a upozori ih na greške), nastoji da definiše sve neophodne zadatke, ciljeve i misije, da kontinuirano potiče, motiviše ostale članove tima, nastoji naći pravog zamjenika i da na to ukaže ostalim članovima tima, trenira članove grupe, održava disciplinu. Na kraju, najvažnija liderova osobina je nesebičnot i zalaganje za tim.

Zajedničke karakteristike lidera prema Zaleznik, A. su:

- bez sljedbenika nema lidera,
- efektivan lider nije neko koga se voli ili uvažava, već čiji sljedbenici čine prave stvari,
- liderstvo ne čini popularnost već rezultati,
- liderstvo nije rang, titula, privilegija ili novac, već je to odgovornost (Northouse, P. G.,2010, Zagreb, Mate).

Pravi lider - onaj prvi je uvijek u mogućnosti da vodi ljudi, da utiče na njih da ga slijede radi ostvarivanja ciljeva. Istiće se posebnim osobinama kao što su poštjenje, poštovanje, odanost, odgovornost, samopouzdanje, upornost, komunikacija i odlučnost. Tako lider koristi svoju moć da bi izabrao pravac koji je u njegovom interesu, za koji smatra da je najbolji. Lider ima veliku moć da utiče na pretpostavke i vrijednosti. Kada se odlučuje, donose se odluke o kojima se slično razmišlja, lider ima ključnu riječ koja je odlučujuća.

Vrlo je bitna komunikacija lidera. Dakle, mora biti osoba koja je od povjerenja, koja ima kredibilitet. Kako bi izgradio dobar kredibilitet lider treba da inspiriše svoje kolege, članove tima. Efikasan lider mora znati da na efektan način komunicira. Da je pronicljiv, jednostavan, odmjeren, odgovoran, da konstantno zna šta želi i kao takve poruke šalje kolegama članovima tima.

PREDNOSTI I NEDOSTACI TIMSKOG RADA

U timu moraju učestvovati sposobni, kompetentni i osobe koje imaju iskustvo. Mnogi autori, kroz literaturu naglašavaju da je timski rad, zapravo, rad u timu, koji ima brojne prednosti te da može povećati organizacijsku uspjehnost i osigurati prednost nad konkurenčijom. To podrazumijeva dobro obučene stručnjake koji su izdvojeni od ostalih, u smislu težnje za napredovanjem i s obzirom na vlastite karakteristike koje posjeduju. Povećanje radne uspjehnosti, svi timovi nude kreativnost zaposlenih koji ulažu sva svoja znanja i vještine kako bi postigli ciljeve. Svaki tim „izgrađuje se na disciplini razvijanja zajedničke vizije. Izgrađuje se i na osobnoj moći, jer se talentirani timovi sastoje od talentiranih pojedinaca“ (Senge, 2003., 229).

Neke od prednosti timskoga rada su:

- bolji rezultati poslovanja,
- povećana motivacija za rad,
- efikasnije odlučivanje, efikasnija iskoristenost ljudskih potencijala.

Timovi vode poboljšanju kvalitete i brzini procesa proizvodnje, većem broju inovacija, bržem razvoju proizvoda te jačanju konkurentnosti organizacije. Timovi se sastoje od članova koji posjeduju različita znanja i vještine. Članovi tima su međusobno povezani i međusobno sarađuju. To omogućuje prenošenje i širenje znanja u timu, što ukazuje na velike prednosti tima i timskog rada. Najveća prednost tima je njihova zajednička energija, koja ima vrlo efektivan značaj na cjelokupan rad i zalaganje, ali i uspjeh na tržištu. Prednost tima i njihovog djelovanja je brzina kojom reaguju u samoj kompatibilnosti svih članova težeći da ostvare sve veće rezultate. Timovi zajednički odlučuju i donose zajedno odluke, podupirući svaku odluku drugog ili korigujući isto u smislu adekvatnog djelovanja na poboljšanje rada, konkurenčije.

Među najznačajnijim nedostacima timskog rada smatraju se:

- ograničavanje razvoja i liderstva,
- pojava stresa i frustracije,
- bojazan od prezasićenosti timskim radom,
- u velikim grupama omogućava nekim članovima tima da manje rade, tzv.”izvlačenje”,
- sklonost rizičnim, brzim odlukama,
- praćenje i ocjenjivanje radne snage je malo teže;
- niko se u timu ne osjeća odgovornim za nedostatke tima

„Jedan od načina da timovi budu uspješni, jest postojanje vode tima koji upravlja procesima i prilagođava omjer očekivanja i realizacije“ (Čorkalo-Biruški, 2009., 311).

ZAKLJUČAK

Timski rad je prije svega proces u kojem članovi tima marljivo rade na postizanju postavljenih ciljeva. Tim je formalna grupa ljudi, čiji članovi posjeduju komplementarne vještine i odgovorno pristupaju ostvarenju zajedničkih ciljeva i zadataka. Rad je obuhvatio definisanje tima i timskog rada, nastanak i razvoj tima, afirmaciju tima, ulogu lidera u timu te prednosti i nedostatke timskog rada. Ako među ljudima postoji uzajamno poštovanje i povjerenje onda treba istaći važnost timskog rada i načina komunikacije kao najvažnijeg faktora za donošenje zajedničkih odluka, a sve sa ciljem realizacije postavljenih zadataka. Timski rad znači biti svjestan osoba sa kojima radiš, uvažavajući sve njihove dobre i loše strane, dopunjajući jedni druge iz razloga što niko ne zna sve. Danas je vrlo teško zamisliti neku školu bez timskog rada koja uključuje roditelje, nastavnike, učenike, a da ne spominjemo ulogu tima i timskog rada u velikim kompanijama odnosno preduzećima. Sa protokom vremena dolazi do usavršavanja ljudskih resursa a samim tim i porastu značaja tima u preduzećima. Osnovni cilj svakoga tima je da korištenjem znanja, vještina i drugih sposobnosti svojih članova doprinese bržem rješavanju postojećih problema. Ako imamo tim koji je svjestan zajedništva, stvari idu mnogo lakše. Menadžeri koji uspiju stvoriti radno okruženje u kojem će se svi članovi tima osjećati jednakim, doživljavati tim kao dio porodice i zajednički proživljavati sve uspjehe i neuspjehe preduzeća, smatraju se kvalitetnim menadžerima.

Literatura

1. Buble, M. (2006.) Osnove menadžmenta, Zagreb
2. Buble, M. (2010.) Menadžerske vještine, Zagreb, Sinergija
3. Certo, S. C.; Certo, S. T. (2009.) Moderni menadžment 10. izdanje, Zagreb
4. Čorkalo Biruški, Dinka (2009). *Primjenjena psihologija: pitanja i odgovori*. Zagreb, Školska knjiga.
5. Northouse, P. G. (2010.) Vodstvo, teorija i praksa, Zagreb
6. Reardon, Kathleen K. (1998). *Interpersonalna komunikacija: gdje se misli susreću*. Zagreb, Alinea.
7. Robins, Stephen P.; Judge, Timothy A. (2009). *Organizacionsko ponašanje*. Zagreb
8. Senge, Peter (2005). *Peta disciplina: principi i praksa učeće organizacije*. Zagreb, Mozaik knjiga.
9. Schultz von Thun, Friedmann; Ruppel, Johannes; Stratmann, Roswitha (2005). *Kako međusobno razgovaramo: psihologija komunikacije za rukovoditelje*. Zagreb, Erudita.
10. Tudor, Goran; Srića, Velimir (2006). *Manedžer i pobjednički tim: čarolija timskog rada*. 3. izd. Zagreb, M.E.P. Consult.

Dragoljub Pilipović¹
Željko Gavrić²

UDK UDK 342.849.2(497.6):004.738.5(73)
Pregledni rad

UDALJENO GLASANJE NA IZBORIMA U BiH I SAD

Sazetak

Današnji oblici glasanja na izborima imaju dokumentovane začetke u antičkim spisima poput starogrčkih mislioca i filozofa. U ovom radu će se predstaviti jedan od novijih oblika glasanja na izborima, a u pitanju je udaljeno glasanje. Takvo udaljeno glasanje, uopšteno gledano, predstavlja ono glasanje gdje glasač prvenstveno je dislociran od ostatka sistema za glasanje koji ima fiksnu poziciju. Spomenuće se vrste i podjele udaljenog glasanja. Na kraju daće se aktuelni pregled događanja na polju udaljenog glasanja na lokalnim izborima u Bosni i Hercegovini i na predsjedničkim izborima u Sjedinjenim Američkim Državama, obje iz 2020. godine.

Ključne riječi: izbori, glasanje, udaljeno glasanje, glasanje putem pošte, elektronsko glasanje, lokalni izbori u BiH, predsjednički izbori u SAD.

REMOTE VOTING IN THE ELECTIONS IN BiH AND THE USA

Summary

Today's forms of voting in elections have documented beginnings in ancient writings such as ancient Greek thinkers and philosophers. This paper will present one of the newer forms of voting in elections, and it is a matter of remote voting. Such remote voting generally represents case when the voter is primarily dislocated from the rest of the voting system which has a fixed position. The types and divisions of remote voting will be mentioned. Finally, an up-to-date overview of events in the field of remote voting in the local elections in Bosnia and Herzegovina and in the presidential elections in the United States of America, both from 2020, will be given.

Keywords: elections, voting, remote voting, postal voting, electronic voting, B&H local elections, USA presidential elections.

¹ Docent doktor tehničkih nauka Dragoljub M. Pilipović, nastavik na Fakultetu informacionih tehnologija Slobomir P univerziteta u Bijeljini

² Magistar tehničkih nauka Željko Gavrić, istraživač saradnik, Fakultet organizacionih nauka, Univerzitet u Beogradu

1. Uvod

Značajnost izbora i glasanja se moglo pratiti još od antičkog mislioca Sokrata u 5.-tom vijeku prije nove ere, kada je rekao da je čovjek *čđov πολιτικόν* tj. da čovjeka karakteriše društveno djelovanje u okviru urbanih cjelina (polisa). Jedno od važnih formi tog djelovanje je biranje između opcija ponuđenih na izborima, koje se izvodi glasanjem za željenu opciju. Bira se između različitih ljudi, različitih ideja i slično.

Udaljeno glasanje predstavlja suštinsku promjenu u načinu glasanja na izborima. Zato je ono pokrenulo važna pitanja, teorijska i praktična, koja se ispituju i na pojedinačnom i na ukupnom nivou. Ovaj rad započinje kratkim opisom glavnih vrsta udaljenog glasanja. U kasnijem dijelu rada prikazuje se kako se ove metode reflektuju na praksi održanih izbora u SAD i BiH.

Praktično nepoznate i neprepoznate donedavno, metode udaljenog glasanja postale su uobičajene u SAD, što je raširilo svjest o postojanju ovakvih izbora širom zemaljske kugle. U Sjedinjenim Američkim Državama ono uključuju slobodno glasanje u odsustvu, lično glasanje unapred, ali i određena eksperimentisanja sa glasanjem putem Interneta. Udaljeno glasanje ipak nije samo američki fenomen - ono se širi širom današnjeg svijeta, što se vidi na lokalnom nivou u BiH. Opet, neke države, poput Estonije, daleko su ispred svih ostalih zemalja u eksperimentisanju sa metodama poput glasanja putem Interneta.

2. Udaljeno glasanje

Udaljeno glasanje je ono glasanje gdje je bar glasač dislociran (distanciran), prostorno i/ili vremenski, od ostalih dijelova sistema za glasanje koji zauzimaju fiksnu poziciju u prostoru i vremenu. Pored njega mogu biti dislocirani glasački listići, glasačka kutija, glasačko mjesto, registracioni dio, autentifikacioni dio, dio za prebrojavanje itd. Pošto je osnovna osobina na osnovu koje se definiše ovo glasanje, ujedno koja služi za distinkciju spram ostalih formi glasanja, upravo osobina dislociranosti, ekvivalentni termin bi mogao biti dislocirano ili distancirano glasanje na izborima.

Udaljeno glasanje (skraćeno u-glasanje) obično podrazumjeva bilo koji način glasanja na izborima osim glasanja na samom biračkom mjestu. Glasač nije obvezan da dođe na tačno određeno glasačko mjesto i može da glasa sa različitih fizičkih lokacija koje ispunjavaju potrebne uslove. Ovo predstavlja udaljeno *glasanje van uobičajenog glasačkog mesta*. Ako glasač može da glasa unapred odnosno prije samog dana glasanja predviđenog za većinu glasača onda je u pitanju *udaljeno glasanje van uobičajenog glasačkog vremena*.

I na kraju navodimo digitalno udaljeno glasanje. Kod njega je osnovna idea da se kreću digitalne informacije o glasu preko komunikacione mreže umjesto kretanja glasača ka i od glasačkog mesta. Ovakav distribuirani sistem u velikoj mjeri stavlja akcenat na potpuno iskorišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) današnjice.

Kao pojavne forme udaljenog glasanja postoje sljedeće vrste date u Tabeli 1:

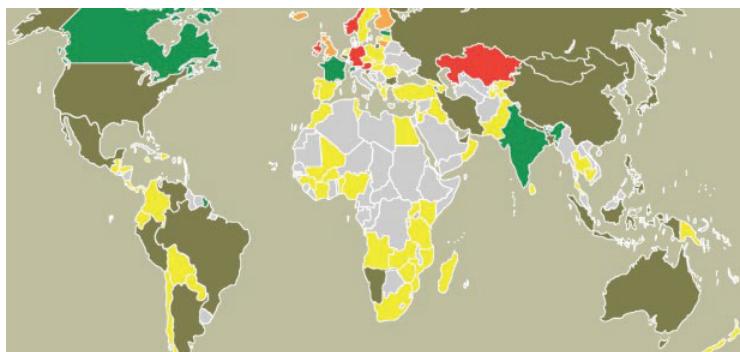
	U-glasanje van uobičajenog glašačkog mesta	U-glasanje van uobičajenog glašačkog vremena	Digitalno u- glasanje
Glasanje putem pošte	√	√	X
Glasanje u odsustvu	√	√	√
Glasanje van glasačkog mesta (konzulati, bolnice, zatvori, kasarne)	√	X	X
Glasanje kući zbog izolacije (SARS-CoV-2)	√	X	√
Elektronsko glasanje	√	√	√
Internet glasanje	√	√	√
Mobilno glasanje	√	√	√

Tabela 1. Pojavne forme udaljenog glasanja

Definicije koje su gore navedene su operativne definicije specijalno pridružne ovom radu, date sa organizaciono-tehničkog stanovišta.

3. Elektronsko glasanje

Predistorija elektronskog glasanja seže u prošlost od vijek i po. Tako je 1869. godine čuvenom američkom pronalazaču Tomasu Edisonu prihvaćen patent US 0,090,646 za uređaj za elektronsko glasanje („electrographic vote recorder“). To je bio njegov prvi patent ikada prijavljen i prihvaćen. Ipak, taj uređaj se nije primjenjivao, jer ga tadašnja ponuđena birokratska uprava nije prihvatile.

Slika 1. Upotreba e-glasanja u svijetu 2015. godine³

Na slici 1. je dato stanje upotrebe e-glasanja u svijetu u 2015. godini po istraživanju koje je sprovela organizacija E-Voting.CC. Siva boja govori da nema upotrebe, crvena gdje je upotreba prekinuta a ostale boje govore o stepenu i vrsti upotrebe e-glasanja na izborima (ili bar planiranja takve opcije).

Sam naziv pojma elektronsko glasanje (često samo navedeno kao skraćenica e-glasanje) ukazuje na korišćenje nekih elektronskih uređaja i obrade podataka tokom glasanja. Najšira definicija e-glasanja bi uključivala ona glasanja koja upotrebljavaju minimalno jedan elektronski postupak ili uređaj. Ako posmatramo proces e-glasanja kao crnu kutiju onda je to

³ Preuzeto sa <http://www.e-voting.cc/en/it-elections/world-map/>, pristupljeno 01.12.2020.

sistem koji kao ulaz ima preference pojedinaca nekog društva a kao izlaz daje sumarne preference tog društva. Uže posmatrano, e-glasanje je ono glasanje kod koga za uspostavljanje procesa, njegovo sprovođenje i objavljivanje rezultata se koriste računarski uređaji u manjem ili većem obimu.

Komunikaciona mreža je neophodna za ovakav vid glasanja. To može biti mreža posebnog tipa (zatvorena mreža), mreža mobilne tehnologije, druge telekomunikacione mreže i, naravno, javna Internet mreža. Glasac će da ostvari pravo glasa sa ličnog računara, sa tuđeg ili javnog računara, preko mobilnog uređaja, preko digitalne mrežne televizije itd. Posebno izražen problem je provjera identiteta sa udaljenog mjesta i time se bavi većina istraživača na ovom polju.

Udaljeno e-glasanje će pored navedenih prednosti e-glasanja doneti i sljedeće:

- Povećanje učešća na izborima: tako hendikepirane osobe ne moraju napuštati svoje domove, a politički i/ili marginalizovani glasači se ne izlažu potencijalnim opasnostima na glasačkim mjestima ili opasnostima u dolasku do njih i sl.
- Geografska nezavisnost glasača od glasačkog mjesta.
- Vrijeme glasač bira po svom nahođenju.
- Glasanje iz doma uz sve prednosti takvog okruženja.

3.1 Internet glasanje

Internet glasanje (i-glasanje) je takvo udaljeno e-glasanje koje za komunikacionu mrežu koristi javnu Internet mrežu tj. koristi se bar TCP/IP (Transmission Control Protocol / Internet Protocol) stek protokola. Dodatno se koristiti već postojeći opštepoznati sloj višeg nivoa (npr. u aplikacijskom sloju) ili se koristi specijalno razvijen protokol za te svrhe. Takvo glasanje se može odvijati na veb sajtu, putem apleta ili kroz posebnu aplikaciju. Drugi nazivi su web-voting i cyber-voting.

Kao neophodni elektronski uređaji se koriste razne forme računara i mini računara, pa tu spadaju sljedeći:

- Desktop PC,
- Laptop PC,
- Mini PC (kao što su Android TV uređaji veličine USB fleš diska koji se priključuju na TV aparat a dodaju im se bežični tastatura i miš),
- Digitalni (smart) televizori,
- Konzole za video-igrice koje se priključuju na TV aparat,
- Uređaji iz klase mobilnih uređaja navedenih u sljedećem potpoglavlju.

Najeklatantniji primjer je Estonija. Njihova realizacija e-glasanja je u obliku Internet glasanja (i-voting); takvo udaljeno glasanje je omogućeno u predizbornom periodu za svakog glasača sa „pametnom“ ličnom kartom koja je dio nacionalne PKI infrastrukture. Na prvim opštim izborima održanim 2007. godine je glasalo oko 30 hiljada ljudi, na sljedećim izborima u 2009. godini taj broj se povećao na oko 100 hiljada glasača, da bi na posljednjim izborima 2011. godine izašlo na glasanje 140 hiljada osoba na ovaj način što čini oko 15% svih birača odnosno oko 24% ukupno izaslhih na izbore . Ukupno sedam puta je ova vrsta e-glasanja sprovedena u Estoniji, od lokalnog nivoa pa do nivoa Evropske Unije.

3.2 Mobilno glasanje

Mobilno glasanje (m-glasanje) je takvo udaljeno e-glasanje gdje glasač nije striktno vezan za neku određenu mikro ili makro lokaciju, već se može kretati po prostoru po svojim željama i potrebama. Jedino o čemu treba da vodi računa je da ostane u dometu komunikacione mreže koja mu omogućuje glasanje. Ovo glasanje se nekad spominje u vezi sa pojmom m-demokratije koja je poseban tip e-demokratije.

U klasu mobilnih uređaja koji se koriste za m-glasanje spadaju:

- Mobilni telefoni,
- Smart telefoni,
- Fableti (veliki telefoni ili manijaturni tableti),
- Tablet PC (ranije su bili u pitanju PDA – personal digital assistant),
- Laptop PC,
- Konvertibilni laptop PC (ujedno laptop i tablet, hibridni tip),
- Ultra mobilni uređaji koji se nose/oblače: smart naočare poput Google Glass uređaja, smart satovi, kacige za virtuelnu/proširenu stvarnost i sl.

4. Glasanje putem pošte, u odsustvu, u konzulatima, bolnicama, zatvorima i kasarnama, kod kuće zbog izolacije

Svaki oblik udaljenog glasanja ima za cilj da potencijalnim glasačima omogući lakši pristup glasačkom listiću a samim tim i lakši pristup cijelokupnom glasanju. Obično je potrebno da glasač se prijavi i registruje za jedan od oblika udaljenog glasanja. Iz toga se vidi da je registracija poseban i dodatni čin, razdvojen od čina glasanja i obično ga prethodi. Kao najbitnija posljedica metoda udaljenog glasanja je povećanje procenta izlaska birača na izbore.

Udaljeno glasanje, osim već spomenutog e-glasanja i njegovih podvrsta, može da bude bilo koje glasanje udaljeno od glasačkog mjesta i/ili glavnog izbornog dana, a to su sljedeći oblici:

- Glasanje putem pošte,
- Glasanje u odsustvu,
- Glasanje u konzulatima, bolnicama, zatvorima i kasarnama i
- Glasanje kod kuće zbog izolacije.

Glasanje putem pošte je najpoznatiji oblik udaljenog glasanja jer je lako shvatljiv zbog razumljivosti rada poštanske usluge. Glasači poslije registracije dobijaju na kućnu adresu zapakovane glasačke listiće za sebe. To se obično dešava 10-tak dana pred glavnim izbornim danom. Potrebno je da glasač pošalje zapakovani popunjeni glasački listić na adresu izborne komisije ili da ga ostavi u specijalne poštanske sanduke koji se nalaze u javnosti, bilo na otvorenom ili u zatvorenim stalno dostupnim prostorima. Rok za dostavu je prije početka dana za glasanje.

Glasanje u odsustvu ili glasanje zbog odsustva je oblik udaljenog glasanja gdje glasač unapred zna da neće moći na dan izbora biti u svom pripadajućem izbornom mjestu, te poslije prijave za ovaku vrstu glasanja glasa u za to unapred određenim prostorima u periodu prije dana za glasanja za ostale birače. Pri registraciji mora se navesti neki od posebnih razloga za ovakvo glasanje, npr.: odustvo zbog poslovnog puta, odsustvo zbog odlaska na školovanje u drugo mjesto, odsustvo zbog vjerskih razloga, odsustvo zbog medicinskih tretmana itd. Drugi naziv ovakvog glasanja bi mogao biti rano glasanja.

Glasanje u konzulatima, bolnicama, zatvorima i kasarnama je oblik udaljenog glasanja u posebnim institucijama gdje glasač kao razlog normalnog neglasanja ima nemogućnost dolaska do pripadajućeg izbornog mjesto. Ako je u inostranstvu glasaće u ambasadama, konzulatima i drugim zvaničnim predstavništvima svoje zemlje u inostranoj zemlji. Ako mora da leži u bolnici, ako ne može na slobodu jer je u zatvoru, te ako služi vojni rok ili je trenutno na vojnoj akciji/vježbi, sve su to situacije koje pripadaju ovom obliku udaljenog glasanja.

Glasanje kod kuće zbog izolacije je oblik udaljenog glasanja postao aktuelan tokom 2020. godine zbog pojave pandemije koronavirusa tip SARS-CoV-2 odnosno Covid-19. Slično njemu, ali u daleko manjem obimu, je bilo glasanje starih i bolesnih ljudi kod kuće putem mobilnih timova. Specifičnost ovog oblika je njegova iznenadna pojava, broj zaraženih koji ovako glasaju, kao i nepredvidivost pojave unapred na dan izbora. Mobilni tim dolazi u zaštitnim odijelima kod kuće zaraženog i poslije glasanja na poseban način rukuje i pohranjuje izborni materijal dobijen od glasača.

Ovim oblicima udaljenog glasanje se postiže povećanje participacije socijalno ili politički ugroženih grupa, kao i drugih manjinskih i osjetljivih grupa glasača na izborima. To su npr. stariji ljudi, nepokretni ljudi, hendikepirani, politički manjinci, dosta udaljeni od glasačkih mesta, ljudi bez kola i drugog prevoza itd.

5. Lokalni izbori u BiH

U Bosni i Hercegovini i njenim sastavnim dijelovima se svakih 4 godine održavaju lokalni izbori za sastav skupština opština i gradova, kao i za načelnike i gradonačelnike tih istih opština/gradova. 2020. godine su održani po sedmi redu redovni lokalni izbori nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Pored glasanja na redovnim biračkim mjestima, po Pravilniku o sprovođenju izbora u Bosni i Hercegovini iz maja 2020. godine na ovim lokalnim izborima se udaljenim putem moglo glasati na sljedeće načine:

- Glasanje u odsustvu,
- Glasanje putem mobilnih i kovid timova,
- Glasanje u DKP BiH (diplomatsko-konzularna predstavništva BiH u inostranstvu) i
- Glasanje poštom.

U zaključeni Centralni birački spisak (stanje na dan 01.10.2020. godine u ponoć) upisano je ukupno ukupno 3.283.380 birača i to:

- broj redovnih birača je 3.141.257,
- broj birača sa statusom raseljene osobe koji glasaju u odsustvu je 7.925,
- broj birača sa statusom raseljene osobe koji glasaju lično je 14.059,
- broj birača koji glasaju u diplomatsko-konzularnim predstavništvima BiH je 704,
- broj birača koji glasaju putem pošte je 102.377 i
- 17.058 birača je upisano da glasa putem mobilnog tima (izvor: izbori.ba).

Poslije izbora je potvrđeno da je su mobilni i kovid timovi zajedno donijeli 21.596 glasačkih listića, glasova u odsustvu je bilo 1.684 a preko pošte je stiglo i izbrojano 51.232 glasa (izvor: izbori.ba).

Da su glasovi dobijenu udaljenim načinom glasanja važni vidi se po tome da su na nekoliko mesta oni presudili u foto-finišu izborne trke. Slijede tri primjera.

Primjer Dervente. Iako je SDS-ov kandidat za gradonačelnika Vlado Kovačević pobijedio prema preliminarnim rezultatima koji su bili jedini dostupni javnosti 7 dana, glasovi stigli poštom su presudili da funkciji ostane prethodni gradonačelnik iz SNSD-a Milorad Simić.

Шифра	Кандидат	Број гласова	Редовни	Пошта	Одсуство, мобилни тим и ДКП	Потврђени	%	Мандат
00515	СИМИЋ МИЛОРАД - САВЕЗ НЕЗАВИСНИХ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТА - СНСД - МИЛОРАД ДОДИК	6.981	5.689	1.064	175	53	51,41	✓
02953	КОВАЧЕВИЋ ВЛАДО - СДС-ПДП	6.598	6.106	403	62	27	48,59	

Primjer Ilijaša. Pošto je CIK (centralna izborna komisija) utvrdila konačne rezultate lokalnih izbora, došlo je do promjene u opštini Ilijaš. Načelnik će ostati kandidat SDA Akif Fazlić, koji je nakon svih prebrojanih glasova svog protivkandidata iz »Četvorke« Amara Dovadžije pobijedio sa 46 glasova razlike, jer su u njegovu korist krajnje presudili glasovi mobilnih timova, glasova u odsustvu i glasova pristiglih putem pošte.

Шифра	Кандидат	Број гласова	Редовни	Пошта	Одсуство, мобилни тим и ДКП	Потврђени	%	Мандат
00090	ФАЗЛИЋ АКИФ - СДА-СТРАНКА ДЕМОКРАТСКЕ АКЦИЈЕ	5.023	4.842	90	91	0	50,23	✓
03019	ДОВАЦИЈА АМАР - "ЧЕТВОРКА" НИП, НС И СДП	4.977	4.884	26	66	1	49,77	

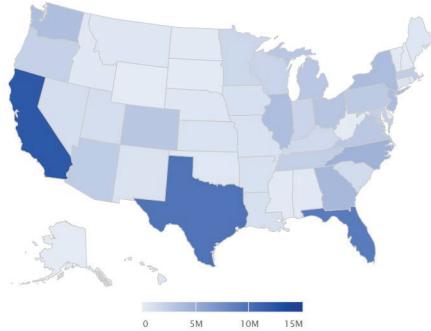
Primjer Kalesije. Ovdje je konačni izborni rezultat između Zijada Kulanića i Seada Džafića poprimio još drastičniju distinkciju uslijed pristizanje glasava udaljenim putem, te je na kraju razlika bila samo jedan glas u korist pobjednika.

Шифра	Кандидат	Број гласова	Редовни	Пошта	Одсуство, мобилни тим и ДКП	Потврђени	%	Мандат
00090	КУЛANIЋ ЗИЈАД - СДА-СТРАНКА ДЕМОКРАТСКЕ АКЦИЈЕ	5.579	5.390	139	50	0	34,03	✓
02328	ЏАФИЋ СЕАД - НЕЗАВИСНА БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКА ЛИСТА	5.578	5.475	81	22	0	34,02	

6. Predsjednički izbori u SAD

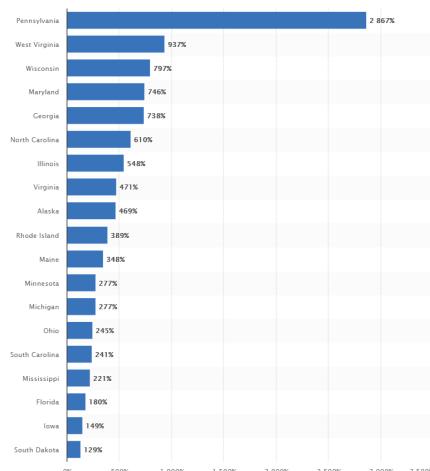
Zadnjih decenija su predsjednički izbori u Sjedinjenim Američkim Državama izazvali dosta pažnje zbog kontroverzi tokom predglasnačkog, glasačkog i postglasnačkog perioda. Prvi takav je bila izborna trka 2000. godine između Džordža Mlađeg Buša i Al Gora, kada je trebalo mjesec dana nakon izbora da se utvrdi ko je pobjedio na izborima. Razlog je bio tjesan rezultat u ključnoj državi Floridi, a problem je posebno uočen kod udaljenog glasanja putem pošte, u odsustvu i iz inostranstva zbog vojne službe. Drugi primjer su zadnji, aktuelni izbori za predsjednika između Donalda Trampa i Džozefa Bajdена. Ovdje je još veći značaj ostvarenih glasova putem udaljenog glasanja.

Na izborima 2016. godine je oko 33 miliona glasova došlo udaljenim putem dok je na zadnjim izborima ta brojka iznosila oko 101 milion glasačkih listića.

Slika 2. Grafikon sa skalom po državama SAD prikazuje apsolutni broj glasova pristiglih udaljenim glasanjem⁴

Takođe, ovo enormno povećanje se vidi još bolje ako se pogledaju procenti povećanja po pojedinim državama, što je prikazano na Slici 3. Npr. Pensilvanijska 2867%.

Slika 3. Procentualno povećanje udaljenih glasova po državama SAD za aktuelne u odnosu na predsjedničke izbore 2016. godine⁵

Izborni sistem u SAD je podjeljen po državama i one su same odgovorne za sprovođenje glasanja. Ne postoji jedan isti sistem za glasanje u SAD, tako da je moguće da različita pravila važe u raznim državama. Izbori 2020. su zbog udaljenog glasanja imale najveći izlazak birača na glasanje od 1900. godine, između ostalog zato što je skoro svaka država imala bar jedan oblik udaljenog glasanja. Što se tiče oblika udaljenog glasanja u SAD navodimo sljedeće:

Glasanje u odsustvu je omogućeno u oko 2/3 država bez navođenja razloga pri registraciji za ovakav tip glasanja, a u preostalim državama mora da se navede legalan razlog. Većina državnih izbornih sistema očekuje da se glasači za svake pojedine izbore registruju za

⁴ Izvor: <https://electproject.github.io/Early-Vote-2020G/index.html>, The United States Elections Project, pristupljeno 10.12.2020.

⁵ Izvor: <https://www.statista.com/statistics/1184283/presidential-election-absentee-ballots-requested-share-2016-ballots-us/>, Statista, pristupljeno 10.12.2020.

udaljeno glasanje, dok tek nekoliko održava permanentnim status jednom registrovanog glasača za glasanje u odsustvu.

Glasanje poštom kao opcija je omogućeno u 33 države u SAD trenutno. Po registraciji, od 45 do 15 dana pred izbore dobija se na registrovanu adresu poštanski paket sa praznim glasačkim listićem. Povratno pismo (koverta, pošiljka, paket) mora stići prije dana izbora ili se gleda kada je datirano pismo tj. da li je datirano prije dana izbora, što opet zavisi od države do države. Najčešće se mora potpisati koverta ili specijalni formular, pa se na izbornom mjestu provjerava identičnost sa potpisom ostavljenim ranije npr. pri registraciji. Ponegdje se još traži potpis svjedoka koji jamči za identitet glasača.

Glasanje poštom je osnova izbora u 5 država, a to su Oregon, Kolorado, Juta, Vašington i Havaji. Sve je počelo sa Oregonom gdje se od 1998. godine sprovode izbori skoro u potpunosti na ovaj način. Ovdje se podrazumjevano svim biračima šalju zapakovane koverte sa glasačkim listićima. Popunjeni glasački listići se vraćaju uobičajenom poštanskom službom, ostavljaju se u posebne poštanske sanduke ili se glasa na uobičajenim izbornim mjestima lično sa dobijem listićima ali prije glavnog izbornog dana.

Najveći problemi kod glasanja poštom su neki od sljedećih:

- Nepostojanje potpisa glasača.
- Poređenje potpisa glasača sa registrovanim potpisom je nepouzdana metoda, pa se mnogo glasačkih listića smatra nevažećim.
- Nemogućnost žalbe na odbacivanje validnosti glasačkog listića.
- Nemogućnost provjere da li je glasački listić upućen poštom uvršten u konačni zbir (tj. da li je ostvareno glasačko pravo).
- Nepostojanje potpisa svjedoka identiteta glasača.
- Nepostojanje datiranja pisma.
- Nekorišćenje ili nepostojanje posebnih koverti koje razdvajaju identitet glasača i ispunjeni glasački listić.
- Mogućnost zagubljenja ili oštećenja glasačkih koverti pri rukovanju većim brojem koverti, kao i naknadno dodavanje koverti.

Povećanje izlaznosti a naročito povećanje upotrebe metoda udaljenog glasanja pravi najviše problema republikanskoj stranci i njenim kandidatima. Uočeno je taj trend u radu [13] i nazvan je »pomak u plavo« (engl. blue shift). Plavo je tradicionalna boja demokratske stranke. Trend je sljedeći: što se više upotrebljavaju metode udaljenog glasanja to više glasova dobijaju kandidati demokratske stranke i obrnuto.

7. Zaključak

Dok je trajalo prikupljanje radova i podataka za pisanje ovog naučnog članka, a još više tokom analize prikupljenih informacija, uočeno je da analize svake funkcije glasačkog sistema zahtjevaju multidisciplinarna istraživanja. Na primer, to su stvari poput autentifikacije birača, procedura glasanja, zakonskih i podzakonskih akata itd. Sve to je na neki način stvar zakona u državi ali još više i lokalne prakse. Ono utiče na razmišljanje i ponašanje birača, kao i na strategiju i marketing stranaka i kandidata tokom predglasacačkog perioda. Toga će biti sve više jer dolazi do razvoja i implementacije novih tehnologija za glasanje. Ipak, vidimo i obrnut proces, glasanje preko pošte dobija na značaju. Da bi sve ovo u potpunosti razumjeli istraživači treba da izadu iz svojih domenskih disciplina i da sarađuju sa istraživačima iz drugim oblasti. Najčešće je to spona tehnološko-inženjerskih nauka sa društvenim naukama.

Udaljeno glasanje predstavlja jedan fleksibilan i poprilično udoban i nestresan način da se ostvari građansko pravo i dužnost glasanja na izborima. Ipak, postoji zabrinutost da ovakvo glasanje povećava mogućnost prevare, kao i prodaje i kupovine glasova bilo u zamjenu za druge stvari ili pod prisilom. Udaljeno glasanje potencijalno pretvara tradicionalni izbornog dana u „izborni mjesec“ tj. u period od nekoliko dana do čak nekoliko sedmica tokom kojih glasači mogu glasati.

Literatura

- [1] UN: “UN E-Government Database”, United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), 2020. <https://publicadministration.un.org/egovkb>
- [2] “Voluntary Voting System Guidelines”, U.S. Election Assistance Commission, 2020. http://www.eac.gov/testing_and_certification/voluntary_voting_system_guidelines.aspx
- [3] Dragoljub Pilipovic, Djordje Babic: “A SECURE E-VOTING FOR THE STUDENT PARLIAMENT”, FACTA UNIVERSITATIS Series: Electronics and Energetics Vol. 29, No 2, pp. 205-218, 2016., DOI: 10.2298/FUEE1602205P
- [4] Huian Li, Abhishek Reddy Kankanala, Xukai Zou: “A Taxonomy and Comparison of Remote Voting Schemes”, IEEE 23rd International Conference on Computer Communication and Networks (ICCCN '14), Shanghai, China, pp. 666-673, 2014.
- [5] José María Díaz Nafría, Javier Alfonso Cendón, Luis Panizo Alonso: “Building up eParticipatory decision-making from the local to the global scale. Study case at the European Higher Education Area”, Computers in Human Behavior, 2014., <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2014.09.004>
- [6] Masoud Tabatabaei, Wojciech Jamroga, Peter Y. A. Ryan: “Preventing Coercion in E-Voting: Be Open and Commit”, Computational Logic in Multi-Agent Systems, pp. 1-10, 2013.
- [7] Martin Vejačka: “Evaluation of Internet Voting Systems based on Requirements Satisfaction”, International Review of Social Sciences and Humanities irssh.com ISSN 2248-9010 (Online) ISSN 2250-0715 (Print) Vol. 6, No. 1, pp. 41-52, 2013.
- [8] Saman Shojae Chaeikar, Mohammadreza Jafari, Hamed Taherdoost, Nakisa Shojae Chaeikar: “Definitions and Criteria of CIA Security Triangle in Electronic Voting System”, International Journal of Advanced Computer Science and Information Technology Volume 1, Issue 1, ISSN: 2296-1739, 2012.
- [9] “Voting system standards”, Federal Election Commission (USA), 2002., www.nist.gov/nvlap/upload/2002VSS-1.pdf
- [10] OECD-Organisation for Economic Co-operation and Development: “Promise and problems of e-Democracy: Challenges of online citizen engagement”, Paris, 2003., www.oecd.org/gov/public-innovation/35176328.pdf
- [11] Epp Maaten: “Towards remote e-voting: Estonian case”, Electronic Voting in Europe – Technology, Law, Politics and Society, Bregenz, Austria, 2004.
- [12] “Voluntary Voting Systems Guidelines”, Election Assistance Commission, Vol. I & II, Washington, USA, 2005.
- [13] Foley, Edward B., „A Big Blue Shift: Measuring an Asymmetrically Increasing Margin of Litigation“, Journal of Law and Politics, Vol. 27, No. 4, 2013., Ohio State Public Law Working Paper No. 227, Dostupno na SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2353352> ili na <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2353352>

[14] Paul Gronke, Eva Galanes-Rosenbaum, Peter A. Miller, Daniel Toffey: „Convenience Voting“, Annual Review of Political Science 2008 11:1, 437-455, 2008.

[15] Nichelle Williams: “Vote by Mail Trends and Turnout in Six Election Cycles: 2008-2018”, U.S. Election Assistance Commission, <https://www.eac.gov/vote-mail-trends-and-turnout-six-election-cycles-2008-2018>, 2020.

PROGNOZIRANJE POJAVA S TRENDOM MODELIMA EKSPONENCIJALNOG IZGLAĐIVANJA

Sažetak

Podaci o pojавама у гospодарству и другим подručjima istraživanja најчешће се прикупљају као временске серије. Под временском серијом подразумijevamo uređeni низ кронолошки пoredаних појава или догађаја у jednakim временским intervalima. Prognoza analizom временских серија подразумijeva dovoljan број повијесних podatka под pretpostavkom da se okolnosti које utječu na podatke ne mijenjaju. Cilj analize временских серија је opisivanje појаве у времену, uviđanje варијација појава te u konačnici i predviđanje будуćeg kretanja појаве. U radu se prognoziraju dolasci turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije upotrebom modela eksponencijalnog izglađivanja - Brown model jednoparametarskog linearног eksponencijalnog izglađivanja te Brown model kvadratnог eksponencijalnog izglađivanja. Cilj ovoga rada je ispitati točnost prognostičke metode odabranih modela eksponencijalnog izglađivanja na temelju mjera uspješnosti prognoziranja.

Ključне riječi: progniziranje, модели, eksponencijalno izglađivanje

FORECASTING PHENOMENA WITH TRENDS BY APPLYING EXPONENTIAL SMOOTHING MODELS

Summary

Data on phenomena in the economy and other research areas are most often collected as time series. By time series we mean an ordered sequence of chronologically arranged phenomena or events in equal time intervals. Forecast by time series analysis implies a sufficient amount of historical data assuming that the circumstances affecting the data do not change. The analysis of time series aims to describe the phenomenon in time, to recognize the variations of the phenomena, and, ultimately, to predict the future movement of the phenomenon. The paper predicts the arrival of tourists in commercial accommodation facilities in Osijek - Baranja County using the model of exponential smoothing - Brown model of one - parameter linear exponential smoothing and Brown model of square exponential smoothing. This paper aims to examine the accuracy of the forecasting method of selected models of exponential smoothing based on forecasting success measures.

Keywords: forecasting, models, exponential smoothing

¹ Marija Ileš, mag. oec. <http://www.efos.unios.hr/miles/>, e-mail: marija.iles@efos.hr
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku

1. Uvodna razmatranja i pojmovno određenje

Pojavom civilizacije javila se potreba za izučavanjem povijesnih događaja koji variraju u vremenu kao podloga za predviđanje budućih događaja i pojava. Prognoziranje ima značajnu ulogu u svim segmentima života, poslovanja i znanosti, od medicine, demografije, ekonomije, geofizike, do meteorologije, biologije i sl. Međutim, točnost prognoze ovisi o nizu čimbenika te ukoliko se radi o prognoziranju pojave koje su izrazito podložne promjenama u vremenu, prognoza će biti manje precizna. Postoji nekoliko skupina prognoziranja, no za potrebe ovoga rada, odabранo je prognoziranje analizom vremenskih serija.

Pod vremenskom serijom podrazumijevamo uređeni niz kronološki poredanih pojava ili događaja u jednakim vremenskim intervalima. Prognoza analizom vremenskih serija podrazumijeva dovoljan broj povijesnih podataka pod pretpostavkom da se okolnosti koje utječu na podatke ne mijenjaju.

Kako Kovačić (1995) u svojoj knjizi navodi, u analizi vremenskih serija i ekonometriji, znanstvenici su se u okviru operacijskih istraživanja početkom 60-ih godina prošlog stoljeća počeli baviti formiranjem jednostavnih metoda prognoziranja zasnovanih na pojmu trenda i vremenskih serija. Autori kao što su Holt (1960.), Winters (1960.) i Brown (1963.) razvili su metodu pod nazivom *eksponencijalno izglađivanje*. Ovi ad hoc modeli predstavljaju preteču suvremenih strukturnih modela vremenskih serija. Eksponencijalno izglađivanje je jedna od prvih metoda korištenih pri prognoziranju. U ovoj metodi polazi se od pretpostavke da je važnost podataka obrnuto proporcionalna njihovoj starosti, dakle, starijim podacima dodjeljuje se manji ponder, dok se novijim podacima dodjeljuje veći, zbog činjenice da noviji podaci realnije prikazuju u kojem smjeru će se pojava kretati u budućnosti.

Prognoza za petogodišnje razdoblje izrađena je upotrebom softverskog programa MS Excel, te se temelji na povijesnim podacima dolaska turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije tijekom dvanaestogodišnjeg razdoblja (2009. do 2020. godine). Za prognozu su korišteni naivni modeli II i IIa, linearni pomicni projekci, stopa rasta, Brown model jednoparametarskog linearног eksponencijalnog izglađivanja, Brown model kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja, Holtov dvoparametarski model, model Muira te model Trigg – Leacha te je njihova uspješnost prognoziranja ocijenjena na temelju mjera uspješnosti prognoziranja (CE, MAD, MAPE, MSE i TS). Za ocjenu uspješnosti prognostičkog modela uzeta je najvažnija mjera uspješnosti prognoziranja – MAPE (engl. Mean Absolute Percentage Error). Usporedom dobivenih vrijednosti navedene prognostičke pogreške, modeli Brown imaju najmanji prosječni apsolutni postotak pogrešaka te se sukladno tome analiziraju u ovome radu.

Cilj ovoga rada je ispitati točnost prognostičke metode eksponencijalnog izglađivanja koristeći se dvama modelima:

1. Brown model jednoparametarskog linearног eksponencijalnog izglađivanja te
2. Brown model kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja.

2. Dinamika dolaska turista u Osječko – baranjsku županiju

Promicanje razvoja kontinentalnog turizma vezano je uz očuvanje prirodnih ljepota, kulturnog identiteta te održavanje ekoloških procesa ključnih za bioraznolikost toga područja. Cjelokupna turistička ponuda bazirana je na kulturnim i prirodnim vrijednostima, koje imaju potencijal prepoznate turističke destinacije u nastajanju. U prilog razvoja turizma, dakako, značajni doprinos daju karakteristike današnjeg turizma, poput činjenice da se putuje brže, jeftinije i jednostavnije. Također, povećana je kvaliteta i raznovrsnost usluga koje daju dodanu

vrijednost turističkoj ponudi. Uz cjenovnu komponentu i kvalitetu, ipak je najvažniji sadržaj ponude, gdje su originalnost, tendencija zdravog života kao i bogatstvo prirodnih resursa na temeljima održivog i odgovornog razvoja zasigurno prevladavajuće. Turizam zahtijeva konstantno inoviranje i povećanje atraktivnosti turističkih ponuda, osobito u kontinentalnoj Hrvatskoj gdje postoje brojni neiskorišteni potencijali. Pojavom pandemije, turistička kretanja na kontinentu su znatno manja u odnosu na turistički razvijenije dijelove Hrvatske. Ukoliko promotrimo trend dolaska turista u komercijalne smještajne objekte na području Osječko - baranjske županije (*Tablica 1*) vidljiv je značajan pad (oko 60%) tijekom 2020. godine u odnosu na prethodnu godinu što je zasigurno imao utjecaj pojave pandemije i ograničenje kretanja i putovanja. Turizam je postao jedan od trendova kojemu svakodnevno pristupaju milijuni pojedinaca. Naime, turizam kao gospodarska djelatnost definira dvije osnovne vrste dionika: turiste - koji uživaju u blagodatima turizma i s druge strane turističke djelatnike koji koriste turizam kao gospodarsku djelatnost za ostvarenje prihoda. Turizam može imati pozitivan učinak na domaće gospodarstvo kroz strategiju tihog izvoza gdje se kroz turističku ponudu mogu plasirati proizvodi koje nudi domicilna zemlja koja pruža turističku uslugu. Kroz taj način turizam postaje distribucijski kanal proizvoda koji ujedno i promovira proizvode iz turističke destinacije u kojem djeluje. Na taj način turistička potrošnja omogućuje angažiranje svih ostalih gospodarskih djelatnosti koje mogu nadopunjavati turističku ponudu. Republika Hrvatska izrazito je gospodarski ovisna o turizmu te bilo kakvi šokovi u gospodarstvu imaju značajan utjecaj na cjelokupno gospodarstvo i prosperitet.

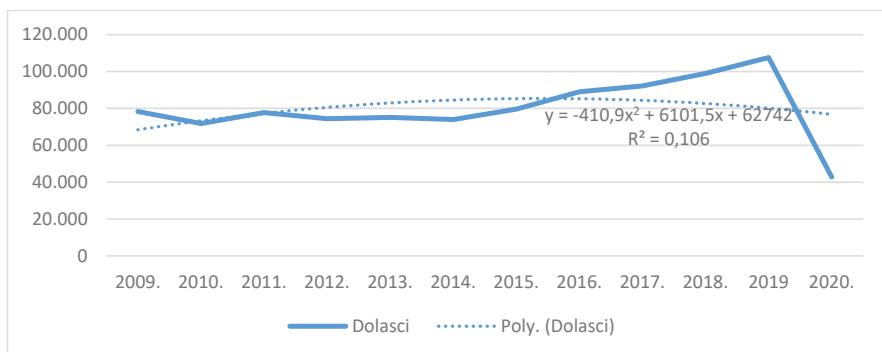
U *Tablici 1* je prikazan trend dolaska turista u komercijalne smještajne objekte Osječko - baranjske županije za promatrano dvanaestogodišnje razdoblje, koji će u nastavku ovoga rada predstavljati podlogu za daljnju prognozu dolaska turista upotreboom odabranih modela eksponencijalnog izglađivanja.

Tablica 1: Dolasci turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije

Godina	Ostvarene vrijednosti (dolasci turista u OBŽ)
2009.	78.382
2010.	71.749
2011.	77.697
2012.	74.373
2013.	75.177
2014.	74.026
2015.	79.588
2016.	89.060
2017.	92.239
2018.	99.025
2019	107.598
2020.	42.820

Izvor: Državni zavod za statistiku, Dolasci i noćenja turista

Slika 1: Trend dolaska turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije

Izvor: izrada i prikaz autora

Na temelju grafičkog prikaza vidljivo je da se radi o modelu polinomskog trenda dolaska turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije.

3. Prognostički modeli eksponencijalnog izglađivanja

Metoda eksponencijalnog izglađivanja vrlo je srodnna metodi pomičnih prosjeka. Međutim, ima nekoliko prednosti u odnosu na metodu pomičnog prosjeka. Fitzsimmons i Fitzsimmons (2011) navode sljedeće prednosti metoda eksponencijalnog izglađivanja u odnosu na metodu pomičnog prosjeka:

- povijesni podaci nikad se ne odbacuju
- stariji podaci dobivaju manju progresivnu težinu
- izračun je jednostavan i zahtijeva samo najnovije podatke.

Vrijednosti serije izglađuju se ponderima te je izglađena vrijednost tekućeg razdoblja t a vagana sredina vrijednosti prethodnog razdoblja t-1. Dakako, kod modela eksponencijalnog izglađivanja nailazi se na problem izbora konstanti izglađivanja i odgovarajućih inicijalnih vrijednosti u postupku prognoziranja koji će u konačnici dati znatno različite rezultate.

Dok su jednostavniji modeli izglađivanja prikladni za prognoziranje pojave s horizontalnim razvojem, ako pojave sadrži linearni ili trend oblika polinoma (drugog ili višeg reda) prikladnije je primjeniti modele dvostrukog ili višestrukog eksponencijalnog izglađivanja iz razloga što će vrijednosti dobivene jednostavnim eksponencijalnim izglađivanjem sadržavati sistematsku pogrešku. Stoga je potrebno otkloniti te sistematske pogreške modelima eksponencijalnog izglađivanja.

Postoji više oblika prognostičkih modela eksponencijalnog izglađivanja za pojave s trendom, no za potrebe ovoga rada, u nastavku će biti prikazana prognoza Brownovim modelom jednoparametarskog linearног eksponencijalnog izglađivanja te prognoza Brownovim modelom kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja.

3.1. Mjere uspješnosti prognoziranja

Cilj prognoziranja je predvidjeti buduće vrijednosti pojava sa što manjom greškom između originalnog i prognoziranog vremenskog niza kako bi se dobila pouzdana podloga za daljnje prognoziranje. Prognostička pogreška predstavlja razliku između stvarno postignute vrijednosti i prognozirane vrijednosti u promatranom vremenu te će upravo ona odrediti prognostičku snagu odabranih modela prema sljedećem matematičkom izrazu:

$$e_t = y_t - F_t \quad (1)$$

gdje je :

e_t prognostička pogreška

y_t stvarna vrijednost pojave u vremenu t

F_t prognostička vrijednost u vremenu t

Zbrajanjem dobivenih pogrešaka dobiva se kumulativna vrijednost pogrešaka CE (engl. Cumulative Error) koja se izračunava prema sljedećem matematičkom izrazu:

$$CE = \sum_{t=1}^T y_t - F_t \quad (2)$$

gdje je:

T broj promatranih razdoblja

Velika pozitivna vrijednost kumulativne pogreške pokazuje da je prognoza vjerojatno dosljedno manja od stvarne vrijednosti, dok velika negativna vrijednost kumulativne pogreške implicira da je prognoza vjerojatno dosljedno veća od stvarne vrijednosti ili je pristrano visoka. Takoder, kada se analiziraju pogreške za svako razdoblje, veći broj pozitivnih vrijednosti pokazuje da je prognoza dosljedno manja od stvarne vrijednosti, i obrnuto. (Russell i Taylor, 2011:519)

Prema Stevenson (2015) pogreške u prognozi utječu na odluke na dva donekle različita načina. Prva odluka je u odabiru različitih mogućnosti prognoziranja, dok se druga odnosi na procjenu uspjeha ili neuspjeha odabrane metode koja se koristi za prognoziranje pojave i događaja.

Koliko je odabrani prognostički model uspješan i kvalitetan može se ocijeniti različitim mjerama koje polaze od prognostičkih pogrešaka. U nastavku su izdvojene najvažnije mjere uspjehnosti prognoze odabranih modela.

MAD (engl. Mean Absolute Deviation) prosječno apsolutno odstupanje pogrešaka je mjera uspjehnosti prognoze kojom se izračunava prosječna veličina prognostičke pogreške prema sljedećem matematičkom izrazu:

$$MAD = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T |y_t - F_t| \quad (3)$$

MAPE (engl. Mean Absolute Percentage Error) prosječni apsolutni postotak pogrešaka je najvažnija relativna mjera uspjehnosti prognoze kojom se izračunava odstupanje prognoziranih vrijednosti od stvarnih (opaženih) vrijednosti prema sljedećem matematičkom izrazu:

$$MAPE = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \left| \frac{y_t - F_t}{y_t} \right| * 100 \quad (4)$$

MSE (engl. Mean Square Error) prosječna kvadrirana pogreška je najrestriktivnija mjera uspjehnosti prognoze kojom se izračunava kolika je varijacija pogrešaka u razdoblju t prema sljedećem matematičkom izrazu:

$$MSE = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T (y_t - F_t)^2 \quad (5)$$

TS (engl. Tracking Signal) prateći signal je mjera uspješnosti koja pokazuje koliko dobro metoda prognoze predviđa stvarne vrijednosti te se izračunava prema sljedećem matematičkom izrazu:

$$TS = \frac{1}{MAD_t} \sum_{t=1}^T y_t - F_t \quad (6)$$

Prema Heizer, Render i Munson (2017) pozitivna vrijednost izračunatog pratećeg signala označava da je stvarna vrijednost veća od prognozirane vrijednosti, dok negativna vrijednost izračunatog pratećeg signala predstavlja suprotno, odnosno, da je stvarna vrijednost manja od prognozirane vrijednosti. Dobar ili bolji prateći signal je onaj koji ima manju kumulativnu pogrešku. Međutim, mala odstupanja su u redu, ali pozitivne i negativne pogreške trebaju uravnotežiti jedna drugu tako da vrijednost pratećeg signala bude oko nule. Tendencija da prognoza bude veća ili manja od stvarne vrijednosti (odnosno velika apsolutna kumulativna pogreška) naziva se pogreškom pristranosti. Do pristranosti može doći ako se npr. koriste pogrešne varijable ili linija trenda, odnosno ako se sezonski indeks pogrešno primjenjuje.

3.2. Brown model jednoparametarskog linearog eksponencijalnog izglađivanja

Uspješnost prognoze Brown modelom jednoparametarskog linearog eksponencijalnog izglađivanja ocijenjena je mjerama MAD, MAPE, MSE, TS te CE koja je u zaključnom dijelu rada uspoređena s mjerama uspješnosti prognoze Brown modelom kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja kako bi se donio zaklučak o uspješnijoj metodi prognoze dolaska turista u komercijalne smještajne objekte Osječko - baranjske županije. Prognostička formula za τ razdoblja za pojavu s linearnim trendom je oblika:

$$F_{t+\tau} = a_t + \tau b_t \quad (7)$$

gdje je:

τ prognostički horizont

Vrijednosti a_t i b_t dobivene u dvanaestoj godini koriste se za izračun prognostičkih veličina u godinama prognoze (od 2021. do 2025.) prema sljedećem izrazu:

$$F_{12+\tau} = 79.209,71 + \tau * (-272,83) \quad (8)$$

gdje je $n = 1, 2, 3$

Parametri a i b mijenjaju se u ovisnosti o jednostruko i dvostruko eksponencijalno izglađenim vrijednostima frekvencija Z' i Z'' , a dani su matematičkim izrazom u nastavku:

$$a_t = 2 Z'_t - Z''_t, b_t = \frac{\alpha}{1-\alpha} (Z'_t - Z''_t) \quad (9)$$

Izglađene vrijednosti Z' i Z'' računaju se prema sljedećoj formuli:

$$Z'_t = \alpha y_t + (1 - \alpha)Z'_{t-1} \quad (10)$$

$$Z''_t = \alpha Z'_t + (1 - \alpha)Z''_{t-1} \quad (11)$$

α je konstanta izglađivanja te je u ovom primjeru $\alpha = 0,2$, dok je y_t frekvencija vremenske serije. Konstanta izglađivanja izabire se pomoću srednjokvadratne pogreške ili neke druge mjere točnosti, odnosno to je vrijednost za koju je odabrana mjera točnosti najmanja.

Tablica 2: Prognoza Brownovim modelom jednoparametarskog linearog eksponencijalnog izglađivanja ($\alpha = 0,2$)

Godina	Vrijeme t	Vrijednosti	Z'	Z''	a _t	b _t	Prognoza $F_{t+n}=a_t + nb_t$
2009.	1	78.382	78.382,00	78.382,00	-	-	-
2010.	2	71.749	77.055,40	78.116,68	75.994,12	-265,32	-
2011.	3	77.697	77.183,72	77.930,09	76.437,35	-186,59	75.729
2012.	4	74.373	76.621,58	77.668,39	75.574,77	-261,70	76.251
2013.	5	75.177	76.332,66	77.401,24	75.264,08	-267,14	75.313
2014.	6	74.026	75.871,33	77.095,26	74.647,40	-305,98	74.997
2015.	7	79.588	76.614,66	76.999,14	76.230,19	-96,12	74.341
2016.	8	89.060	79.103,73	77.420,06	80.787,40	420,92	76.134
2017.	9	92.239	81.730,78	78.282,20	85.179,37	862,15	81.208
2018.	10	99.025	85.189,63	79.663,69	90.715,57	1.381,48	86.042
2019.	11	107.598	89.671,30	81.665,21	97.677,39	2.001,52	92.097
2020.	12	42.820	80.301,04	81.392,38	79.209,71	-272,83	99.679
2021.	13						78.937
2022.	14						78.664
2023.	15						78.391
2024.	16						78.118
2025.	17						77.846
MAD		11.949,95					
MAPE		19,99					
MSE		396.642.997,54					
TS		-0,016					
CE		-187,85					

Izvor: Izračun i prikaz autora

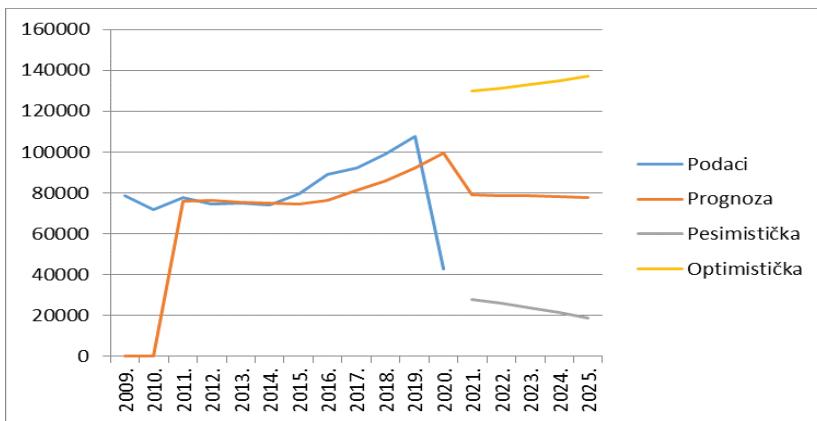
Istraživanja pokazuju da je Brownov model linearog eksponencijalnog izglađivanja osjetljiv na izbor konstante izglađivanja i inicijalnih vrijednosti, stoga se preporučuje da vrijednost konstante α bude između 0,1 i 0,2.²

Inicijalne vrijednosti Z' i Z'' često se izjednačavaju s prvoj frekvencijom ili aritmetičkom sredinom nekoliko frekvencija. U našem primjeru inicijalne vrijednosti su izjednačene s prvoj frekvencijom.

Na temelju prethodne prognoze, vidljiv je pad prognoziranog broja turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije za razdoblje prognoze od 2021. do 2025. godine.

² Šošić, I. (1991). *Prognoze pojava s trendom (I)*. Ekonomski analitičar/veljača 91

Slika 2: Scenariji prognoze dolaska turista u Osječko – baranjsku županiju Brownovim modelom jednoparametarskog linearne eksponencijalnog izglađivanja

Izvor: Izrada i prikaz autora

Prema Šošić (1991) model linearne eksponencijalne izglađivanja temelji se na teoremu o eksponencijalnom izglađivanju koji podrazumijeva da prognostička vrijednost pojave s trendom danim u vidu polinoma K-tog stupnja za τ razdoblja nakon tekućeg je linearna kombinacija eksponencijalno izglađenih vrijednosti serije reda $k = 1, 2, \dots, (K+1)$. Ako je $k = 1$ radi se o jednostavnom (jednostrukom) eksponencijalnom izglađivanju. Za $k = 2$, izglađivanje je dvostruko (linearno eksponencijalno). Ako je najviši red izglađivanja $k = 3$, prognozira se pojava s trendom oblika polinoma drugog stupnja. Prognostički model pojave s paraboličnim trendom drugog stupnja (model trostrukog eksponencijalnog izglađivanja) je prikazan u nastavku.

3.3. Brown model kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja

Prognostički model pojave s paraboličnim trendom drugog stupnja (model trostrukog eksponencijalnog izglađivanja) prikazan je u okviru ovoga podnaslova koristeći sljedeći matematički oblik prognoziranja:

$$F_{t+\tau} = a_t + b_t \tau + \frac{1}{2} c_t \tau^2 \quad (12)$$

Gdje se a_t , b_t i c_t izračunavaju pomoću jednostruko, dvostruko i trostruko izglađenih vrijednosti. Izglađene vrijednosti prikazane su sljedećim matematičkim oblikom:

$$Z'_t = \alpha y_t + (1 - \alpha) Z'_{t-1} \quad (13)$$

$$Z''_t = \alpha Z'_t + (1 - \alpha) Z''_{t-1} \quad (14)$$

$$Z'''_t = \alpha Z''_t + (1 - \alpha) Z'''_{t-1} \quad (15)$$

Parametri u modelu izračunavaju se na sljedeći način:

$$a_t = 3(Z'_t - Z''_t) + Z'''_t \quad (16)$$

$$b_t = \frac{\alpha}{2(1 - \alpha)^2} ((6 - 5\alpha)Z'_t - (10 - 8\alpha)Z''_t + (4 - 3\alpha)Z'''_t) \quad (17)$$

$$c_t = \frac{\alpha^2}{(1 - \alpha)^2} (Z'_t - 2Z''_t + Z'''_t) \quad (18)$$

gdje parametar a_t predstavlja prosječnu razinu pojave u vremenu t , parametar b_t izražava varijacije linearног člana, dok parametar c_t izražava varijacije kvadratnog člana.

Prognozi Brownovog modela kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja prethodi izbor konstante izglađivanja α koja u ovom primjeru iznosi 0,15 te inicijalnih vrijednosti konstanti a , b i c . U ovom primjeru inicijalne izglađene vrijednosti (razdoblje $t = 1$) su 78.382, kolika je prva frekvencija u nizu.

Prva prognoza u Brownovom modelu kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja moguća je u drugom za treće razdoblje, a polazi od prognostičke formule koja je prethodno prikazana na početku ovoga podnaslova.

Tablica 3: Prognoza Brownovim modelom kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja ($\alpha=0,15$)

Godina	Vrijednosti	Z'	Z''	Z'''	a _t	b _t	c _t	Prognoza
2009.	78.382	78.382,0	78.382,0	78.382,0	-	-	-	-
2010.	71.749	77.387,1	78.232,8	78.359,6	75.822,5	-414,1	-19,03	-
2011.	77.697	77.433,5	78.112,9	78.322,6	76.284,6	-292,9	-12,43	75.398,8
2012.	74.373	76.974,5	77.942,1	78.265,5	75.362,6	-408,2	-17,05	75.985,5
2013.	75.177	76.704,8	77.756,5	78.189,2	75.034,1	-413,7	-16,39	74.945,9
2014.	74.026	76.303,0	77.538,5	78.091,6	74.385,1	-469,5	-18,06	74.612,2
2015.	79.588	76.795,8	77.427,1	77.991,9	76.097,9	-135,9	-1,76	73.906,6
2016.	89.060	78.635,4	77.608,3	77.934,4	81.015,6	679,9	35,82	75.961,1
2017.	92.239	80.675,9	78.068,5	77.954,5	85.776,9	1.379,0	66,00	81.713,4
2018.	99.025	83.428,3	78.872,4	78.092,2	91.759,7	2.195,3	99,94	87.188,9
2019.	107.598	87.053,8	80.099,6	78.393,3	99.255,6	3.161,1	138,91	94.005,0
2020.	42.820	80.418,7	80.147,5	78.656,4	79.470,0	-401,7	-32,29	102.486,1
2021.								79.052,2
2022.								78.602,0
2023.								78.119,6
2024.								77.604,9
2025.								77.057,9
MAD	11.912,91							
MAPE	20,34							
MSE	420.783.759,60							
TS	-0,386							
CE	-4.600,54							

Izvor: Izračun i prikaz autora

Na temelju prethodne prognoze, vidljiv je pad prognoziranog broja turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije za razdoblje prognoze od 2021. do 2025. godine.

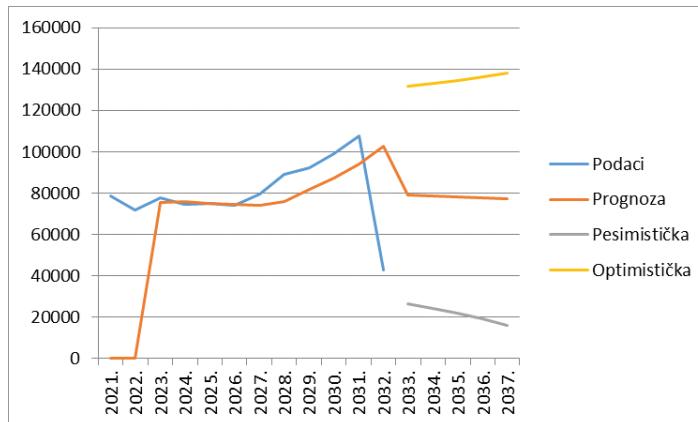
Prognostičke vrijednosti za razdoblje od 2021. do 2025. godine baziraju se na zadnjem razdoblju za koje postoji empirijska frekvencija ($t = 12$) prema sljedećem matematičkom izrazu:

$$F_{12+\tau} = a_{12} + b_{12}\tau + 0,5c_{12}\tau^2 \quad (19)$$

odnosno

$$F_{12+\tau} = 79.470 - 401,7\tau - 16,15\tau^2 \quad (20)$$

Slika 3: Scenariji prognoze dolaska turista u Osječko – baranjsku županiju Brownovim modelom kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja

Izvor: Izrada i prikaz autora

Usporedbom izračunatih mjera uspješnosti prognoziranja, na temelju MAPE kao najvažnije relativne mjere uspješnosti prognoze, može se zaključiti za Brown model jednoparametarskog linearog eksponencijalnog izglađivanja daje uspješnije prognoze (MAPE = 19,99 u odnosu na MAPE = 20,34). Također, i u slučaju promatrana mjere uspješnosti prognoze MSE, kao najrestriktivnije mjeru, Brown model jednoparametarskog linearog eksponencijalnog izglađivanja daje uspješnije prognoze.

Prateći signal TS (-0,016 i -0,386), kao i kumulativna vrijednost pogreške CE (-187,85 i -4.600,54) daju veću uspješnost Brown modelu jednoparametarskog linearog eksponencijalnog izglađivanja nasuprot Brown modelu kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja.

4. Zaključak

Jedan od najvažnijih ciljeva analize vremenskih serija je prognoziranje, odnosno određivanje budućeg kretanja promatrane pojave ili događaja. Danas su poznate brojne metode prognoziranja, a njihov odabir ovisi o brojnim čimbenicima, kao što su npr. troškovna komponenta, vrsta pojave koja se prognozira, dostupni podaci i informacije, kao i sposobnosti analitičara da primjeni određenu metodu. Prognoza dobivena odabranim metodama od iznimnog je značaja donositeljima odluke u različitim segmentima života i poslovanja. Također, kriva prognoza može imati značajne posljedice prouzrokovane pogrešno donesenim odlukama.

U ovome radu odabrano je prognoziranje analizom vremenskih serija za prognozu dolaska turista u komercijalne smještajne objekte Osječko – baranjske županije na temelju vremenskog niza podataka o broju dolaska turista u komercijalne smještajne objekte u razdoblju od 2009. do 2020. godine. Analiza vremenskih serija obuhvaća nekoliko metoda prognoziranja, ali za potrebe ovoga rada odabrana je metoda eksponencijalnim izglađivanjem uz pomoć Brown modela jednoparametarskog linearog eksponencijalnog izglađivanja te Brown modela kvadratnog eksponencijalnog izglađivanja. Točnost prognoziranja utvrđena je mjerama uspješnosti prognoziranja MAPE, MSE, TS i CE.

Temeljem provedene empirijske analize, uočava se pad broja turista u prognoziranom razdoblju u oba promatrana modela. Međutim, na temelju mjera uspješnosti prognoziranja

zaključuje se da Brown model jednoparametarskog linearног eksponencijalnog izglađivanja daje bolje prognostičke rezultate.

Budući da izbor modela prognoziranja ovisi o prognostičaru i njegovoj subjektivnoj procjeni, u modelima eksponencijalnog izglađivanja korisno je primijeniti različite vrijednosti konstanta izglađivanja kako bi se što točnije odabroa prognostički model. Također, treba uzeti u obzir i brze promjene te neočekivane šokove u gospodarstvu što može dovesti do upitne točnosti prognoze.

5. Literatura

1. Čarkilović, S. (2016). *Izravnavanje vremenskih serija i njegova primena pri prognoziranju*. Master rad. Univerzitet u Beogradu: Matematički fakultet.
2. Državni zavod za statistiku, Dolasci i noćenja turista. Dostupno na: <https://www.dzs.hr/> [pristupljeno: 25.3.2021.]
3. Dunković, D. (2004). Traženje metode prognoziranja potražnje: maloprodaja jestivog ulja. *Ekonomski vjesnik*. Vol. 1 i 2, No 17, str. 113-126
4. Exponential smoothing. Dostupno na: <https://otexts.com/fpp2/expsmooth.html> [pristupljeno: 25.3.2021.]
5. Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji (2013). *Ekonometrija - Uvod u analizu vremenskih serija*. Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji: Opatija.
6. Fitzsimmons, J. A., Fitzsimmons, M. J. (2010). *Service Management (Operations, Strategy, Information Technology)*. [Online]. Dostupno na: <https://industri.fatek.unpatti.ac.id/wp-content/uploads/2019/03/272-Service-Management-Operations-Strategy-Information-Technology-James-A.-Fitzsimmons-Mona-J.-Fitzsimmons-Edisi-7-2010.pdf> [pristupljeno: 7.4.2021.]
7. Gogala, Z., Žanić, G. (2008). Evaluacija skupine prognostičkih modela primjenom dvostrukog eksponencijalnog izglađivanja. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*. Vol. 6, No 1, str. 99-116.
8. Heizer, J., Render, B., Munson, C. (2017). *Operations management: Sustainability and Supply Chain Management*. [Online]. Dostupno na: https://studydaddy.com/attachment/138856/Jay_Heizer_Barry_Render_Chuck_Munson_Operationb-ok.org_.pdf [pristupljeno 7.4.2021.]
9. Hyndman, R. J., Athanasopoulos, G. (2018). *Forecasting: Principles and Practice*. [Online]. Dostupno na: <https://otexts.com/fpp2/expsmooth.html> [pristupljeno: 25.3.2021.]
10. Institut za turizam (2018). *Strateški marketinški plan turizma Slavonije s planom brendiranja za razdoblje 2019. - 2025*. Dostupno na https://turizamvukovar.hr/wp-content/uploads/pristup_inf/Strate%C5%A1ki-marketing%C5%A1ki-plan-turizma-Slavonije-s-planom-brendiranja-za-razdoblje-2019.-2025-1.pdf [pristupljeno 6.4.2021.]
11. Kmenta, J. (1997). *Počela ekonometrije*. Zagreb: Mate.
12. Kovačić, Z. J. (1995). *Analiza vremenskih serija*. Ekonomski fakultet: Univerzitet u Beogradu.
13. Mukinović, S. (2012). Modeli izglađivanja u funkciji predviđanja upotrebe H2 blokatora. Univerzitetska hronika br. 7. Univerzitet u Travniku. str. 113-123. Dostupno na: <https://casopis.fmpe.edu.ba/images/casopis/7/7-11.pdf> [pristupljeno: 7.4.2021.]

14. Prognoziranje. Dostupno na:
https://elf.foi.hr/pluginfile.php/27927/mod_resource/content/0/Prognoziranje-KM_20130131.pdf [pristupljeno: 7.4.2021.]
15. Rešetar, M., Čeh Časni, A. (2014). Prognoziranje razine zaposlenosti u sektoru turističkog smještaja za odabrane zemlje EU modelima izglađivanja. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*. Vol. 12, No 2, str. 39-54
16. Russell, R., S., Taylor, B. W. (2011). *Operations Management (Creating Value Along the Supply Chain)*. [Online]. Dostupno na: https://www.academia.edu/35314286/Operations_Management_Russell_Taylor_pdf [pristupljeno 7.4.2021.]
17. Sikic, L. (2020). *Analiza vremenskih serija*. Dostupno na:
<https://rpubs.com/shichich/616110> [pristupljeno 26.3.2021.]
18. Stevenson, W. J. (2015). Operatins Management. [Online]. Dostupno na: https://www.academia.edu/36158667/EB00668DIM_Operations_Management_2e_2015_William_J_Stevenson [pristupljeno 7.4.2021.]
19. Svilokos, T. (2003). Predviđanje turističkog prometa grada Dubrovnika primjenom odabranih modela prognoziranja. *Ekonomска мисао и практика*. Vol. 12, No 1, str. 143-175
20. Šošić, I. (1991). Prognoze pojava s trendom (I). *Ekonomski analitičar*.

Doc. dr. sc. Andreja Rudančić¹
Jerko Sladoljev, mag. oec.²
Nikola Butković, bacc. oec.³

UDK 338.486.1.02(497.5)"2019"
Pregledni rad

ANALIZA ZADOVOLJSTA PONUDOM TURISTIČKE ANIMACIJE U KAMPING TURIZMU

Sažetak

Turistička animacija, kao i turizam su vrlo osjetljive veličine, ovisne o čestim iznenađenjima i potrebama zahtjevnog tržišta. Stoga je za njihovo razumijevanje potrebno znanje cijelog spektra znanstvenih disciplina poput sociologije, ekonomije, psihologije, marketinga, financija, povijesti, ekologije, menadžmenta i sl. Za organiziranje, provođenje, te obogaćivanje sadržaja turističke ponude u kampovima, potrebno je također znanje iz već gore navedenih znanstvenih disciplina. Turistička animacija, kao novi element u turizmu, te kao dodatna ponuda u kampu, utječe kvalitetom svoje ponude na zadovoljstvo turista, a doprinosi i finansijskoj koristi camping turizma. Kako su za organiziranje i provođenje turističkih događaja u kampu odgovorni animatori, oni poput menadžera u turizmu, moraju znati upravljati iznenadnim situacijama, a svojom kreativnošću doprinositi upotpunjavanju i obogaćivanju sadržaja animacije. Cilj ovoga rada je istražiti, analizirati i opisati važnost animacije kao dodatne ponude u camping turizmu. Stoga, pomoću anketnog upitnika, a u svrhu znanstvene vrijednosti rada, autori su proveli empirijsko istraživanje u kojem su se istražili elementi na strani ponude turističke animacije u kampovima diljem Republike Hrvatske tijekom ljetne sezone 2019.godine. Uz naglasak na ponudu na kvaliteti plaže, sanitarnim objektima, te ukupnom dojmu o kampovima, ispitanike se upitalo o zadovoljstvu ponudom animacijskih programa u kampovima. Generalni je zaključak provedenog istraživanja kako su ispitanici-kampisti uglavnom zadovoljni ponudom animacijskih programa unutar hrvatskih kampova dodijelivši im prosječnu ocjenu od 1.46. Ovi rezultati ukazuju na znakovitost ponude animacijskog programa unutar kampova kao jedan od motiva lojalnosti kampista odabranom kampu a nadasve menadžmentu kampa u povećanoj turističkoj potrošnji.

Ključne riječi: kamp turizam, turistička animacija, Republika Hrvatska

¹doc.dr.sc. Andreja Rudančić, Libertas međunarodno sveučilište u Zagrebu, adresa: Trg J.F.Kennedy 6b, Zagreb, Hrvatska, e-mail: arudancic@hotmail.com, arudancic@libertas.hr

²Jerko Sladoljev, mag.oec., Top Camping d.o.o., Pionirska 1, Poreč, Hrvatska, e-mail: jerko.sladoljev@pu.t-com.hr

³Nikola Butković, bacc.oec., Libertas međunarodno sveučilište u Zagrebu, adresa: Trg J.F.Kennedy 6, Zagreb, Hrvatska, e-mail: butkovic.nikola@gmail.com

ANALYSIS OF SATISFACTION WITH THE OFFER OF TOURIST ANIMATION IN CAMPING TOURISM

Summary

Tourist animation, as well as tourism, are very sensitive in size, dependent on frequent surprises and the needs of a demanding market. Therefore, understanding them requires knowledge of the full range of scientific disciplines such as sociology, economics, psychology, marketing, finance, history, ecology, management, etc. To organize, implement and enrich the content of the tourist offer in campsites, it is also needed a knowledge from the above listed scientific disciplines. Tourist animation, as a new element in tourism, and as an additional offer in the campsite, affects the quality of its offer to the satisfaction of tourists, and contributes to the financial benefits of camping tourism. As animators are responsible for organizing and implementation tourist events in the campsite, they, like tourism managers, must know how to manage sudden situations, and with their creativity contribute to the achievement and enrichment of the animation content. The aim of this paper is to explore, analyse and explain the importance of animation as an additional offer in camping tourism. Therefore, using a survey questionnaire, and for the purpose of the scientific value of the work, authors conducted an empirical survey which explored elements on the supply side of tourist animation in campsites through the Republic of Croatia during the summer season 2019. With an importance on the offer on the quality of the beach, sanitary facilities and the overall impression of the camps, respondents were asked about their satisfaction with the offer of animation programs in the campsites. The general conclusion of the research is that the respondents-campers are generally satisfied with the offer of animation programs within Croatian campsites, giving them an average grade of 1.46. These results indicate the significance of the offer of an animation programs within the campsites as one of the motives for the loyalty of campers to the selected campsite and above all to the management of the campsites in increased tourist spending.

Key words: camping tourism, tourist animation, Republic of Croatia

1. UVOD

Kamping turizam je puno više od jedne obične ponude koja se može naći bilo gdje drugdje. Kamping je primarno stil života, koji omogućava ljudima vrstu odmora koja se može samo u istome doživjeti i ubrzo postaje jedan od najpopularnijih i najlukrativnijih vrsta turizma. Kamping je od davnih vremena prisutan, prema nalazima već od najranijih dana čovjeka gdje su putnici koristili samo izrađene i improvizirane šatore kako bi se sklonili od vremenski nepogoda. Kamping turizam predstavlja tržište odmora na otvorenom, odnosno oblik slobodnog egzistiranja u prirodi. Turiste koji provode vrijeme u kampu može se slobodno nazvati i turisti velike pokretnosti (Rudančić, Kulić, 2020.). Kamping turizam je donedavno bio usmjeren na populaciju starije dobi, pa su jednako tako razvoj, marketing i cijene bile usmjerenе navedenoj grupi turista. Poboljšanjem infrastrukture, povećanjem standarda života, inovacijama u prijevozu, razvojem tehnologije i mnogim drugim ponudama otvorena su vrata mnogim drugim dobnim skupinama turista koje naglo mijenjaju trendove u turizmu i kojima se je nužno prilagoditi. Zbog novih generacija (Y i Z) dolazi do transformacija ponude te

kamping turizam polako postaje jedan od najluksuznijih proizvoda turizma, koji se sve više transformira i modificira ne bi li privukao goste kojima kamp inače ne bi bio prvi odabir.

1.1 Specifičnosti camping turizma

Kamp je ponajprije označavao prostor na kojem su boravile rimske legije tijekom vojnih pohoda, iz toga je proizašla riječ „campus“ latinskog porijekla koja znači „ravnica“. Navedeno osnovno obilježje, suvremenim kampovima zadržali su i danas jer su upravo najčešće smješteni u ravnici ili na planinskoj zaravni. Definiranjem suvremenog camping turizma potrebno je izdvojiti njegove specifičnosti, po kojima se razlikuje od ostalih vrsta odmora, a to su u prvom redu sloboda i pokretljivost tj. mobilnost kampista i neovisnost o planu i programu koji bi se inače trebali poštivati u drugim objektima, njihova sve veća uključenost u brojne aktivnosti i sadržaje u destinaciji, kao i boravak u prirodnom ambijentu, te sve veći odgovorni odnos prema zaštiti okoliša. Eurostat definira kamp kao kolektivnu vrstu smještaja u ograđenom prostoru za šatore, kamp-prikolice i autodomove gdje se mogu pružati određene turističke usluge te se kapacitet kampa iskazuje brojem mjesta i brojem postelja (www.ec.europa.eu 23.06.2021.). Kampiranje se u hrvatskim propisima definira kao: boravak pod šatorom, u kamp kućici, kamp prikolici, pokretnoj kućici (mobile home), autodomu (camper) i drugoj odgovarajućoj opremi za smještaj na otvorenom prostoru u kampovima iz skupine „Kampovi i ostali ugostiteljski objekti za smještaj“. U smislu ugostiteljske djelatnosti u Republici Hrvatskoj „kampovi su poslovno funkcionalne cjeline koje se sastoje od (NN br.75/88, čl.2): 1) uređenog prostora na otvorenom, namijenjenog za pružanje usluga smještaja na otvorenom (kampiranje), 2) različitih građevina namijenjenih za smještaj gostiju i 3) različitih građevina namijenjenih za druge potrebe gostiju“. S obzirom na vrstu usluge, kampovi se razvrstavaju u sljedeće vrste (NN br.75/88, čl.4): 1) kamp, 2) kamp naselje, 3) kampiranilište i 4) kamp odmaralište. Kampovi imaju bezbroj klasifikacija i rijetko koja teorija o vrstama je univerzalno prihvaćena.

Tablica 1. Klasifikacija camping turizma

PODJELA KAMPOVA S OBZIROM NA MOGUĆNOSTI	
▪ Gradski kamp	Smješten je u okolini važnoga gradskog središta, a ovisan je o gradu.
▪ Vodeni kamp	Vodeni ili vodenim športski kamp smješten je tamu gdje turist može koristiti vodu, odnosno gdje je maksimalna udaljenost od obale 100 m
▪ Zdravstveni kamp	Takav kamp duguje svoje postojanje prisustvo termalnih ili zdravstvenih kupelji udaljenih maksimalno 500 m zajedno s medicinskom asistencijom
▪ Prigodni kamp	Za slučajno svraćanje: otvoren je u povodu posebnih prilika (npr. utrke formule 1), koncerata, atrakcija i sl.
PODJELA KAMPOVA PREMA VRSTI USLUGE	
▪ Kamp	Kamp je objekt u kojem se gostima pružaju usluge: kampiranja (smještaja na uređenom prostoru na otvorenom – na kamp mjestu i/ili kamp parceli), smještaja u građevinama (u kućicama u kampu, bungalovima i sl.), druge ugostiteljske usluge, ostale usluge u funkciji turističke potrošnje te mogućnost bavljenja športom i/ili drugim oblicima rekreacije na prostoru na otvorenom u Kampu ili u blizini Kamp-a.
▪ Kamp naselje	Kamp naselje je objekt u kojem se gostima pružaju različite ugostiteljske usluge koje ispunjavaju uvjete sukladno propisima za vrstu Kamp i neke od vrsta (jedne ili više vrsta ili više objekata jedne vrste): Hotel, Aparthotel, Turističko naselje i Turistički apartmani. U Kamp naselju pružaju se i ugostiteljske usluge za pripremu i usluživanje hrane, pića i napitaka sukladno ovom Pravilniku te ostale usluge u funkciji turističke potrošnje. Kamp naselje mora gostima osigurati mogućnost bavljenja športom i/ili drugim oblicima rekreacije.
▪ Kampiranilište	Kampiranilište je objekt u kojem se pružaju usluge kampiranja s pokretnom opremom za kampiranje u posjedu gosta.
▪ Kamp odmaralište	Kamp odmaralište je objekt u kojem se gostima pružaju usluge kampiranja za noćenje ili kraći odmor s vlastitom pokretnom opremom za kampiranje.

PODJELA KAMPOVA PREMA LOKACIJI	
▪ Primorski	Najveći broj kampova u Republici Hrvatskoj i Europi smješten je uz obalu mora. Spadaju u kampove koji su orijentirani obiteljima i provođenju odmora.
▪ Kontinentalni	Ovi kampovi smješteni su najčešće uz obale rijeka ili jezera, uz prirodne i kulturne znamenitosti. Nalaze uz prometnice ili gospodarske objekte od posebne važnosti
▪ Planinski	Nalaze se u planinskim i brdskim područjima. Nastaju uglavnom u zoni poznatih skijališta, koja su orijentirana i na ljetnu sezonu. Njihov rad uglavnom je cijelogodišnji
▪ U nacionalnim parkovima i zaštićenim područjima	Smješteni su unutar lokacije koja je regulirana posebnim pravilima o zaštiti prirode. Izgradnja i poslovanje ovoga kampa specifičan je u odnosu na druge.
▪ Kampovi u domaćinstvu	Ova kategorija kampova specifična je za Republiku Hrvatsku. Ovi kampovi su u vlasništvu građana koji posluju bez reguliranja posebnog poduzetničkog statusa.
PODJELA KAMPOVA PREMA VELIČINI	
▪ Veliki	Ovoj kategoriji pripadaju kampovi koji zauzimaju površinu prostora na kojoj se može smjestiti preko 1.000 kamp jedinica
▪ Srednji	Srednji kampovi zauzimaju površinu za smještaj od 500 do 1000 kamp jedinica
▪ Mali	Mali kampovi su predviđeni za smještaj od 100 do 500 kamp jedinica
▪ Mini	Mini kampovi su kampovi od 10 do 100 kamp jedinica
PODJELA KAMPOVA PREMA VRSTI KORISNIKA	
▪ Obiteljski kamp	Namijenjen obiteljima s djecom i tome mora biti podređena i sva oprema u kampu
▪ Kampovi za mladež	Nude mladima različite oblike zabave (diskoklub se nalazi u sklopu kampa ili udaljen najviše tri kilometra).
▪ Naturistički kamp	Jamči gostima spokojan odmor daleko od znatiželjnih pogleda

Izvor: obrada autora prema Sladoljev: Kamping turizam, 1998. i Pravilnik o razvrstavanju i kategorizaciji ugostiteljskih objekata iz skupine kampovi RH, 2016/54.

Posebnosti camping turizma se ogledaju i u ekonomičnjem načinu provođenja odmora s motivom putovanja boraviti u prirodi, velika sloboda, lijepo vrijeme i slično, a obilježja suvremenog turizma su skup način provođenja odmora što se također odnosi na boravak u prirodi, veliku slobodu i ostalo. Oprema za kampiranje u tradicionalnom camping turizmu odnosi se na jeftinu opremu kao što je šator i sve se donosi od kuće, a suvremeni turizam koristi se šatorima koji su postavljeni za najam, skupa oprema i iznajmljuje se u kampu. Gosti kampa u tradicionalnom turizmu su mnogočlane obitelji, mladi i turisti slabijeg materijalnog statusa, a u suvremenom turizmu su parovi, obitelji, ekološki osviješteni turisti i sl. Kada se govori o razlikama u ponašanju turista u tradicionalnom turizmu su naglašeni socijalna dimenzija druženja te pasivni odmor, a ponašanje gostiju kampa u suvremenom turizmu je međusobno druženje i poštivanje te aktivni odmor i sudjelovanje u raznim aktivnostima.

Tablica 2. Komparacija obilježja tradicionalnog i suvremenog camping turizma

TRADICIONALNI KAMPING	SUVREMENI KAMPING
OBILJEŽJA KAMPINGA	
• jeftin način provođenja odmora	• skup način provođenja odmora • hotelska industrija na otvorenom
• osnovni motiv: boravak u prirodi • osnovni preduvjeti putovanja: lijepo vrijeme bez padalina • obilježja putovanja: velika sloboda, nesputanost i pokretljivost kampista • način putovanja: cestovnim prometnicama • razdoblje putovanja: ljeti	

<ul style="list-style-type: none"> trajanje putovanja: tranzit ili dublji boravak zbog prihvatljivije cijene smještaja 	
OPREMA ZA KAMPIRANJE	
<ul style="list-style-type: none"> jeftina oprema šator ili kamp – prikolica sva oprema se kupuje kod kuće i vozi sa sobom 	<ul style="list-style-type: none"> skupa specijalna oprema vrhunski tehnički i tehnološki dobro opremljen luksuzni i komforни autodom ili pokretna kućica šator postavljen u kampu za najam oprema se donosi ali i iznajmljuje u kampu
GOSTI KAMPA	
<ul style="list-style-type: none"> zaljubljenici u prirodu naturisti 	
<ul style="list-style-type: none"> brojne obitelji s malom djecom/skupina prijatelja mladi masovno – svi: turisti slabijeg materijalnog statusa 	<ul style="list-style-type: none"> parovi/s partnerom, obitelji, skupina prijatelja srednja dob i mladi određeni tržišni segmenti: bogatiji turisti jako ekološki svjesni ili siromašnije obitelji i mladi
PONAŠANJE U KAMPU	
<ul style="list-style-type: none"> brižan odnos prema zaštiti i ekologiji 	
<ul style="list-style-type: none"> naglašena socijalna dimenzija međusobnog druženja pasivan odmor, kupanje i sunčanje 	<ul style="list-style-type: none"> međusobno druženje, ali uz poštivanje privatnosti aktivan odmor, sudjelovanje u raznim aktivnostima i sadržajima boravka u destinaciji

Izvor: Hendija, Z.: „Kamping turizam“, u Čorak, S. (ur), Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno, Zagreb, Institut za turizam, 2006., str. 70

Kampiste određuje nesputanost, sloboda i spontanost. Oni sami donose sve odluke i određuju tijek i vrijeme svog putovanja. Sami organiziraju svoja putovanja i prelaze velike udaljenosti s kompletnom opremom potrebnom za njihov boravak. Kampisti su prisiljeni mijenjati svoj stil života jednom godišnje: iz velikih urbanih sredina spuštaju se na obalu, iz učestalih dnevnih stresnih situacija odjednom stižu u bezbjedu, opuštenu okolinu, bez dnevnih zadataka, gdje mogu biti u kontaktu s prirodom, prijateljima i obitelji (Pilar & Sladoljev, 2020.).

2. ZNAČAJ I ULOGA ANIMACIJE U TURISTIČKIM PROCESIMA

Animacija se u anglosaksonском govornom području prevodi kao „Entertainment“ što znači „zabava“ i makar je animacija definirana, tek na početku industrijske revolucije, može se prepoznati u ranim oblicima već tisućama godina unazad, u kazalištima starih Grka ili gladijatorskim arenama starih Rimljana. Kroz razvoj tehnologije, povećanjem slobodnog vremena, globalizacijom, općeg rasta standarda života i promjeni stila življenja animacija je poprimila nove sadržaje i iz tog razloga postoje brojne interpretacije pojma i obuhvata animacije. Masovnost turizma i globalizacija, te neorganiziranost destinacije, dovelo je do nagle stagnacije kvalitete ponude i zadovoljstva gostiju. Iz toga su kasnije proizašli već prije u radu navedeni selektivni oblici turizma tj. do dobrog i cjelovitog definiranja animacije u turizmu. (Jadrešić, 2001.) Prema Ceroviću animacija se definira kao ljubazan poziv na zajedničku aktivnost. Ona znači zabavljati, raspoložiti odnosno u prenesenom smislu poticati, pridobivati nekoga za nešto, oduševiti, bodriti (Cerović, 2008.). Prvi zadatak animacije bi trebao privući barem minimalno pažnju gosta na sebe i da ni jedan gost ne napusti objekt bez da je barem zamijetio razne programe koji se nude u hotelu u obliku animacije. Iako se čini da je cilj animacije samo zabaviti goste, cilj je zapravo puno usredotočeniji na podizanje zadovoljstva turista i što je još važnije, na poticanje potrošnje. Zadovoljstvo turista i turistička potrošnja se međusobno nadovezuju jer zadovoljni turist uvijek troši više od nezadovoljnog, a

za zadovoljstvo turista u kampovima su zaduženi upravo animatori u kampovima. turističkom animacijom u kampovima postižu, odnosno ostvaruju dvije različite vrste dobiti. Prva dobit je zadovoljstvo turista, koje predstavlja nematerijalnu vrijednost jer nije opipljiva. No, zadovoljstvo je psihološki osjećaj, vrlo poticajni i značajno utjecajni čimbenik u stvaranju predodžbe ispunjenja zatraženih potreba i želja kod turista. Jer turist može biti nezadovoljan, zadovoljan i vrlo zadovoljan. Jačina zadovoljstva ovisi upravo o pokretanju motivacije turista na način, da ga se u slobodno vrijeme zaokupi inovativnim programima u kampu, ali i da mu se ponudi turističkom animacijom bogat sadržaj. U tom programu animacije turist se mora prepoznati, zabavno educirati i opustiti, te vratiti davno potisnute i zaboravljene vrijednosti. Zato je važna turistička animacija jer o njoj ovisi u velikom dijelu jačina nemjerljive količine zadovoljstva. Ta, količina ostvarenog zadovoljstva kod turista, prepoznaje se u pojačanoj turističkoj potrošnji koja rezultira tada drugu vrstu, vrlo važne i opipljive, tj. materijalne dobiti, a to je novac. Kad se turističkom animacijom kao dodatnom ponudom u kampu, ostvare te dvije vrste dobiti, može se kazati da je ostvaren i cilj animacijom.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kako bi se istražila važnost turističke animacije kao dodatne ponude u camping turizmu, provedeno je anketno istraživanje u razdoblju od travnja 2019. do listopada 2019. Ispitanici su bili gosti kampa a obuhvatilo se više obalnih kampova diljem Republike Hrvatske. Empirijsko istraživanje se fokusiralo na promišljanje i osobne stavove kampista o faktorima unutar kampa, s naglaskom na kvalitetu plaže, sanitарne objekte, turističku animaciju i ukupan dojam o kampu u kojem borave. Kroz anketni upitnik također se pokušalo doći i do odgovora na pitanja o kvaliteti usluge i ljubaznosti osoblja, kvaliteti usluga restorana i barova, ponudi sportske animacije, te ostalim preferencijama kampista. Većina pitanja u upitniku su bila zatvorenog tipa, sa ponuđenim odgovorima, osim posljednjeg pitanja koje je bilo otvorenog tipa, pružajući time slobodu ispitanicima za izražavanje svojih sugestija i primjedbi. Distribucija anketnih upitnika po kampovima je prethodila uz najavu a anketa je bila u potpunosti anonimna. Ukupno je bilo pravilno ispunjenih 1588 anketnih upitnika. Skupine pitanja obuhvaćene anketnim upitnikom su sljedeće:

- sociodemografska skupina pitanja kojima se ispituje dob i spol ispitanika;
- skupina pitanja vezana uz prijamni odjel kampa, parcelu, holiday home, sanitарne objekte, kvalitetu usluga restorana i barova, turističke animacija, uređenost plaže, ponudu supermarketa i općenito usluge unutar kampa;
- skupina pitanja o tome kada su gosti kampisti započeli planirati odmor, informacije o kampu kojeg su odabrali, da li su prije rezervacije provjeravali komentare gostiju na portalima TripAdvisor, HolidayCheck i da li bi odabrani kamp preporučili svojim prijateljima i poznanicima;
- te zadnje pitanje slobodnog tipa za izražavanje sugestija, primjedbi i prijedloga.

Za potrebe ovog rada izdvojeni su samo pojedini elementi istraživanja i prikazani rezultati poput sociodemografske komponente ispitanika, atributa sanitarnih objekata, elemenata ponude animacijskog programa unutar kampova, te čimbenika sveukupnim zadovoljstvom odabranim kampom.

3.1. Rezultati istraživanja

U ovoj točki rada obrađeni su rezultati provedenog istraživanja. Rezultati rada su prikazani tabelarno i grafički uz koje slijedi interpretacija rezultata u obliku popratnog teksta s glavnim nalazima i karakteristikama istraživanja.

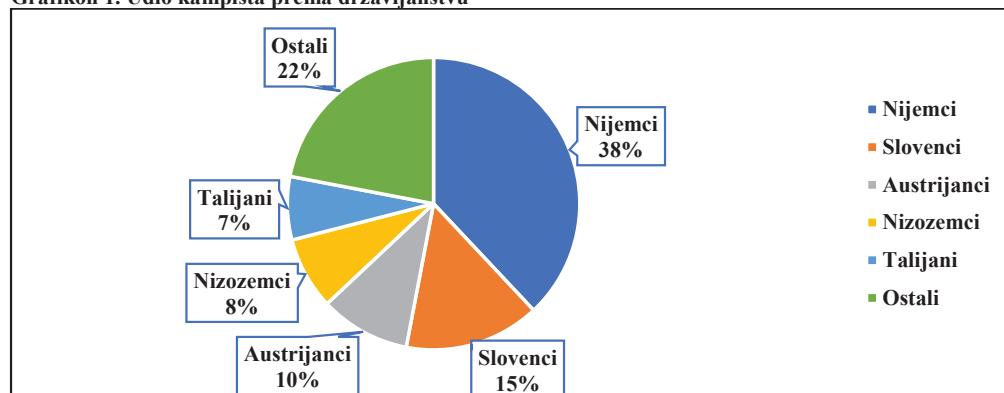
Tablica 3. Sintetizirani prikaz sociodemografske strukture ispitanika

		BROJ ISPITANIKA	(%)
SPOL	Muški	429	27
	Ženski	1159	73
DOB	20-30 godina	211	13
	31-40 godina	429	27
	41-50 godina	391	25
	Više od 50 godina	557	35

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Navedenom analizom podataka dolazi se do rezultata da su žene sklonije popunjavanju anketnih upitnika i to njih 73%, dok preostalih 27% čine osobe muškog spola. Prema dobnoj strukturi anketnom ispitivanju pristupilo je najviše osoba starije od 50 godina, njih 35%, dok su osobe u dobi od 20 do 30 godina najmanje ispunile upitnik, svega njih 13%. Navedeno ukazuje da su u kamping turizmu najbrojnije osobe starije životne dobi, no, može se pretpostaviti da u trenutku provođenja ankete mladi kampisti nisu bili toliko zainteresirani za popunjavanje iste. Obilježja potražnje u provedenom istraživanju ukazuju da kamp turisti prema državljanstvu tvore sljedeću strukturu:

Grafikon 1. Udio kampista prema državljanstvu

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Iz priloženog grafičkog prikaza je vidljiv značajan udio kampista iz Njemačke kao već tradicionalnog oblika potražnje. Slovenski kampisti su drugi najznačajniji segment u kamping turizmu Republike Hrvatske.

Nadalje, ovim istraživanjem, najveći je naglasak stavljen na četiri ključne točke kampa, a to su sanitarni objekti, ponuda animacijskih programa, uređenost plaža te o zadovoljstvu kampa u kojem borave. Ove četiri točke su odabранe su kao respektabilni, tj. relevantni pokazatelji same slike hrvatskog kamp turizma. Kampovi u Republici Hrvatskoj većinom posjeduje nove sanitарне objekte visoke kvalitete i modernog dizajna. Sanitarne objekti posjeduju tuševe s toplom vodom, WC, strojeve za pranje rublja, sušilice za rublje, prostor za presvlačenje beba itd. Isto tako su opremljeni kupaonicama za osobe s invaliditetom te nude tuš za kućne ljubimce.

Tablica 4. Struktura odgovora ispitanika vezana uz sanitарne objekte

Mjesec	Čistoća	Tehnička ispravnost	Sanitarni objekti ukupno	Broj anketa
Travanj ukupno	1,32	1,48	1,40	34
Svibanj ukupno	1,13	1,31	1,22	244
Lipanj ukupno	1,35	1,51	1,43	405
Srpanj ukupno	1,41	1,60	1,50	467
Kolovoz ukupno	1,51	1,66	1,58	254
Rujan ukupno	1,44	1,45	1,45	184
Listopad ukupno	0,00	0,00	0,00	0
Godišnja ocjena za 2019.	1,37	1,52	1,44	1.588

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Tablica prikazuje prosječne ocjene u kategoriji „Čistoća i tehnička ispravnost sanitarnih čvorova“ za period travanj - listopad 2019. godine. Ukupno je anketirano 1588 ispitanika, pri čemu je najmanje ispitanika bilo u početkom sezone, tj. u mjesecu travnju (34 anketiranih, odnosno 2.14% od ukupnog broja anketiranih), dok je u srpnju u jeku turističke sezone anketirano najviše ispitanika (467 ispitanika što iznosi 29.4% od ukupno anketiranih).

Prosječna ocjena anketiranih ispitanika u mjesecu travnju 2019. godine za čistoću iznosila je 1.32, a za tehničku ispravnost 1.48 što u prosjeku daje ocjenu 1.40. U srpnju 2019. godine prosječna ocjena za čistoću iznosila je 1.41, a za tehničku ispravnost 1.60, što daje prosječnu ocjenu 1.50. Iz prethodno navedenog se uočava da je povećanjem broja korisnika sanitarnog objekta, te anketiranih, data niža prosječna ocjena za čistoću i tehničku ispravnost sanitarnih objekata.

Ponuda animacijskih programa ima posebno značenje jer upotpunjuje inače slabije sadržajnu ponudu turističke destinacije. Ispitanicima su bile ponuđene sljedeće točke za animaciju u kampu kojima će iskazati svoje zadovoljstvo ili nezadovoljstvo vezano uz:

- programi dnevne aktivnosti
- programi večernje aktivnosti
- programi aktivnosti za djecu
- ljubaznost i uslužnost osoblja.

Tablica 5. Struktura odgovora ispitanika vezana uz ponudu turističke animacije

Mjesec	Dnevne aktivnosti	Večernje aktivnosti	Ponuda za djecu	Ljubaznost i uslužnost radnika	Turistička animacija ukupno	Broj anketa
Travanj ukupno	1,53	1,62	1,41	1,22	1,45	34
Svibanj ukupno	1,30	1,28	1,28	1,13	1,25	244
Lipanj ukupno	1,55	1,70	1,42	1,22	1,47	405
Srpanj ukupno	1,54	1,59	1,46	1,33	1,48	467
Kolovoz ukupno	1,61	1,50	1,46	1,32	1,47	254
Rujan ukupno	1,67	1,84	1,55	1,36	1,60	184
Listopad ukupno	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
Godišnja ocjena za 2019.	1,53	1,58	1,43	1,27	1,46	1.588

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Vidljivo je iz tablice da su ispitanici najboljom prosječnom ocjenom ocijenili ljubaznost i uslužnost osoblja s ocjenom 1.27, a najlošiju večernje aktivnosti, s ocjenom 1.58, dok su dnevne aktivnosti doobile ocjenu 1.53, te aktivnosti za djecu 1.43. Isto tako je vidljivo da su gosti pomalo nezadovoljni sadržajima večernjih i dnevnih aktivnosti koje treba unaprijediti, ali i da se na aktivnostima za djecu treba više poraditi uz dodatne sadržaje. Usporedbom ocjena dnevnih i večernjih animacijskih aktivnosti uvidi se da je animacija tijekom dana puno sadržajnija od ponude večernjih animacijskih aktivnosti. Zato bi menadžment kampinga trebao animacijski program večernje ponude analizirati, ukloniti manjkavosti te kvalitativno unaprijediti taj program animacije. Važno je kroz promociju animacijskih usluga informirati i djelovati na goste kampa u vezi s tim turističkim proizvodom i uslugom kampa.

Tablica 6. Struktura odgovora ispitanika vezana uz opći dojam o kvaliteti kampa u kojem borave

Mjesec	Opći dojam	Čistoća	Horti-kultura	Poštivanje kućnog reda	Ljubaznost i uslužnost radnika	Kamp općenito ukupno	Broj anketa
Travanj ukupno	1,15	1,16	1,16	1,22	1,10	1,16	34
Svibanj ukupno	1,16	1,16	1,21	1,21	1,14	1,18	244
Lipanj ukupno	1,29	1,26	1,31	1,49	1,23	1,32	405
Srpanj ukupno	1,30	1,28	1,27	1,55	1,29	1,34	467
Kolovoza ukupno	1,42	1,37	1,40	1,60	1,34	1,43	254
Rujan ukupno	1,31	1,33	1,31	1,43	1,27	1,33	184
Listopad ukupno	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
Godišnja ocjena za 2019.	1,29	1,27	1,30	1,47	1,25	1,32	1.588

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Ispitanici su bili upitani i za dojam o kampu u kojem borave kao i o atributima kampa poput općeg dojma o kampu, čistoća kampa, uređenost hortikultura, poštovanje kućnog reda, te ljubaznost i uslužnost djelatnika. Iz tablice je vidljivo da je anketirano 1588 ispitanika u periodu od travnja do listopada 2019. godine. Može se uočiti da je čistoća kampa ocijenjena prosječnom ocjenom 1.27, a ljubaznost i uslužnost osoblja prosječnom ocjenom 1.25. Ispitanici su za faktor „Opći dojam“ dali ocjenu 1.29, a za hortikulturu 1.30, dok su poštivanje kućnog reda ocijenili prosječnom ocjenom 1.47. Iz ovih ocjena vidljivo je da gosti sve primjećuju, te da im je svaki segment kojeg plaćaju bitan u konačnici radi ostvarenja svojeg zadovoljstva. Zahvaljujući dobrim ocjenama i vidljivom dojmu gostiju iz navedenih rezultata obrađenih faktora, hrvatski kamp turizam je svrstan u poželjni odabir. Kultura ponašanja, briga za očuvanjem okoliša, ljubaznost i uslužnost osoblja, cjelokupna čistoća plaža i mora te edukacija djelatnika su faktično skriveni aduti svih turističkih sezona kamp turizma koje doprinose ostvarenju povećane turističke potrošnje te lojalnosti ovih gostiju.

4.ZAKLJUČAK

Turistička animacija, kao novi element turizma, prepoznata je danas kao vrlo važan čimbenik turističke ponude. Posebno je kao dodatna ponuda camping turizma, postala glavnim pokretačem putovanja i motivatorom zadovoljstva svakog camping turista. Turistička

animacija iziskuje zbog slojevitosti svojih mogućnosti, poznavanje mnogih područja iz znanstvenih disciplina poput ekonomije, sociologije, psihologije i sl. Treba ju promatrati znanstveno ali i holistički jer pruža obostrano zadovoljstvo sudionicima, kako u nematerijalnom tako i materijalnom obliku. U organiziranju animacijskih sadržaja ponude u kampovima, treba se voditi prethodno navedenim znanstvenim i holističkim pristupima.

U središtu turističke animacije kao dodatne ponude camping turizma svakako nije kamp, već je turist, tj. kampist te je stoga važan holistički pristup unapređenju takve ponude. Kontinuirano praćenje inovativnih programa na tržištu, upotpunjava sadržaj animacijske ponude. Animacijskom se ponudom u kampovima, omogućuje kvalitetan camping turizam koji čini turiste kampiste zadovoljnijim i motivira ih na povratak. Kamp je zapravo zajednica u malom, na jednom lokalitetu prisustvuju različite socioološke, demografske i kulturološke grupe turista. Zato je i važna turistička animacija i u tom smislu, jer mora sadržavati slojevitost programa u ponudi i pomno analizirati i osluškivati potrebe svih pojedinačno.

Svakako treba uzeti u obzir ograničenja proizašla iz ovog istraživanja koja se očituju prvenstveno u veličini uzorka, kratkom vremenskom roku provedenog istraživanja, te nekomparabilnosti podataka već provedenog istog istraživanja iz prethodnih razdoblja. Navedene prosječne ocjene u ovome radu ne odražavaju sveukupnu kamp ponudu Republike Hrvatske a upravo iz spomenutih razloga. S obzirom na navedeno postoji opravdana potreba kontinuiranog provođenja ovakvog istraživanja koje bi omogućilo stvaranje baze podataka o kamp turistima i njihovim preferencijama vezanim za ponudu animacijskog programa unutar kampa. Takvim kronološkim istraživanjem i prikazivanjem poboljšanja i promjena koje su izvršene na strani ponude kampa dao bi se uvid o onim elementima i atributima ponude animacijskog programa na koje se po zahtjevima i preferencijama kampista još uvijek može i mora djelovati.

POPIS LITERATURE:

1. Cerović, Z. (2008.). Animacija u turizmu, Fakultet za turistički i hotelski menadžment u Opatiji, Opatija.
2. Eurostat, www.ec.europa.eu
3. Hendija, Z.: „Kamping turizam“, u Čorak, S. (ur), (2006.). Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno, Zagreb, Institut za turizam.
4. Jadrešić, V., (2001.). Turizam u interdisciplinarnoj teoriji i primjeni, Zagreb, Školska knjiga.
5. Pravilnik o razvrstavanju, minimalnim uvjetima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata kampova iz skupine “Kampovi i druge vrste ugostiteljskih objekata za smještaj”, NN br. 75/88, čl. 2.
6. Pravilnik o razvrstavanju, minimalnim uvjetima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata kampova iz skupine “Kampovi i druge vrste ugostiteljskih objekata za smještaj”, NN br. 75/88, čl. 4.
7. Pravilnik o razvrstavanju i kategorizaciji ugostiteljskih objekata iz skupine kampovi. Ministarstvo turizma. NN. (2016/54).
8. Rudančić, A., Kulic, K. (2020.). Kamping turizam u ulozi stvaranja konkurentnosti hrvatskog turizma. *Acta Economica Et Turistica*, 6 (1-2), str. 25-40.
9. Sladoljev, J. (1998). *Kamping turizam*. Pula: C.A.S.H.
10. Sladoljev, J., Pilar, L. (2020.). Dnevnik jednog kampiste-kvaliteta hrvatskih kampova kroz okular korisnika, Poreč, vl. naklada autora.

ПРАВО КУПЦА ДА УЛОЖИ ПРИГОВОР НА ИСПОРУЧЕНУ РОБУ КОД УГОВОРА О МЕЂУНАРОДНОЈ ПРОДАЈИ РОБЕ

Апстракт

Продавац је обавезан да купцу испоручи робу без недостатака односно саобразну уговору. Ако роба није саобразна уговору купац је обавезан да обавести продавца. Изузетак представљају романска права, тако, на пример француско право одговорност везује за скривене мане робе и уместо приговора продавца купац подноси тужбу у одређеном року. Енглеско право не познаје манљиво извршење уговора већ све повреде уговора које се односе на његово извршење подводи под јединствен појам кршења уговора, па отуда купац мора приговорити свим одступањима од уговорених особина робе ако жели да раскине уговор.

У праву Србије предвиђена је обавеза купца, под претњом губитка права да уложи приговор продавцу за утврђене мане робе. Конвенција Уједињених Нација садржи обавезу купца да упути приговор са одговарајућом садржином и у одговарајућој форми. Приговор мора бити благовремен, конкретан и упућен на сигуран начин. Приговор је благовремен ако је поднет у року који је уговорен или предвиђен прописима. Конкретност приговора састоји се у дужности купца да у свом приговору назначи мане због којих врши рекламијацију. Приговор о квалитету робе мора да садржи и позив продавцу да прегледа робу.

Форма приговора у којој купац треба да достави приговор продавцу различито је регулисана. Оштеће је правило да је купац обавезан да приговор у писменом облику достави продавцу по правилу са пратећим исправама на основу којих је утвђен недостатак квалитета односно мана робе.

Уколико приговор не би био благовремен, конкретан и упућен на сигуран начин купац по правилу ризикује да изгуби права која има према продавцу за несаобразну испоруку робе.

Кључне речи: купац, продавац, приговор, роба, саобразност

¹ Email: marko.jovanovic.mts@gmail.com, tel. +381638127897

BUYER'S RIGHT TO COMPLAIN ABOUT DELIVERED GOODS UNDER THE CONTRACT ON INTERNATIONAL SALE OF GOODS

Abstract

The seller is obliged to deliver the goods to the buyer without defects, i.e. in accordance with the agreement. If the goods are not in conformity with the agreement, the buyer is obliged to inform the seller. The exception are the Romanic rights, so for example, the French law links the liability to hidden defects of the goods and instead of the notice of the seller the buyer files a claim within a certain time limit. English law does not recognize defective performance of the agreement, but classifies all violations of the agreement relate to the performance thereof under the unique term of violation of the agreement, and therefore buyer must object to all deviations from the contracted specifications of the goods, if it wants to terminate the agreement.

Serbian law provides for the obligation of the buyer, under the threat of the loss of right, to complain to the seller for identified deficiencies of the goods.

The United Nations Convention contains an obligation for the buyer to send notice with appropriate content and in proper form.

The notice must be timely, specific and delivered in a secured manner.

The notice is timely if it is filed within the time limit agreed or provided for by the regulations. The specificity of the notice consists in the duty of the buyer to indicate in its notice the defects for which it makes a complaint.

The notice on the goods quality must also include an invitation to the seller to inspect the goods.

The form of notice in which the buyer is required to submit a complaint to the seller is regulated differently. The general rule is that the buyer is obliged to give the notice in writing to the seller, as a rule with supporting documents on the basis of which the lack of quality or deficiency of the goods has been established.

If the notice is untimely, not specific and not delivered in a secured manner, the buyer as a rule risks losing the rights he has against the seller for the non-compliant delivery of the goods.

Keywords: buyer, seller, complaint, goods, compliance

УВОД

Уговорне стране код уговора о међународној продаји робе у принципу имају аутономију воље уговарања свих одредби уговора па чак и одредби које се односе на начин решавања спорова из уговора. Овај уговор, односно, право купца да уложи приговор је предвиђено код већине извора међународног привредног права.

Прописи којима је регулисан положај купца код држава потписнице Конвенције Организације Уједињених Нација, Бечке конвенције, је регулисан одредбама конвенције.² Поред Бечке конвенције постоје и општи услови Европске Комисије ПЕЦЛ³, обичаји и узансе. Ради јаснијег излагања у раду ће бити посматрана и поједина национална законодавства која регулишу уговор а тиме и права купца.

Права купца из уговора о продаји робе према Бечкој конвенцији, настају тек када продавац испоручи робу. Наиме купац очекује од продавца да у свему испуни обавезе преузете уговором. Купац је дужан да испоручи робу у количини, квалитету и врсти, заштићену и упаковану на начин предвиђен уговором. Ако продавац није испоручио робу на начин предвиђен уговором сматраће се да роба није саобразна уговору, односно не одговара за сврхе за које је роба намењена односно не одговара за посебну сврху која је изричito или прећутно била позната продавцу у тренутку закључења уговора. Под појмом несаобразности сматраће се и ако је испоручена роба друге врсте.⁴

Право купца је да стави приговор продавцу уколико роба није саобразна уговору. Овај приговор купца ће бити посебно обрађен с обзиром да купац има интереса да обавести продавца о недостатку саобразности робе. Наиме, купац је, да би одржао своја права по основу одговорности продавца за саобразност робе, обавезан да упути приговор продавцу или његовом прописно овлашћеном пуномоћнику због недостатка које је уочио иначе ризикује да губи право по основу несаобразне испоруке робе. Ово право купца да стави приговор продавцу ће бити детаљније обрађено с обзиром на његов значај.

Продавац је дужан да испоручи робу, а то подразумева да роба нема недостатака. Ова обавеза продавца у овом раду између осталих обавеза које се односе на место испоруке робе, време испоруке робе, начин испоруке робе, исплате цене, преглед робе, посматраће се само на обавезу продавца да испоручи робу саобразну уговору тј. предмет уговора.

1. ОБАВЕЗА КУПЦА ДА ПРИГОВОРИ ПРОДАВЦУ О МАНАМА РОБЕ

Међународни правни акт Конвенција Уједињених нација не предвиђа видљиве и скривне недостатке робе већ уводи појам несаобразности. Овај појам изузев када уговором није шта друго одређено обухвата постојање недостатака робе која се односи на сврху робе, посебну сврху робе, недостатак својства робе и да је роба упакована на начин како је уобичајено за такву робу. Конвенција предвиђа обавезу продавца да испоручи робу саобразну уговору и његову одговорност за случај да је испоручио несаобразну робу.⁵ Саобразност робе

² Конвенција ОУН о уговорима о међународној продаји робе донета је 1980. године и отворена је за приступ. Ратификована је од стране 94 државе до 2020 године.

³ Принципи европског уговорног права је скуп модела правила која су створили водећи академици уговорног права у Европи. Њиме се покушавају разјаснити основна правила уговорног права и уопште облигациони закони које већина правних система држава чланица Европске уније има заједничко.

⁴ Радован Ђ Вукадиновић, *Право спољнотрговинског пословања Крагујевац 2013*, стр. 135.

⁵ Конвенција УН о уговорима о међународној продаји робе од 1980. Чл. 35 и 39.

је одређена као јединствен појам у том смислу што обухвата видљиве и невидљиве као и скривене недостатке. Конвенција разликује случајеве када су уговорне стране уговориле својство робе и када то нису учиниле, или пак то нису учиниле у потпуности или довољно јасно. Ако су уговорне стране уговориле потребна својства робе продавац је дужан да испоручи робу у количини, квалитету и врсти, упаковано и заштићено како је то на начин предвиђено уговором.

Ако уговорне стране нису уговором одредиле својства, Конвенција предвиђа случајеве кад се сматра да роба није саобразна. Према одредбама члана 35. Ст.2 (а-д) Конвенција предвиђа да, изузев кад је уговором шта друго одређено, роба није саобразна: а) неодговара за сврхе за које се роба истог описа редовно користи; б) неодговара за посебну сврху која је изричito или прећутно била позната продавцу у време закључивања уговора осим ако околност показује да се купац није ослонио, или да би то било за њега неразумно, на стручност или процену продавца; в) не поседује својства робе која је продавац показао купцу као узорак или модел; г) није упакована на начин како је уобичајено за такву робу или кад не постоји такав начин, на начин који је адекватан да се сачува и заштити роба. Конвенција испоруку друге врсте робе није дефинисала као несаобразну испоруку али би она као таква се сматрала као случај несаобразности.⁶

2. БЛАГОВРЕМЕНОСТ И КОНКРЕТНОСТ ПРИГОВОРА

Обавештење, купца продавцу мора бити благовремено, конкретно и упућено на сигуран начин.

2.1. Благовременост приговора

Приговор је благовремен ако је поднет у року који је уговорен или предвиђен прописима. Дужина предвиђеног рока за приговор је најчешће одређена општим изразима који означавају хитност као на пример: "без одлагања", "одмах", "у најкраћем року". Свакако, рок може бити одређен и временским преиодом. На пример: немачки Трговачки законик у Чл. 377. предвиђа да, уколико је купопродаја за обе стране трговачки посао, купац је дужан да без одлагања робу прегледа, и ако констатује да роба има мане, о томе без одлагања обавести продавца. Швајцарски Законик о облигацијама у Чл. 201. предвиђа да је купац дужан да утврди стање примљене ствари чим је то могуће према уобичајеном току послова и ако утврди недостатке за које продавац одговара, треба о њима обавести продавца без одлагања. Италијански Грађански законик у Чл. 1495 одређује рок за приговор од 8 дана, од дана откривања мана, изузев код дистанционе продаје где рок за приговор за мане и видљиве недостатке почиње тек од дана пријема робе. Ваља рећи да у упоредном законодавству постоје крајњи рокови унутар којих се могу открити скривене мане. То је, најчешће, рок од 6 месеци. Прописи о роковима за приговор су диспозитивне природе и могу се продужити вольом уговорача.

Једнообразни трговачки законик Сједињених Америчких Држава из 1962. у Чл. 2-607 одређује да ако купац једном прими робу, губи право да је касније одбије. Када је понуда испоруке прихваћена купац је дужан да у разумном року од дана у коме је утврдио или морао да утврди постојање било каквих кршења уговорних обавеза о томе

⁶ Schlechtriem & Schwenzer, *Commentary on the UN Convention on the International Sale of Goods (CISG)*, Oxford University Press 2016., cmp.411.

обавести продавца. Шта је "разуман рок" у случају спора одређује суд, водећи рачуна о околностима конкретног случаја.

У српском праву, према Општим узансама за промет робом, уколико је њихова примена уговорена, рок за приговор продавца у случају када су обе стране, односно њихови представници, присуствовале утврђивању квалитета, је одмах, па се приговор може саопштити продавцу и приликом самог утврђивања квалитета робе. Ако продавац није присуствовао прегледу робе, купац мора одмах после прегледа саопштити приговор, без одлагања. Да ли је купац поступио "без одлагања", а то значи у најкраћем року, зависи од разних околности, пре свега од врсте робе и њеног стања. Ако је примљена роба у квару или лако покварљива, овај рок мора бити краћи. Купац мора да утврди квалитет робе и да обавести продавца. Дакле, према Општим узансама, да би рок био благовремен, неопходно је утврђивање квалитета у одређеном времену и да је након тога купац без одлагања саопштио продавцу стање примљене робе, односно обавестио продавца о квалитету.

Према праву Србије Законом о облигационим односима, када је преглед извршен у присуству обе стране, купац је дужан да своје примедбе о видљивим недостатцима саопшти продавцу одмах без одлагања. Уколико роба садржи скривене недостатке који се нису могли открити уобичајним прегледом купац је дужан да обавести продавца без одлагања од дана сазнања, а најкасније у року од шест месеци од дана пријема робе под претњом губитка права. Ако је купац ствар отпремио без претовара, а продавац је при закључењу уговора била позната или морала бити позната могућност такве даље отпреме, преглед ствари може бити одложен до њеног приспећа у ново место опредељења и, у том случају, купац је дужан да продавца обавести о недостатцима чим је то по редовном току ствари могао дознати од својих клијената.

Конвенција УН о уговорима у међународној продаји робе прописује обавезу купца да, у случају недостатка саобразности, обавести продавца "у разумном року од тренутка када је открио несаобразност или ју је морао открити". Крајњи рок за обавештење је 2 године од дана предаје робе купцу, изузев када је уговорном одредбом о гаранцији одређен други рок. У случају да купац не пошаље обавештење о недостатку саобразности он неби губио право да се позва на недостатак већ би само губио право на измаклу добит под условом да има разумно оправдање у погледу слања обавештења.

Пропуштање купца да обавести продавца не користи несавесном продавацу. Купац не губи право да се позове на недостатак саобразности и после рока наведеног за обавештење, када се недостатак саобразности односи на чињенице које су продавацу биле познате или му нису могле бити непознате а он их није открио купцу.

2.2. Конкретност обавештења

У погледу конкретности, односно садржине приговора, постоји општа сагласност, односно мишљење, да није довољна општа изјава о постојању недостатака. Општа изјава у рекламијацији да "квалитет не одговара" није довољна за уредну рекламијацију. Дужност је купца да у својој рекламијацији назначи одређене мане због којих врши рекламијацију. Приговор мора бити конкретизован и одређен.

Подацима у приговору купац мора продавца упознati са стањем робе, обимом и природом мане, а по могућности и узроцима мане, као и то да ли робу прима или је ставља на располагање продавацу. Свакако да ће продавац ценећи податке из приговора одлучити да ли ће прихватити рекламијацију или не, односно да ли ће послати свог

представника да провери наводе из приговора. Неодређене, површне и уопштене рекламије, по правилу, не производе правна дејства.

Према уобичајеним правилима међународног трговинског промета, благовремено исткнут приговор, да би имао **дејство**, мора бити оправдано одговарајућим документима у "разумном року". У супротном би несавестан купац могао да приговара несаобразности робе уговору, са циљем да евентуално добије смањење цене од продавца који је, по правилу, далеко. На пример код прекоморског превоза и сл.

Према Општим условима за извоз и увоз тврде резане грађе Економске комисије ОУН за Европу, из 1961. године, приговор треба да је учињен писмено и мора садржати све појединости у вези са количином робе као и све купчеве разлоге због којих обавештава продавца⁷.

Поставља се питање да ли приговор треба да садржи само назначење мане или мора да садржи и приговор у погледу захтева које купац намерава да постави.

У континенталном праву, приговор се ограничава на јасно указивање да се роба онаква каква је, с обзиром на својства, односно на стање у коме се налази, не сматра као испуњење обавезе. Купац може све до рока застарелости тужбе вршити избор између расположивих правних средстава. Тако према швајцарском праву, купац је само дужан да одреди природу недостатака и да продавца позове да пошаље представника ради прегледа робе⁸. Продавац има право на преглед робе па купац мора ради прегледа робе држати робу спремну за преглед. Пропуштање купца да у приговору позове продавца да прегледа робу има за последицу продужавање времена у току којег купац мора робу држати спремну за преглед.

Конвенција Уједињених нација о уговорима о међународној прдаји робе предвиђа обавезу купца, под претњом губитка права, да у приговору наведе природу недостатака. Конвенција, предвиђа да купац који тражи замену робе или отклањање недостатака мора те захтеве изјавити истовремено са приговором или у разумном року после њега.

Закон о облигационим односима чланом 484. регулише начин приговора продавца. У приговору о недостатку ствари купац је дужан ближе описати недостатак и позвати продавца да прегледа ствар. Ако приговор о недостатку које је купац благовремено послао продавцу препорученим писмом или на неки други поуздан начин задочни или уопште не стигне продавцу, сматра се да је купац извршио своју обавезу да обавести продавца.

Приговор у погледу недостатака робе може се изјавити и без прегледа робе ако је купац сазнао за недостатке на други начин. На пример, код сукцесивних испорука купац на основу делимичних испорука може да приговори будућим испорукама. Ако купац утврди да су прве две или три пошиљке манљиве и нису саобразне уговору, и рекламира их, па продавац на то не реагује, купац може обавестити пордавца о нездадовољавајућем кавлитету робе наредне испоруке, без прегледа робе. Свакако да овакав приговор продавца иде на ризик купца, јер ако пошиљка нема мане онда приговор о манама није оправдан. Закон о облигационим односима не регулише посебно

⁷ Општи услови за извоз и увоз тврдо резане грађе ЕЦЕ УН из 1961. дод., тачка 7.3.

⁸ Швајцарски Закон о облигацијама Чл. 201 и 202

могућност оваквог приговор али је судска пракса, давно пре доношења Закона о облигационим односима, усвојила став да је могуће овакав приговор учињено продавцу.

Приговор на квалитет робе упућено продавцу мора да садржи, као што је напред речено, и позив продавцу да прегледа робу. Продавац није дужан да прихвати позив купца јер преглед робе није обавеза продавца већ његово право. Да ли ће продавац користити то право зависи од његове воље. Наравно да ће продавац сносити одговарајуће правне последице ако квалитет робе није одговарајући.

2.3. Форма приговора

Питање облика односно форме у којој купац треба да достави приговор продавцу различито је регулисано. Тако, на пример Једнообразни трговачки законик САД из 1962. године уопште не одређује начин приговора продавца. Конвенција УН о уговорима о међународној продаји робе не регулише начин приговора продавца за случај несаобразности испоруке. Конвенција предвиђа да купац ако не пошаље приговор о недостатку саобразности не губи право да се позива на недостатак, већ само губи право на измаклу добит, под условом да има "разумно оправдање за свој пропуст у погледу слања приговора".

Опште узансе за промет робом, ако је њихова примена изричito уговорена, предвиђају обавезу купца да на сигуран начин саопшти продавцу примедбу на квалитет робе, а ако је то учинио телефоном или на неки други начин треба одмах приговор да потврди препорученим писмом. Купац је обавезан да уз писмену потврду достави продавцу и исправу о утврђеном квалитету, ако је има, било приликом приговора продавца о квалитету робе, било приликом писменог потврђивања већ саопштених примедби.⁹

Најчешћа исправа о квалитету робе је комисијски записник. Поставља се питање кога купац обавештава. Купац може приговор увек да стави продавцу и то: у његовом седишту; у његовом складишту - испоручиоцу; филијали ако је филијала испоручилац, пратиоцу робе ако постоји.¹⁰

Закон о облигационим односима предвиђа да се, ако приговор који је послат продавцу препорученим писмом или на неки други поуздан начин, задоцни или уопште не стигне продавцу, сматра да је купац извршио своју обавезу да обавести продавца.¹¹

Судска пракса је још пре доношења Закона о облигационим односима заузела став да се приговор о манама робе може у сваком случају саопштити продавцу а његовом заступнику само ако је овлашћен за то. Приговор о квалитету робе у случају када је непосредни испоручилац робе лице различито од продавца подноси се лицу предвиђеном у уговору. Ако о томе ништа није уговорено приговор се може саопштити или продавцу или непосредно испоручиоцу.¹²

⁹ Општа узансе за промет робом број 152

¹⁰ Балог Никола: *Послови привредног права*, Београд, 1952. година, стр. 117.

¹¹ Закон о облигационим односима члан 482. ст. 2.

¹² Одлука Главне државне арбитраже Гс 109/50 од 9.5.1950. године

Ако купац обавести о манама робе неовлашћено лице, овакав приговор ће имати правно дејство само онда ако то лице такав приговор благовремено достави продавцу, односно ако приговор стигне благовремено продавцу.

„Конвенција Уједињених нација од купца не захтева, као што је случај у неким националним правима, да приговор буде прецизан и детаљан. У том смислу приговор којим се само констатује да на прегледаној роби „постоје недостатци“ и да су уочени „одређени недостатци у квалитету или квантитету“ или да је „испоручена роба лошијег кавлитета“ су сувише уопштени. Њима се додуше обавештава продавац да роба има недостатака али му се ни на који начин не означавају путеви како да их отклони па такав приговор не може остварити сврху која се од њега очекује.

Кад се неодстатац саобразности састоји у испорученој већој количини од купца се очекује да у приговору назначи да ли и у којој мери прихвати такву робу, како би се продавац припремио да исправи несаобразности или да испоручи нову робу“.¹³

Из свега изложеног произлази да купац, да би задржао своја права по основу несаобразности испоручене робе уговору, треба да приговори продавцу а приговор мора да буде благовремен, конкретан и упућен на сигуран начин.

ЗАКЉУЧАК

Продавац је обавезан да купцу испоручи робу без недостатака односно саобразну уговору. Ако роба није саобразна уговору купац је обавезан да приговори продавцу. Изузетак представљају романски права, тако, на пример француско право одговорност везује за скривене мане робе и уместо приговора продавца купац подноси тужбу у одређеном року. Енглеско право не познаје манљиво извршење уговора већ све повреде уговора које се односе на његово извршење подводи под јединствен појам кршења уговора, па отуда купац мора приговорити свим одступањима од уговорених особина робе ако жели да раскине уговор.

У праву Србије предвиђена је обавеза купца, под претњом губитка права да приговори продавцу за утврђене мане робе. Конвенција Уједињених Нација садржи обавезу купца да упути приговор са одговарајућом садржином и у одговарајућој форми.

Приговор мора бити благовремен, конкретан и упућен на сигуран начин. Приговор је благовремен ако је поднет у року који је уговорен или предвиђен прописима. Конкретност приговора састоји се у дужности купца да у свом приговору назначи мане због којих врши рекламију. Приговор о квалитету робе мора да садржи и позив продавацу да прегледа робу.

Форма приговора у којој купац треба да достави приговор продавцу различито је регулисана. Опште је правило да је купац обавезан да приговор у писменом облику достави продавацу по правилу са пратећим исправама на основу којих је утвђен недостатак квалитета односно мана робе.

¹³ Радован Вукадиновић; Међународно пословно право, Крагујевац 2012. Стр.484.

Уколико приговор не би био благовремен, конкретан и упућен на сигуран начин купац по правилу ризикује да изгуби права која има према продавцу за несаобразну испоруку робе.

CONCLUSION

The seller is obliged to deliver the goods to the buyer without defects, i.e. in accordance with the agreement. If the goods are not in conformity with the agreement, the buyer is obliged to inform the seller. The exception are the Romanic rights, so for example, the French law links the liability to hidden defects of the goods and instead of the notice of the seller the buyer files a claim within a certain time limit. English law does not recognize defective performance of the agreement, but classifies all violations of the agreement relate to the performance thereof under the unique term of violation of the agreement, and therefore buyer must object to all deviations from the contracted specifications of the goods, if it wants to terminate the agreement.

Our law provides for the obligation of the buyer, under the threat of the loss of right, to notify the seller for identified deficiencies of the goods.

The United Nations Convention contains an obligation for the buyer to send notice with appropriate content and in proper form.

The notice must be timely, specific and delivered in a secured manner.

The notice is timely if it is filed within the time limit agreed or provided for by the regulations. The specificity of the notice consists in the duty of the buyer to indicate in its notice the defects for which it makes a complaint.

The notice on the goods quality must also include an invitation to the seller to inspect the goods. The form of notice in which the buyer is required to submit a complaint to the seller is regulated differently. The general rule is that the buyer is obliged to give the notice in writing to the seller, as a rule with supporting documents on the basis of which the lack of quality or deficiency of the goods has been established.

ЦИТИРАНИ РАДОВИ

Балог Никола: Послови привредног права, Београд, 1952. година, стр. 117.

Вукадиновић Радован Д, Право спољнотрговинског пословања Крагујевац 2013,стр.135.

Вукадиновић Радован; Међународно пословно право, Крагујевац 2012. Стр.484.

Code civili- Чл. 1648.

Закон о облигационим односима, члан 1107 ст.3 ("Сл. лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 31/93 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља)

Јанковец Ивица, Привредно право, Београд, 1996.

Конвенција Уједињених нација о Уговорима о Међународној продаји робе – Беч, 1980.год; Часопис Института за упоредно право „Страни правни живот“ серија Д-Јул Септембар 1980.год. Бр.108, стр. 25

Константиновић, Михаило: Скица за Законик о облигацијама и уговорима.-Београд, 1969., Стр. 129

Конвенција УН о уговорима о међународној продаји робе од 1980. Чл. 35 и 39.

Општи услови за извоз и увоз тврдо резане грађе ЕЦЕ УН из 1961. дод., тачка 7.3.

Општа узанса за промет робом број 152

Schlechtriem & Schwenzer, Commentary on the UN Convention on the International Sale of Goods (CISG), Oxford University Press 2016., стр.411.

Решење Врховног привредног суда Sl. 350/59, од 23.12.1959. Збирка судских одлука III/1960.

Швајцарски Закон о облигацијама Чл. 201 и 202

POVRĆE I VOĆE – ZNAČAJ I ULOGA NA ZDRAVLJE DJECE ŠKOLSKOG UZRASTA

Sažetak

U ovom diplomskom radu obrađena je tema važnosti samog značaja povrća i voća i njihovog uticaja na zdravlje kako u ishrani svakog čovjeka tako i u ishrani djece školskog uzrasta i važnosti uticaja na zdravlje djece. Djetinjstvo je pravo i najbolje doba za djelovanje, učenje i usvajanje prehrambenih navika koje ostaju prisutne čitav život. Pravilna ishrana i redovna fizička aktivnost glavni su faktori u promicanju i održavanju dobrog zdravlja kroz cijeli život. U današnje vrijeme zdrava ishrana djece trebala bi da predstavlja najvažniji zadatak za svakog roditelja.

Dijete u periodu početka škole već ulazi u pubertet. Kada su već krenuli u školu, promijenilo se mnogo toga, jer sada imaju i neku socijalnu dimenziju života, uče, druže se, istražuju i razmišljaju. Ne samo u životu, već i u hrani. Ovo je vrijeme socijalizacije u društvu, dobijanja prvog džeparca i traganja za odgovarajućim životnim stilom. Djeca u ovom dobu uče brzo. Izložena su uticaju porodice, škole, prijatelja ali i popularnih trendova koje plasiraju tradicionalni mediji a sve više i društvene mreže. Zdrave prehrambene navike koje djeca steknu u ranom djetinjstvu, utiču na odabir hrane i način prehrane u kasnijem životnom razdoblju, a time i na zdravlje u odrasloj dobi.

Ključne riječi: povrće, voće, djeca, uloga, škola, značaj.

VEGETABLES AND FRUITS - SIGNIFICANCE AND ROLE ON THE HEALTH OF SCHOOL-AGE CHILDREN

Summary

In this diploma thesis is explained the importance of vegetables and fruits and their impact on health in the diet of every person and in the diet of school-age children and the importance of the impact on children's health. Childhood is the right and best time to act, learn and adopt eating habits that remain present throughout life. Proper nutrition and regular physical activity are major factors in promoting and maintaining good health throughout life. Nowadays, a healthy diet for children should be the most important task for every parent.

The child already enters puberty at the beginning of school. When they started school, a lot has changed, because now they have a social dimension of life, learning, socializing, researching and thinking. Not only in life, but also in food. This is a time of socializing in society, getting your first pocket money and searching for a suitable lifestyle. Children at this age learn quickly. They are exposed to the influence of family, school, friends, but also popular trends that are placed by traditional media and increasingly by social networks. Healthy eating

¹ Evropski univerzitet Brčko distrikt, BiH

² student II ciklusa Pedagoškog fakulteta EUBD Brčko distrikt, BiH

habits that children acquire in early childhood, affect food choices and diet in later life, and thus health in adulthood.

Key words: vegetables, fruits, children, role, school, importance.

Uvod

Hrana igra značajnu ulogu u životu svakog pojedinca. Ravnoteža, umjerenost i raznolikost temelji su pravilne ishrane. Pravilna ishrana osnova je brige za zdravlje djece, važan cilj svake porodice, ali i važan cilj zdravstvene djelatnosti, i to prije svega zbog saznanja o povezanosti prehrane i raznih bolesti, kao što su ateroskleroza, bolesti srca, dijabetes, hipertenzija, pa i razne maligne bolesti. Posebno važna je ishrana djece jer direktno utiče na njihov rast, razvoj i sazrijevanje. U fazi odrastanja (rasta i razvoja) posebno je značajna pravilna ishrana.

Osiguravanje uslova za odgovarajući psihofizički rast i razvoj, zdrave prehrambene navike koje se steknu u ranom djetinjstvu, ostaju prisutne te utiču na odabir hrane i u kasnijoj dobi. Djetinjstvo je pravo i najbolje doba za djelovanje, učenje i usvajanje prehrambenih navika koje ostaju prisutne čitav život. Pravilna ishrana i redovna fizička aktivnost glavni su faktori u promicanju i održavanju dobrog zdravlja kroz cijeli život. Pravilna ishrana zaslužna je za djetetov emocionalni, mentalni i socijalni razvoj. Važna je tokom cijelog života, a naročito tokom rasta (djetinjstvo i adolescencija) jer omogućava mozgu, kostima i drugim organima ostvariti potpuni potencijal.

Od velike je važnosti da djeca školske dobi jedu raznovrsnu hranu, raspoređenu u pravilnim vremenskim razmacima tokom dana (doručak, ručak, večera, međuobroci). Prvim jutarnjim obrokom reguliše se osjećaj gladi tokom cijelog dana. Djeca školske dobi uz žitarice, koje trebaju činiti glavni dio svakog obroka, trebaju svakodnevno jesti mnogo svježeg voća i povrća. Djeci školske dobi potreбno je osigurati kvalitetan međuobrok sastavljen od hrane niže energetske vrijednosti, a visoke nutritivne i zaštitne vrijednosti (bjelančevine, minerali, vitamini).

Povrće i voće

Povrće je zajednički naziv za kultivisane biljke ili njihove dijelove koje se koriste za ljudsku ishranu. Bogato je ugljenim hidratima i bjelančevinama, a na njihov ukus prvenstveno utiču eterična ulja. Zahvaljujući visokom sadržaju vitamina, minerala, celuloze, a malim količinama masnoće, u ishrani ima neprocjenjivu ulogu. Smatra se da povrće, naročito u svježem stanju, predstavlja važan izvor vitamina. U povrću najviše ima vitamina C (u paprici, kupusu, spanaću, kelju i krompiru), zatim vitamina A (u kelju, spanaću, mrkvi, paradajzu, zelenoj salati, celeru) i vitamina B (u kelju, kupusu, spanaću, grašku, krompiru, paradajzu).

Značaj vitamina je u tome što su oni neophodni za održavanje normalnog zdravlja u doba rasta i razvoja organizma. U povrću najviše ima kalcijuma i gvožđa. Posebnu vrijednost povrću kao hrani daju vitamini i mineralne materije, a pored toga povrće sadrži i niz drugih sastojaka koji su specifični i koji daju bolji ukus ostaloj hrani, nadražujući i aktivirajući organe za varenje. Danas se može tvrditi da je osnovni značaj povrća u ishrani čovjeka, pošto se u njemu nalazi životno i biološko važni i nezamjenljivi kompleks materija, koje organizam ne može da obezbijedi iz drugih prehrambenih namirnica. Svakodnevnim konzumiranjem dovoljne količine povrća obezbjeđuje se normalan rast, razvoj i funkcionisanje ljudskog organizma.

Voće - od svih namirnica biljnog porijekla voće se, zbog svoje boje i oblika, mirisa, dobrog okusa, biološke i prehrambene vrijednosti nalazi na jelovnicima od najstarijih vremena do danas, a najviše se cijeni zbog svog hemijskog sastava. Voda u voću ima važnu fiziološku

ulogu jer aktivira lučenje u želucu i crijevima, te povoljno djeluje na bubrege i kožu. Voće se odlikuje malom energetskom vrijednošću, velikim sadržajem vode, bogatstvom mineralnih sastojaka i vitamina, znatnim sadržajem ugljenih hidrata, celuloze i drugo. Kada je riječ o povrću i voću vrlo je važno napomenuti i same pesticide koji se odnose na sve namirnice.

Pesticidi – štetnost za ljudski organizam

Većina voća i povrća koje kupujemo tretirano je pesticidima, ali je teško prepoznati kada se u njima stvarno nalaze otrovne hemikalije. Svjetska zdravstvena organizacija (WORLD HEALTH ORGANIZATION) bilježi oko 3 miliona trovanja godišnje uzrokovana pesticidima, od čega čak oko 220,000 sa smrtnim ishodom, uglavnom u zemljama u razvoju. U zemljama u kojima zakoni vezani za primjenu hemijskih sredstava u proizvodnji hrane nisu dobro regulisani, količine pesticida u hrani dostižu zabrinjavajuće visoke nivoe. Međutim, čak i niske količine pesticida u hrani mogu djelovati štetno na ljudski organizam kroz godine, odnosno kroz redovno konzumiranje takvih namirnica. Posebno osjetljivu skupinu čine djeca na čiji rast organizma toksini iz pesticida imaju mnogo snažniji učinak.

Dugotrajna izloženost pesticidima može imati teške posljedice na živčani sistem te uzrokovati slabo pamćenje, teškoće u koordinaciji te smanjiti refleks, vidne sposobnosti i motoričke vještine. Ovi simptomi su obično vrlo suptilni i razvijaju se vrlo polako, a rijetko se njihov uzrok prepoznače upravo u pesticidima. Takođe, toksini iz pesticida mogu uzrokovati i: astmu, hiperosjetljivost, alergije, hormonalne probleme, bolesti reproduktivnog i probavnog sistema. Pesticidi iz voća i povrća mogu i udvostručiti rizik od razvijanja ADHD-a, odnosno poremećaja hiperaktivnosti i deficita pažnje kod djece.

Najviše pesticida nalazi se u: jagodama, špinatu, breskvama, jabukama, kruškama, grožđu, paprikama, krompiru, zelenoj salati i grašku. Što se tiče povrća, ono povrće koje se smatra da je najmanje tretirano pesticidima je kupus, luk, karfiol, sparoge, mrkva, patlidžan, kukuruz šećerac, gljive. S obzirom na to da se većina toksičnih tvari zadržava u kori namirnica, svako voće i povrće koje se može oguliti sigurniji je izbor od onog čiji je jestivi sadržaj direktno izložen pesticidima.

Kako izbjegći unos pesticida kroz hranu?

Danas je vrlo teško pronaći namirnice koje nisu tretirane pesticidima. Iako organsko voće i povrće postaje sve dostupnije, organsko ne znači neminovno slobodno od pesticida, tako da je jedini način da budemo sigurni u ispravnost svojih namirnica njihov uzgoj u vlastitom vrtu. Međutim, malo ko danas raspolaže svojim vrtom i voćnjakom, pa je potrebno znati kako smanjiti količinu toksičnih tvari u kupovnim namirnicama. Iako se veliki dio pesticida s voća i povrća uklanja termičkom obradom namirnice, treba imati na umu da se time smanjuje i njena nutritivna vrijednost.

Treba imati u vidu da se najviše pesticida nalazi na samoj kori koju je obavezno ukloniti. Voće i povrće je najbolje pažljivo oprati prije svakog konzumiranja. Nekim namirnicama je potrebno posvetiti veću pažnju kao što je zelena salata koja se intenzivno tretira pesticidima i zbog toga je najbolje svaki list pažljivo isprati nekoliko puta pod vodom. Veću količinu voća i povrća možemo natopiti u mješavinu sirčeta i vode na nekoliko minuta, a nakon toga isperemo toplom vodom. Na kraju, koliko god zastrašujuće zvučali podaci o hemijskom tretiranju voća i povrća, sigurno je veća šteta organizmu uskratiti njihove vitamine i minerale od one koju čine pesticidi, posebno ako se prije konzumiranja brižno očiste.

Važnost povrća i voća u ishrani

Tokom poslednjih decenija, sve veći dio pažnje posvećuje se važnosti visokog unosa voća i povrća kao bitnog dijela zdravog načina života. Voće i povrće važni su izvori vitamina C, vitamina B6, vitamina E, vitamina D, karotena i folata, različitih mineralnih tvari (željeza, magnezijuma, kalcijuma, kalijuma), jednostavnih i složenih šećera, pektina i drugih vlakana, voćnih kiselina i drugih sastojaka koji imaju antioksidativna svojstva i značajno smanjuju rizik od oboljenja.

Za razumijevanje uloge voća i povrća u pravilnoj ishrani polazi se od više aspekata kao što su: kultura ishrane i prehrambene navike pojedinih populacija ili grupa. Ishranaje jedna od disciplina znanosti o hrani. Bazirana je na ideji optimalnog balansa ishrane i cjeline nutritivnih sadržaja hrane koji omogućavaju optimalne performanse ljudskog tijela. Pravilna ishrana zadovoljava potrebe organizma za energijom i potrebnom količinom prehrambenih i zaštitnih tvari koje su neophodne za održavanje fizioloških funkcija organizma i zdravlja.

Koliko treba konzumirati voće i povrće?

Uvijek je se naglašavala važnost konzumiranja voća i povrća zbog promicanja zdravlja i zdrave ishrane. U današnje vrijeme sve je veća potrošnja i potražnja za raznim suplementima kojima se može nadoknaditi nedovoljan unos voća i povrća. Prilikom uvođenja voća i povrće u prehranu potrebno je zapamtiti da je raznolikost ključna kako bi se postigli najbolji rezultati. Vrlo je važno jesti raznoliko obojeno voće i povrće jer nam ono nudi različite nutrijente budući da različite vrste voće i povrća nemaju potpuno iste tvari koje će isto djelovati na organizam i zdravlje.

Koliko treba dnevno konzumirati voće i povrće? Preporuke Svjetske zdravstvene organizacije su minimalno 400 g na dan. Međutim, to u svakodnevnom životu otežava prepoznavanje preporučene količine, pa se savremene preporuke postavljaju na principu porcije. Tako porcija za voće iznosi onoliko koliko možemo obuhvatiti cijelom šakom, a preporučuje se 5 do 10 takvih porcija na dan. Za povrće praktično ne postoje ograničenja uz poštovanje principa unosa ostale hrane koja sadrži preporučene količine lipida i proteina. Nizak dnevni unos voća i povrća spada među deset faktora najvećih rizika globalne smrtnosti. Procjenjuje se da širom svijeta nizak unos voća i povrća uzrokuje veliki broj slučajeva gastrointestinalnog raka, koronarne bolesti srca i moždanog udara.

Značaj povrća i voća različitih boja na naše zdravlje

Kada neko kaže "jedi dugu", pokušava na objašnjen pojednostavljen način objasniti da boja hrane može puno reći o njegovoj hranljivoj vrijednosti. To je jednostavan način da se podsjetimo da će raznovrsno voće i povrće u našoj ishrani dobiti potrebne vitamine i minerale. Nije teško dobiti vitamine i hranljive sastojke iz čvrste, uravnotežene ishrane, ali može biti teško ako smo izbirljivi i ako baš ne volimo da širimo svoje horizonte. Jelo duge zapravo nije karta za sebe od nezdravog načina života do zdravog, ali predstavlja korak u pravom smjeru, posebno imajući u vidu fokusiranje na svježe proizvode.

Različite boje voća i povrća potiču od različitih vrsta biljnih pigmenata i drugih fitomaterija. Važno je ovdje napomenuti da određene boje hrane ukazuju na obilje specifičnih hranljivih materija. Na primjer, žuto i narandžasto voće i povrće (agrumi, tikvice) obiluju vitaminima C i A. Zeleno voće i povrće (kelj, špinat,) sadrže vitamine K, B i E. S druge strane, ljubičasti proizvodi (patlidžan, grožđe) sadrže vitamine C i K. To je korijen „jesti dugu“. Brojna naučna istraživanja pokazuju kako kombinacije različitih boja namirnica mogu da budu izuzetno dobre za naše zdravlje.

Dugo vremena djeci se govori kako trebaju jesti šargarepu da bi sačuvali dobar vid, međutim novija istraživanja pokazuju kako gršak, brokoli ili kruške mogu imati sličan učinak. Naučnici su otkrili kako svijetlo žuto i zeleno voće i povrće sadrži supstancu koja pomaže zaštiti očiju od oštećenja. Zeleno voće i povrće sadrži ogromne količine vitamina A, C i K.

Narandžasta i žuta hrana sadrže alfa karoten koji štiti od raka, ali ona sadrži i beta karoten koji se u tijelu pretvara u vitamin A i štiti kožu od uticaja slobodnih radikala. Narandžasto povrće poput mirkve bogato je beta-karotenom koje usporava starenje i čuva vid, pomaže u prevenciji srčanih oboljenja i razvijanja raka. Žuto i narandžasto voće i povrće takođe je odličan izvor folata. Narandžasto voće i povrće svojom vedrom bojom djeluje protiv depresije, osnažuje nerve, a žuto pogoduje mišljenju i koncentraciji, što je od velike važnosti za djecu svih uzrasta.

Crvene sorte voća i povrća: paradajz, paprika, malina, jagoda, višnja i jabuka -zahvaljujući crvenim biljnim pigmentima karotenoidima, posebno likopenu -snažni su antioksidansi. Osim toga, crveno voće i povrće snižava holesterol i podstiče protok krvi, smanjuje rizik od bolesti srca i krvnih sudova. Crveno voće i povrće jača imunitet, poboljšava varenje i čisti organizam od toksina. Crvena hrana je bogata vitaminom C.

Plavo i ljubičasto voće i povrće sadrži ogromne količine vitamina antocijanina koje im daje tu boju. Antocijanin je moćan antioksidans koji štiti i liječi naše ćelije od oštećenja. Namirnice poput patlidžana, crvenog, kupusa, šljiva, smokvi, grožđa, borovnica i cvekla smanjuju upalne procese i oksidantni stres u organizmu, a to znači da neutrališu štetno djelovanje slobodnih radikala. Ove namirnice zaštitnici su zdravlja kardiovaskularnog i probavnog sistema.

Što se tiče povrća i voća bijele boje važno je naglasiti da takvo voće i povrće sadrži veći broj korisnih fitohemikalija od kojih se po svojim antivirusnim i antibakteriološkim dejstvima ističu alicin i potasium. Naučnici su ustanovali da svaka dnevna porcija od 25 g bijelog voća i povrća (prosječna težina na primjer jabuke je 120 g) dovodi do smanjenja opasnosti od srčanih napada za 9 %. Oni su, takođe, istakli da treba obavezno jesti i povrće i voće drugih boja, jer ono štiti od ostalih hroničnih oboljenja.

Školski uzrast i pravilna ishrana

Ishrana ima značajnu ulogu i uticaj na zdravlje svakog pojednica tokom cijelog života, a posebno kod djece predškolskog i školskog uzrasta jer osim zadovoljavanja osnovnih energetskih potreba i hranljivih materija, dobro uravnotežena i pravilna ishrana osigurava njihov pravilan rast i razvoj. Da bi "male sive ćelijice u mozgu" pohranile brojne informacije potrebno je unositi dovoljno kalorija, proteina, ugljenih hidrata, masti, vitamina i minerala. U današnje vrijeme zdrava ishrana djece trebala bi da predstavlja najvažniji zadatak za svakog

roditelja. Za djecu je važno da znaju kada i koliko da jedu, a još od ranog djetinjstva treba ih navikavati na tri glavna obroka i dvije užine.

Dijete u periodu početka škole već ulazi u pubertet, što je u poređenju sa nama takođe nešto ranije. Kada su krenuli u školu, promijenilo se mnogo toga, jer sada imaju i neku socijalnu dimenziju života, uče, druže se, istražuju i razmišljaju. Ne samo u životu, već i u hrani. Djeca u školi (osnovnoj i srednjoj) samostalno kupuju hranu i kako stvari stoje, biraju ono što im je najukusnije, bez obzira što to možda nije zdravo. Ono što tijelu treba nije brza hrana puna aditiva, zasićenih masnoća i soli ili šećera, gdje apsolutno ne postoji ništa nutritivno vrijedno već samo kalorijsko. Školsko doba je pravo vrijeme kada djeca uče o zdravoj ishrani, zdravom tijelu i fizičkoj aktivnosti. Ovo je vrijeme socijalizacije u društvu, dobijanja prvog džeparca i traganja za odgovarajućim životnim stilom. Djeca u ovom dobu uče brzo. Izložena su uticaju porodice, škole, prijatelja ali i popularnih trendova, a sve više i društvenih mreža.

Djeca školskog uzrasta i njihova izbirljivost

Ishrana djece nije ista ni po polu ni po starosti. „Opšte je poznato kako djeca "jedu ono što im se sviđa", a istraživanja su u više navrata pokazala da dječje preferencije hrane jako predviđaju njihov unos. Nažalost, namirnice koje djeca najviše vole su rijetko visoke nutritivne vrijednosti. Top deset namirnica, kod djece u dobi od 2-14 godina, uključuje pomfrit, čokoladu, pizzu, tortu i sladoled“.³ Kada biraju između različitih skupina hrane, djeca kao najomiljeniju hranu najčešće biraju masnu/slatku hranu, a zatim voće, dok je povrće na poslednjem mjestu.

Izbirljivost kod hranjenja karakteriše nespremnost da se djeca isprobaju nove namirnice te odbojnost prema određenim vrstama hrane što rezultira konzumiranjem male količine i ograničenog izboranamirnica, što potencijalno utiče na djetetov rast. „Ukoliko su tokom školskog ručka na raspolaganju druge namirnice, visokog udjela masnoće, šećera ili soli, djeca će još manje vjerljivo izabrati voće i povrće. Izbirljivost može biti uobičajena među malom djecom i može se nastaviti kroz djetinjstvo. Često, izbirljivost predstavlja pokušaj sticanja nezavisnosti, a ne stvarno ne sviđanje hrane. Roditelj se može pokušati prilagoditi izbirljivom djetetu ili razviti tehnike koje mu mogu pomoći u povećanju količine i kvaliteta konzumirane hrane. Takođe, maštovito pripremljena i servirana hrana može biti privlačna“.⁴

Djeca školske dobi brzo rastu i imaju relativno visoke zahtjeve za hranljivim tvarima, dakle, njihove prehrambene navike su kritične za optimalan razvoj. Međutim, izbirljivost je relativno čest fenomen u djetinjstvu. Što su djeca starija, dešava se da se pojavljuju znaci da dijete možda ima ozbiljniji problem sa ishranom. Nekada je u pitanju ARFID (Avoidant Restrictive Food Intake Disorder) poremećaj. Riječ je o poremećaju u ishrani koji podrazumijeva izbirljivost ili konzumiranje samo određenih namirnica. Ovaj poremećaj sprečava dijete, tinejdžera ili odraslu osobu da zadovolji svoje potrebe za hranom. Uzroci zbog kojih nastaje ovaj poremećaj su različiti. To može da bude dijete koje konstatno ima problem sa slabim apetitom i koje veoma

³ Lucy J. Cooke and Jane Wardle, Age and gender differences in children's food preferences, Br J Nutr, 2005, str. 741-746

⁴ Maxine Sharps, Eric Robinson, Encouraging children to eat more fruit and vegetables: Health vs. Descriptive social norm-based messages, Appetite, 2016, str. 8

sporo jede, ili mališan koji je doživio traumatično iskustvo za stolom uslijed straha od gušenja koje ga sprečava da konzumira čvrstu hranu.

Ova psihološka barijera ponekad je toliko jaka da dijete može da pati od teške anksioznosti, da bude skljono povraćanju ili da drži usta čvrsto zatvorena kada roditelji pokušaju da ga nahrane, da ga na silu natjeraju da ubrza sa jelomili da proba drugu vrstu hrane. Neki od primjera ARFID poremećaja su netolerantnost na određenu boju ili teksturu namirnica ili problemi sa varenjem neke hrane. Potrebno je da se roditelji uvjere da djeca nemaju poteškoće sa gutanjem i žvakanjem hrane ili varenjem što može da pojasni uočene simptome. Dok roditelji djece često traže znake poremećaja u ishrani za koje su već čuli, kao što su anoreksija ili bulimija, djeca koja imaju ARFID nemaju pretjerano veliki problem sa tjelesnom težinom i izgledom svog tijela. Međutim, ARFID poremećaj može kao posljedicu kasnije da razvije anksioznost i depresiju kod osoba koje su od njega patile u djetinjstvu. Zato je veoma važno da ga roditelji uoče na vrijeme, razgovaraju prvo sa djetetom, pa onda i sa stručnim licem i pronađu najpogodnije rješenje.

Uticaj roditelja i okoline na preferencije prema hrani

Roditelji se znatno razlikuju po načinu na koji regulišu prehranu svoje djece. Model roditeljskih stilova u odnosu na ishranu djece moguće je svrstati u tri stila: *autoritarni*, *permisivni* i *autoritativni*. Autoritarni stil karakteriše nastojanje roditelja da određuje šta, kada i kako dijete treba jesti, ne uzimajući pri tome djetetove želje i preferencije. Permisivni stil karakteriše prepuštanje djetetu da samo bira vrstu i količinu hrane, te vrijeme i način njenog konzumiranja. Autoritativni stil predstavlja ravnotežu između dječje preferencije i želje s jedne, te roditeljskih stavova i mišljenja o tome šta dijete treba jesti s druge strane. Prema tome najbolje rezultate pokazuje autoritativni stil. Roditelji moraju da imaju na umu da djeca oponašaju odrasle u svemu, pa i u načinu ishrane.

Uspostavljanje prehrambenih sklonosti i navika dugotrajan je proces koji počinje od najranije dobi. „Za djecu, od posebnog značaja je porodica u kojoj dijete odrasta i okolina koja ga okružuje. Roditelji utiču na isranu svoje djece, ne samo kroz hranu koju im pružaju, nego i svojim roditeljskim ponašanjem, kao što su praćenje, ograničavanje i pritisak. Djeca stiču znanje o prehrambenom ponašanju gledajući druge. Kako rastu, počinju provoditi više vremena izvan kuće, gdje stiču znanje od ljudi koji ih okružuju. Uloga roditelja i dostupnost hrane dodatno doprinose dječjem unosu voća i povrća. Dječje preferencije prema hrani i unos pozitivno su povezani sa onima njihovih roditelja, a uloga porodice može povećati prihvatanje nepoznatih namirnica. Ukoliko sami roditelji preferiraju voće i povrće, i učestalo ga konzumiraju, znači da će u porodici češće biti prisutne te vrste namirnica čime će se i povećati vjerovatnost da djeca probaju i zavole voće i povrće. Uticaj roditelja, čini se da ima veći efekat kod devojčica nego dječaka”.⁵

Roditelji vrlo često griješe dajući djeci novac da sebi samostalno kupe užinu, što jeste brzo rješenje, ali nije dobro ni zdravo za dijete. U većini slučajeva novac za užinu djeca potroše na grickalice i gazirano piće. Voće zamjene slatkisima, hamburgerom, čipsom, a mlijeko i voćne sokove zamijene gaziranim. Najbolje rješenje jeste da djeca nose pripremljen obrok od kuće. Pri spremaju užine treba poslušati želje djece i spremiti im ono što oni vole da jedu. Veoma

⁵ Jennifer Sabo, Barbara Robinson, Normal nutrition for toddler through school-aged children and the role of parents in promoting healthy nutrition in early childhood , Life cycle nutrition an evidence-based approach, 2 izdanje, Department of Nutrition Simmons College Boston, Massachusetts, 2015, str. 16

je važno da je barem jedan obrok dnevno kuvan pa to može da bude i večera. Ono što kod večere važi za odrasle, važi i za djecu a to je da ovaj obrok treba da bude nešto lakši i manje obilan.

Nepravilna ishrana i gojaznost kod djece

Gojaznost ubrajamo u najozbiljnije zdravstvene probleme, s kojima se suočava savremeni svijet i koji poprima fenomen globalne epidemije. „Okolinski faktori mogu igrati važnu ulogu u razvoju prekomjerne tjelesne mase s obzirom da genetski faktori sami ne mogu biti odgovorni za nagli svjetski porast gojaznosti u zadnjim decenijama. Gjoaznost ubrajamo u najozbiljnije zdravstvene probleme, s kojima se suočava savremeni svijet i koji poprima fenomen globalne epidemije. U 2014., više od 1,9 milijardi odraslih osoba starijih od 18 godina je prekomjerno uhranjeno. Od toga više od 600 miliona odraslih je gojazno. U 2014. godini, procjenjuje se da je 41 milion djece mlađe od 5 godina prekomjerno uhranjeno ili gojazno"⁶. Praćenje fizičkog rasta i definisanje stepena uhranjenosti djece i mladih naročito je važno u vrijeme njihovog rasta i razvoja.

Razlozi za to su višestruki, od procjene rasta djeteta do javnozdravstvenih razloga jer su promjene stepena uhranjenosti vrlo osjetljiv pokazatelj zdravlja i prehrane stanovništva, ako se izuzme uticaj genetskog potencijala. Najveći razlog nastanka gojaznosti kod djece jeste ishrana bazirana na brzoj hrani, bijelom i lisnatom pecivu, čipsu, raznim grickalicama, gaziranom piću, slatkišima, nedovoljna fizička aktivnost i neredovni obroci. „Istraživanja pokazuju da većina gojazne djece ostaje gojazna čitav život sa svim zdravstvenim i socijalnim posljedicama koje debljina donosi, kao što su zadirkivanje vršnjaka pa čak i razvoj depresije i anksioznosti u adolescentnoj i odrasloj dobi, posebno kod djevojčica. Gjoaznost nije samo estetski problem pojedinca, veći društveno-zdravstveni problem. Gjoazna osoba u povećanoj je opasnosti od nastanka sledećih bolesti: dijabetesa, kardiovaskularnih bolesti, bolesti jetre i bubrega, gastroenteroloških bolesti, artroza, trombo-embolijskih bolesti, te nekih vrsta karcinoma".⁷

Važnu ulogu u sprečavanju gojaznosti i pojavu bolesti kod djece imaju njihovi roditelji. Moglo bi se reći kako gojaznost kod djeteta mora da se spriječi. Ne može dijete da se ugoji preko noći, za to su potrebni mjeseci nepravilne ishrane i nezdravog života. Postoji nekoliko koraka u prevenciji gojaznosti kod djece. Prvi korak u prevenciji gojaznosti je razvijanje svijesti kod roditelja o težini problema. Tu spada i svijest o predispoziciji koje dijete ima. Zato je uloga pedijatra koji prati dijete od rođenja neprocjenjivo važna, ali je pedijatar taj koji treba da procjeni faktore rizika za svoje dijete. Sledеći korak jeste edukacija školske djece(mada je dobro vrijeme za početak i predškolski period). Uvođenje zdravstvenog vaspitanja je odličan put, ali je i povećanje broja realnih časova fizičkog vaspitanja izuzetno važan.

Promocija zdravog života, a to podrazumijeva zdravu ishranu i bavljenje sportom (rekreacijom ili takmičarski) je jedina prava prevencija gojaznosti kod školske djece. Roditelji trebaju svojim primjerom da pokažu šta je zdrava ishrana i zdrav život, i to je svakako jedan od puteva ka rješenju ovog ogromnog problema. Ako negdje važi izreka „bolje spriječiti nego liječiti“ - to je onda gojaznost. Prevencijom gojaznosti kod djece se značajno smanjuje vjerovatnoća da će gojaznost da se pojavi u odrasлом dobu. Kada dijete nauči i prihvati principe

⁶ Hariette M. Snoek, Handbook of behavior, food and Nutrition, Springer New York Dordrecht Heidelberg London, 2010, str. 13

⁷ Elling Bere, Johannes Brug, and Knut-Inge Klepp, Why do boys eat less fruit and vegetables than girls? Public Health Nutr, 2007, str. 321-325

zdrave ishrane i bavljenja sportom to ostaje za cijeli život, a prenosi se i na sledeću generaciju. Zato je od vitalnog značaja za svaku porodicu, ali i za društvo da se broj gojazne djece smanji.

Kako nagovoriti djecu da jedu povrće i voće?

Kada roditelji tvrde: „Moja djeca ne žele jesti povrće”, možda ipak odustaju olako. Djeci bi trebalo poslužiti povrće i kombinacije jela od povrća koje više preferiraju. Oni sigurno ne vole sve vrste povrća sve vrijeme, ali svakako vole neke vrste neko vrijeme. Važno je da se roditelji fokusiraju na one vrste koje vole, a ne na one koje ne vole. Djeci su veoma važna tekstura i izgled. Roditelji trebaju saznati koja tekstura i izgled su najzanimljiviji djetetu, sa obzirom na voće i povrće, i upravo priprema na taj način može povećati spremnost djece da probaju novi ukus i povećaju unos povrća i voća.

Problem je najčešće u ukusu koji djeci obično nije po volji. Međutim, sve je stvar navike na nove ukuse, pa tako i na gorčinu. Najvažnije je strpljenje. Roditelji prije svega moraju biti strpljivi i istrajni. Od povrća i voća ne treba odustajati, pa tako ni od konstantnog nuđenja djeci, bez obzira na njihovu reakciju. Strpljenje je naročito važno kod djece uzrasta između 18 mjeseci i dvije godine starosti. Zašto? Djeca u tom uzrastu umiju da budu tvrdoglavu u toj mjeri da su u stanju da odbiju uzimanje čak i one hrane koju su do tada rado konzumirali. To je normalna faza u njihovom razvoju. Ipak, na uzimanje hrane koju ne žele, djecu ne treba primoravati. Treba imati u vidu da nije neophodno da se djeci dopadne gotovo svaka vrsta povrća i voća. Ljudi su različiti, pa tako i više ili manje osjetljivi na određene ukuse i mirise.

Znanstveno dokazana činjenica je da dijete mora probati neku namirnicu 8 do 10 puta da bi je prihvatio. Pravilo jednog zalogaja nalaže da dijete pojede samo jedan zalogaj nepoznate hrane, što bi trebalo biti jednostavno ispregovaratati. Roditelji ne trebaju tjerati djecu da pojedu sve. Zahtijevanje da dijete pojede sve s tanjira, što je česta praksa roditelja, previše je kontraproduktivno. Kazne i zabrane učinit će obroke neprijatnim iskustvom, pa će ih dijete početi povezivati s negativnim osjećajima i s vremenom razviti odbojnost prema hrani. Djeca će se naročito obradovati ako ih roditelji nagrade. Mudra je taktika nagraditi dijete jer je pojelo neku namirnicu ili obrok, a ne kazniti ga kad to nije učinilo.

Maštovitost i kreativnost supotrebine roditeljima kako bi dijete nagovorili da jede hranu koja mu je potrebna. Roditelji trebaju učiniti hranu zabavnom. Djeca vole zabavne priče i igre, pa u te igre roditelji mogu ubaciti povrće i voće. Svrha je da dijete jedenje zdrave hrane počne povezivati sa igrom, da se tome veseli. Dakle, dijete neće jesti povrće i voće ako ne vidida njegovi roditelji to rade.

Uticaj škole na unos voća i povrća

Kako bi djeca usvojila pravilne navike u ishrani, neophodno je da se one formiraju i njeguju, kako u porodici, tako i izvan nje, u predškolskim i školskim ustanovama. Školsko okruženje u velikoj mjeri utiče na unos voća i povrća među djecom. Kako se raznovrsnost i izbor hrane povećava tako i učenici imaju više opcija pri izboru hrane kao što su (pizza, piletina, čips, gazirani sokovi i pomfrit) i zbog tako velikog izbora smanjuju konzumiranje voća i povrća. Škole su ključno okruženje za podučavanje djece zdravoj prehrani i na taj način im pomažu u formiranju dugoročnog pozitivnog prehrabnenog ponašanja. Kako djeca često u

školi konzumiraju barem jedan obrok ili užinu, zdravo jedenje ovih obroka pojačava njihovo znanje o zdravom načinu ishrane i ponašanja.

U većini škola, postoje kantine ili školske kuhinje koje se izdaju, gdje ne rade kvalifikovani stručnjaci i čiji je prvenstveni interes profit. Hrana koja se konzumira u školi je samo dio unosa hrane školskog djeteta, ali ona može biti značajan element cjelokupne ishrane. Kada govorimo o pravilnoj ishrani, ono što se danas nudi u školama ili neposrednom okruženju škola kao „obrok u školi”, značajno se promijenilo posljednjih decenija, sigurno je daleko od „obroka u školi”, koji bi djeca trebala da unose. Većina autoriteta u razvijenim zemljama daju preporuke onima koji pripremaju školske obroke. Ističu koje vrste obroka će zadovoljiti potrebe školskog djeteta, odnosno koji hranljivi sastojci treba da se koriste. Potencira se i ističe potreba za smanjenjem unosa masnoća i šećera, a povećanjem unosa svježeg voća i povrća (biljnih vlakana).

Škola treba mladim ljudima da pomogne da usvoje vještine neophodne za očuvanje zdravlja. One obuhvataju: vještinu donošenja odluka, rješavanja problema, kritičkog razmišljanja, sposobnost komunikacije, samoprocjene i adaptacije. U vezi sa prisutnim navikama djece i prisutnim trendovima porasta gojaznosti postojala je potreba da se uvede edukacija o pravilnoj ishrani u sve škole, da se oseposobe učenici, ali i nastavnici/pedagozi škola za uvođenje novih sadržaja i novih metoda rada sa djecom i da se njeguje zdravlje i promoviše pravilna ishrana u neposrednom okruženju škole.

Školski programi predstavljaju idealno mjesto za olakšavanje promjene prehrambenog ponašanja. Promicanje „zdrave” ishrane kroz školsko okruženje je glavni korak u razvoju cjeloživotnog temelja zdrave ishrane među svom djecom. Školski obroci, kao i grickalice dostupne su u školskim prostorijama, za sve učenike, pružaju praktične mogućnosti da bi se djecu izložilo ispravnom odabiru hrane. Budući da djeca još uvijek nemaju u potpunosti razvijene pravilne prehrambene navike, edukacija o ishrani u školi je od temeljne važnosti u stvaranju „zdravije” generacije i promjena u prehrambenom ponašanju djece. Školskoj djeci treba ponuditi jutarnju užinu tek nakon dva ili tri školska časa, tako da stiču zdravu naviku da doručkuju prije polaska u školu ili omogućiti doručak u školi. Rasporedom obroka u ustanovama predškolskog i školskog odgoja, treba podržavati naviku na doručak kod djece i omladine, jer doručak ima brojne prednosti u osiguranju energije za učenje, igru i druge aktivnosti. U predškolskim i školskim ustanovama, potrebno je osigurati vrijeme trajanja obroka od najmanje 30 minuta, a međuobroka (užina) od najmanje 15 minuta. Jelovnici u predškolskim i školskim odgojno obrazovnim ustanovama, u pojedinačnim obrocima i u kombinaciji obroka, treba da osiguraju sadržaj koji će zadovoljiti potrebe korisnika, kako u smislu makronutrijenta, tako i u smislu mikronutrijenata, potrebnih za određeni uzrast djece.

Školski vrtovi

Školski vrtovi pojavili su se već u 17 vijeku i kroz istoriju su mijenjali svoju namjenu. Jedno vrijeme glavna im je namjena bila proizvodnja sadnica za mještane, a danas školski vrtovi služe isključivo za potrebe nastave i imaju odgojno-obrazovnu svrhu. U školskom vrtu učenici teorijska znanja mogu vidjeti na stvarnim primjerima, ali takođe ih produbiti te stići nova znanja. Brojni nacionalni i međunarodni program sugerisu povećanje dostupnosti povrća u školama, povećanje participacije školskih obroka, promjene u stavu i ponašanju učenika prema isprobavanju nove hrane te povećanje potrošnje povrća. Tu je i sve veći interes škole za

školskim vrtom. Takvi program nude više mogućnosti za učenike da steknu vještine i znanja vezana uz prehrambeni sistem i shvate povezanost između hrane i okoline u svrhu promicanja pravilne ishrane, a posebno voća i povrća, a služe kao ključ za pozitivan razvoj mladih.

Školski vrtovi mogu biti dobar način za poboljšanje unosa voća i povrća kod školske djece, međutim, zahtjevni su, skupi, a održivost je problem. Stvaranje okruženja koje potiče djecu na fizičku aktivnost i odabir nutritivno bogate hrane ima vrlo velik značaj. Neke škole nisu u mogućnosti imati veći školski vrt iz razloga što imaju manjak prostora unutar ili izvan škole, dok neke škole jednostavno nisu motivisane za takvu vrstu praktične nastave.

Vrtovi se mogu upotrijebiti kao obrazovna mesta, „laboratorij za učenje“ koji mogu pozitivno uticati na prehrambene navike djece i povećati fizičku aktivnost, tačnije spremnost na isprobavanje ukusa voća i povrća i sklonost ka voću i povrću. U školskim vrtovima učenici i učitelji se mogu slobodno hraniti plodovima koje su zasadili u školskom vrtu. Učitelji se na gradnju školskih vrtova mogu odlučiti i iz razloga da učenike motivišu na boravak na svježem zraku jer su današnji učenici previše zaokupljeni tehnologijom. Školski vrt doprinosi razvoju odgovornosti, discipline, upornosti, tačnosti, preciznosti, razvoju osjećaja za lijepo, važnosti uloge biljnih vrsta za život čovjeka i njihovo očuvanje, razvoju timskog rada, saradnje, slušanja, uputa i dugo.⁸

Kako bi se učinkovito promovisale pravilne prehrambene navike putem školskih vrtova, važno je razviti razumijevanje učinkovitosti o pravilnoj ishrani kroz školske vrtove. Školski vrtovi u sklopu obrazovanja o ishrani mogu povećati znanje o voću i povrću i izazvati promjenu prehrambenog ponašanja kod djece. Školski vrtovi trebaju i mogu uzgajati različito povrće te više vrsta zelenog lisnatog povrća, što mogu zasaditi sami učenici kroz nastavu (školu) u prirodi. „U školi u prirodi isprepliću se vaspitno-obrazovne aktivnosti mladih gdje oni obavljaju raznovrsne aktivnosti koje proističu iz njihovog zajedničkog života i na njih djeluje jako povoljno“.⁹

Zaključak

Pravilna ishrana je osnovni faktor optimalnog rasta i razvoja čovjekovog organizma i direkto utiče na njegovu radnu sposobnost i dužinu života. Zdrava i pravilna ishrana sigurno ima veliki uticaj na zdrav život. Ishrana ima značajnu ulogu i uticaj na zdravlje svakog pojedinca tokom cijelog života, a posebno kod djece predškolskog i školskog uzrasta jer osim zadovoljavanja osnovnih energetskih potreba i hranljivih materija, dobro uravnotežena i pravilna ishrana osigurava njihov pravilan rast i razvoj. Nije teško odrediti osnovne smjernice zdravog života i pridržavati ih se da bi zadržali zdravlje i osjećali se prijatno u svom tijelu.

Pravilna ishrana osnova je brige za zdravlje djece, važan cilj svake porodice, ali i važan cilj zdravstvene djelatnosti, i to prije svega zbog saznanja o povezanosti ishrane i raznih bolesti. U fazi odrastanja (rasta i razvoja) posebno je značajna pravilna ishrana. Osiguravanje uslova za odgovarajući psihofizički rast i razvoj, zdrave prehrambene navike koje se steknu u ranom djetinjstvu, ostaju prisutne te utiću na odabir hrane i u kasnijoj dobi. Pravilna ishrana s raznovrsnim izborom namirnica može osigurati pravilan rast i razvoj, osjećaj sitosti i zadovoljstva, mentalne sposobnosti i imunološke funkcije. S obzirom da se prehrambene

⁸ Ivan De Zan, Metodika nastave prirode i društva, Hrvatska, 2006, str. 15

⁹ Kojo Simić, Osnove metodike nastave, Evropski Univerzitet Brčko Distrikta, Brčko, 2015, str. 135

navike stečene u djetinjstvu nastavljaju i u odrasloj dobi, važno je djeci pružiti kvalitetnu prehranu i omogućiti usvajanje pravilnih prehrambenih navika.

Hrana je sastavljena od mnogih hranljivih materija, koje su svima potrebne za život, rast i razvoj, održavanje zdravlja, obecjbjedivanje energije za rad. Osnovne hranljive materije su vitamini, minerali, aminokiseline iz proteina, proteini, masti i ugljeni hidrati. Tokom poslednjih decenija, sve veći dio pažnje posvećuje se važnosti visokog unosa voća i povrća kao bitnog dijela zdravog načina života. Voće i povrća važni su izvori vitamina C, vitamina B6, vitamina E, vitamina D, karotena i folata, različitih mineralnih tvari (željeza, magnezijuma, kalcijuma, kalijuma), i drugih sastojaka koji imaju antioksidativna svojstva i značajno smanjuju rizik od oboljenja.

U prehranu je potrebno uvrstiti mnogo različitog voća, povrća i cijelovitih žitarica. Svakodnevno konzumiranje voća i povrća smatra se temeljem pravilne ishrane. Zahtjevi za energijom male djece i školske djece u velikoj mjeri se razlikuju ovisno o razlikama u rastu i stepenu aktivnosti. Dnevne energetske potrebe zavise, osim od nivoa osnovnih fizioloških potreba, i od fizičke aktivnosti te drugih vanjskih faktora. Škole su ključno okruženje za podučavanje djece o zdravoj ishrani i na taj način im pomažu u formiranju dugoročnog pozitivnog prehrambenog ponašanja.

Literatura

1. Elling Bere, Johannes Brug, and Knut-Ingee Klepp, Why do boys eat less fruit and vegetables than girls?Public Health Nutr, 2007, str. 321-325
2. Hariette M. Snoek, Handbook of behavior, food and Nutrition, Springer New York Dordrecht Heidelberg London, 2010, str. 13
3. Ivan De Zan, Metodika nastave prirode i društva, Hrvatska, 2006, str. 15
4. Jennifer Sabo, Barbara Robinson,Normal nutrition for toddler through school-aged children and the role of parents in promoting healthy nutrition in early childhood , Life cycle nutrition an evidence-based approach, 2 izdanje, Department of Nutrition Simmons College Boston, Massachusetts, 2015, str. 16
5. Kojo Simić, Osnove metodike nastave, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, Brčko, 2015, str. 135
6. Lucy J. Cooke and Jane Wardle, Age and gender differences in children's food preferences, Br J Nutr, 2005, str. 741-746
7. Maxine Sharps, Eric Robinson, Encouraging children to eat more fruit and vegetables: Health vs. Descriptive social norm-based messages, Appetite, 2016, str. 8

NASILNO PONAŠANJE IZMEĐU VRŠNJAKA

Sažetak

Većina djece pokazuje određene oblike nasilnog ponašanja tokom različitih faza svoga odrastanja. Ta nasilna ponašanja teška su, kako za dijete, tako i za njegovu okolinu. Postavlja se pitanje šta treba da se čini u tim situacijama, kako postupati sa djecom koja se nasilno ponašaju? Ponekad roditelji, pa i stručnjaci, imaju problema da odaberu adekvatne reakcije na ta nasilna ponašanja djece. S druge strane, svako dijete, po domaćim i međunarodnim zakonima, ima pravo na zaštitu od svih oblika zlostavljanja i zanemarivanja i pravo na zaštitu od bilo kog vide iskorištavanja. Nasilje podrazumijeva šest faktora: namjera da se povrijedi ili nanese šteta, intenzitet i trajanje, moć nasilnika, ranjivost žrtve, manjak podrške, posljedice.

Ključne riječi : nasilje, prisutnost nasilja, faktori nasilja.

Summary

Most children show certain forms of violent behavior during the various stages of growing up. This violent behavior is difficult, both for the child and for the environment. The question is what to do in these situations, how to deal with children who behave violently? Sometimes parents and even experts have problems to choose an adequate response to the violent behavior of children. On the other hand, every child, by national and international laws, has the right to protection from all forms of abuse and neglect and the right to protection from any form of exploitation. Violence includes six factors: the intention to hurt or inflict damage, intensity and duration, the power of the abuser, the vulnerability of the victim, lack of support, consequences.

Key words: violence, the presence of violence, factors of violence.

UVOD

Generalno gledano, i „nasilno ponašanje“ i „zlostavljanje“ su vidovi agresivnog ponašanja. Razlika između „nasilnog ponašanja“ i „zlostavljanja“ ogleda se u ponavljanju nasilne radnje više puta nad istom ili istim osobama. Naime, nasilno ponašanje predstavlja agresivni akt usmjeren na određenu osobu/osobe ili stvar, kojeg ne karakteriše ponavljanje, dok je zlostavljanje agresivni akt, usmjeren na osobu ili stvar, koji se više puta ponavlja. Nasilnim ponašanjem među djecom može se označiti ono ponašanje djeteta koje ima za cilj da povrijedi i nanese bol (fizičku i/ili psihičku) drugom djetetu koje to pokušava izbjegći.

U svjetlu ove definicije, prijateljska zadirkivanja, razmirice, svađe ili nesporazumi, ali i nasilno rješavanje sukoba među prijateljima iste moći, nemamjerno nanošenje boli i sl., ne bi bili okarakterisani kao nasilno ponašanje.

¹Profesor razredne nastave, JU OŠ „PAZAR“, TUZLA

Neki oblici nasilnog ponašanja, kao što su vikanje, udaranje, lupanje, vrijedjanje, protestovanje, u manjoj ili većoj mjeri, prisutni su kod većine djece u različitim razvojnim fazama. Srž nasilnog ponašanja čini namjerno nanošenje boli, bez obzira da li je ona fizička ili psihička. Pored namjere, tu postoji još jedna odrednica nasilnog ponašanja, koju su američki naučnici (Vasta, R., Haith, M.M., Miller, S.A.) nazvali društveno neprihvatljivo ponašanje. Tako bismo onda nasilje definisali kao „društveno neprihvatljivo ponašanje s namjerom da se nanese šteta ljudima ili imovini“.

Nasilno ponašanje može da bude reakcija na neko neugodno iskustvo, ali kada takvo ponašanje postane uobičajeni način na koji dijete reaguje, odnosno na koji „rješava“ probleme, onda govorimo o poremećaju u ponašanju. Agresivnost može da postane i stabilna crta ličnosti. Tada govorimo o osobi koja ima izraženu sklonost ka brzom napadačkom reagovanju prema različitim osobama ili stvarima i u različitim situacijama. Da bismo nasilno ponašanje okarakterisali kao zlostavljanje, potrebno je da to ponašanje ima i dodatne karakteristike, prije svega ponavljanje i usmjerenosť na istu osobu. Iako postoje brojne definicije vršnjačkog zlostavljanja, one imaju nekoliko zajedničkih odrednica. Moglo bi se reći da je vršnjačko zlostavljanje (bullying) svako svjesno (namjerno) nasilno i ničim opravdano (nepravedno) ponašanje djeteta ili grupe djece usmjereno ka drugom djetetu, s ciljem da se ono fizički i/ili psihički povrijedi, pri čemu takvo nasilno ponašanje karakteriše ponavljanje, nesrazmjer moći, evidentan osjećaj uživanja kod nasilnika, te osjećaj ugnjetavanja kod žrtve.

Nasilna ponašanja mogu da se dijele na različite načine, s obzirom na njihov oblik, funkciju i na to na koga su usmjerena. S obzirom na oblik nasilja, postoje sljedeće vrste:

1. Fizičko nasilje – nasilje kojim se povređuje tijelo druge osobe. To može biti: udaranje, šutiranje, guranje, davljenje, čupanje, zatvaranje i zaključavanje, otimanje i uništavanje stvari.
2. Verbalno nasilje – nasilje kada se koriste riječi da bi se povrijedila nečija osjećanja. To može biti: vrijedjanje (kada neko nekome kaže da je glup, ružan, naziva ga ružnim imenima), ismijavanje (kada se neko nekome ruga zbog visine, težine, porijekla, ocjena..), omalovažavanje (kada neko nekome kaže da ne vrijedi, da ga niko ne voli...), kada se neko okrivljuje za nešto što nije uradio/la, ili mu se prijeti, kada se uvredljivi sadržaji šalju putem SMS ili e-mail poruka.
3. Socijalno nasilje – nasilje kada se neko isključuje iz grupnih aktivnosti, ogovara, kada se pričaju laži o nekoj osobi, ili nagovaraju druge da se s tom osobom ne druže, kada se putem SMS ili e-mail poruka šire glasine o žrtvi ili druge osobe nagovaraju da se sa njom ili njim ne druže.
4. Seksualno nasilje – nasilje kada nekoga protiv njegove/njene volje dodiruju po intimnim dijelovima tijela, upućuju bezobrazne riječi, pokazuju bezobrazne slike, tjeraju na seksualne odnose, kada se bezobrazni sadržaji u vidu slika i riječi šalju, putem SMS ili e-mail poruka, žrtvi.
5. Psihološko nasilje – nasilje kada se upućuju prijeteći pogledi, grimase, kada se uhodi određena osoba, ili se od nje iznuđuje novac, te ju se ucjenjuje, kad se žrtvu poziva na telefon, a ne odgovara na njen javljanje.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Ispitati prisutnost nasilja među djecom, pojavne oblike, učestalost nasilja, reakcije na nasilje, te mišljenja djece o suzbijanju problema nasilja.

Cilj istraživanja

Utvrđiti problem i pojavnne oblike nasilja u OŠ „Hamdija Kreševljaković“ Kamberi i definirati preporuke u cilju prevencije nasilja među djecom.

Uzorak ispitanika

Učenici oba spola od četvrtog do devetog razreda devetogodišnje osnovne škole.

Tehnika istraživanja

Anketni upitnik.

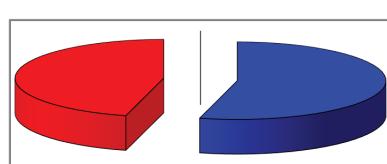
Mjerni instrumenti

Anketni upitnik

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Istraživanjem su obuhvaćeni učenici oba spola od četvrtog do devetog razreda devetogodišnje osnovne škole. Anketirano je 233 učenika i to 126 dječaka i 107 djevojčica.

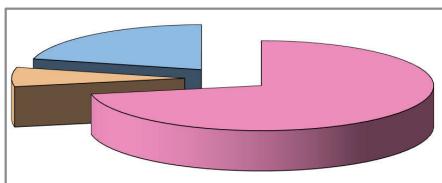
SPOL

SPOL	
muški	126
Ženski	107
Ukupno:	233

■ muški - 54,08% ■ ženski - 45,92%

1. Kako doživljavaš školu?

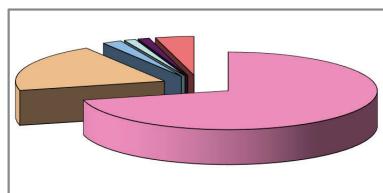
■ kao sigurno mjesto moga školovanja - 71,98%
■ nesigurno mjesto - 6,90%
■ niti jedno niti drugo - 21,12%

grafikon 1.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da 167 ili 71,98% učenika doživljava školu kao sigurno mjesto svoga školovanja, 49 ili 21,12% učenika ne doživljava školu niti kao sigurno niti kao nesigurno mjesto svoga školovanja, a 16 ili 6,90% učenika doživljava školu kao nesigurno mjesto.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da se 167 ili 69,01% učenika osjeća dobro u školi, 25 ili 10,33% učenika osjeća se loše u školi, 37 ili 15,29% učenika ne osjeća se ni dobro ni loše u školi, 6 ili 2,48% učenika osjeća se zbumjeno u školi, a 7 ili 2,89% učenika osjeća se uplašeno u školi.

2. Koji oblik nasilja je najčešći u školi?

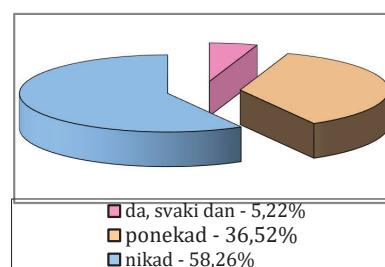

■ fizičko - 71,13%	■ emocionalno - 20,08%
■ seksualno - 2,09%	■ socijalno - 1,26%

grafikon 2.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da 170 ili 71,13% % učenika smatra da je fizičko nasilje nejčešće u školi, 48 ili 20,08% učenika smatra da je najčešće emocionalno nasilje, 5 ili 2,09% učenika smatra da je seksualno nasilje najčešće u školi, 3 ili 1,26% učenika smatra da je socijalno nasilje najčešće u školi, 3 ili 1,26% učenika smatra da je ekonomsko nasilje najčešće u školi, dok 10 ili 4,18% učenika smatra da ni jedan od navedenih oblika nasilja nije zastupljen u školi.

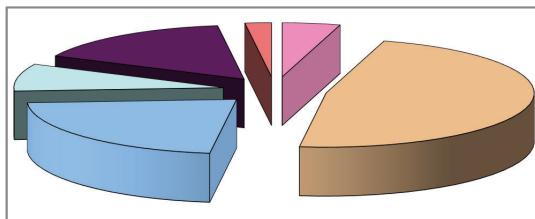
3. Da li te u školi neko tuče, vrijeda, ogovara, prijeti da će ti nešto napraviti?

grafikon 3.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da je 134 ili 58,26% % učenika izjavilo da ih u školi niko ne tuče, vrijeda, ogovara, prijeti da će im nešto napraviti, 84 ili 36,52% učenika izjavilo je da im se to događa ponekad, a 12 ili 5,22% učenika izjavilo je da i se to događa svaki dan.

4. Gdje se najčešće događa zlostavljanje?

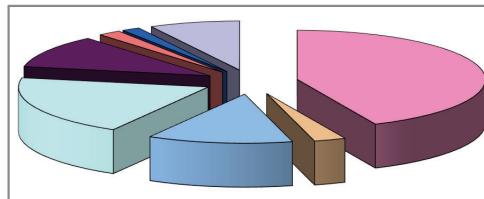
■ u učionici dok je prisutan nastavnik - 4,47%	■ u učionici kad nije prisutan nastavnik - 47,56%
■ u školskom WC - u - 21,95%	■ na hodniku za vrijeme odmora - 8,13%
■ na školskom poligonu - 15,85%	■ u autobusu - 2,03%

grafikon 4.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da je 117 ili 47,56% učenika izjavilo da se zlostavljanje najčešće događa u učionici kad nije prisutan nastavnik. 54 ili 21,95% učenika izjavilo je da se zlostavljanje najčešće događa u školskom WC – u. 39 ili 15,85% učenika izjavilo je da se zlostavljanje događa na školskom poligonu. 20 ili 8,13% učenika izjavilo je da se zlostavljanje događa na hodniku za vrijeme odmora. 11 ili 4,47% učenika izjavilo je da se zlostavljanje događa u učionici kad je prisutan nastavnik, a 5 ili 2,03% učenika izjavilo je da se zlostavljanje događa u autobusu.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da je 146 ili 63,75% učenika izjavilo da loše stvari ne prave nikada, 79 ili 34,50% učenika da to rade ponekad, a 4 ili 1,75% učenika da to rade često.

5. Od koga bi tražio pomoć da te neko zlostavlja?

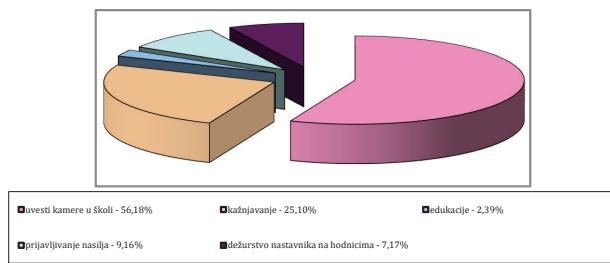

■ roditelja - 43,24%	■ brata ili sestre - 2,70%	■ prijatelja - 12,36%	■ nastavnika - 19,69%
■ direktora - 10,81%	■ pedagoga - 1,93%	■ policije - 1,54%	■ nekog u blizini - 7,72%

grafikon 5.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da je 112 ili 43,24% učenika izjavilo da bi u slučaju zlostavljanja zatražio pomoć roditelja, 51 ili 19,69% učenika zatražilo bi pomoć od nastavnika, 32 ili 12,36% učenika zatražilo bi pomoć od prijatelja, 28 ili 10,81% učenika zatražilo bi pomoć od direktora, 20 ili 7,72% učenika zatražilo bi pomoć od nekog u blizini, 7 ili 2,70% učenika zatražilo bi pomoć od brata ili sestre, 5 ili 1,93% učenika zatražilo bi pomoć od pedagoga i 4 ili 1,54% učenika zatražilo bi pomoć od policije.

6. Šta bi od navedenih mjera, po vašem mišljenju, doprinijelo sprečavanju nasilja?

grafikon 6.

Analizom dobijenih podataka može se zaključiti da je 92 ili 38,98% učenika izjavilo da u slučaju nasilja među vršnjacima pokuša to spriječiti, 91 ili 38,56% učenika javi nastavniku. 48 ili 20,34% učenika u slučaju nasilja među vršnjacima ne radi ništa, to ih se ne tiče, a 5 ili 2,12% učenika pridruži se nasilnicima.

ZAKLJUČAK

Iz provedenog istraživanja je vidljivo da u školi postoji problem nasilja među djeecom. Najčešće se događa između vršnjaka, ali se nasilje vrši i od strane starijih učenika. Događa u učionicama kada nije prisutan nastavnik, u školskom WC – u i na školskom poligonu, kao i ostalim prostorima izvan kontrole nastavnika i drugih odraslih osoba. Najzastupljenije je fizičko nasilje, te emocionalno nasilje.

Problem nasilja među djeecom zahtijeva brzo djelovanje i efikasne programe prevencije nasilja među djeecom. Koordinirano djelovanje porodice, odgojno – obrazovnih ustanova i šire društvene zajednice zasigurno mogu spriječiti da strah i nesigurnost u školi postanu nova stvarnost naše djece!

Literatura:

- Akoun, A. (1999). Violence. U: Dictionare de sociologie. Paris: Le Robert /Seuil.
Bašić, J., Žižak, A. (1992). Programski aspekti tretmana djece i omladine s poremećajima u ponašanju, Zagreb.
Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. Child Abuse & Neglect, 27, 713-732.
Bošković, M. (2006). Kriminologija. Novi Sad: Pravni fakultet. Branica, V. (2004) Mogući pristup rodu i spolu Branković, D. (2010). Formalno i neformalno nasilje u školama. U zborniku Vršnjačko nasilje: priručnik za škole (str. 27-45). Banja Luka: Filozofski fakultet u socijalnom radu, Ljetopis socijalnog rada, Zagreb.
Čaušević, R. (2003) Trauma i škola, Dom štampe, Zenica.
Gašić-Pavišić, S. (2004). Mere i programi za prevenciju nasilja u školi. U Zborniku broj 36. Instituta za pedagoška istraživanja (str.168-178). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

ПОСЉЕДИЦЕ ИЗМЈЕНЕ РЕЖИМА РАДА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ УЗРОКОВАНЕ ПАНДЕМИЈОМ КОРОНА ВИРУСА

Апстракт

Прекид наставе у марту 2020. године, узрокован пандемијом корона вируса, је узроковао проблеме у учењу и раду ученика првог и другог разреда основне школе. Први разред је период када се многи ученици по први пут сусрећу за читањем и писањем слова. Иако се све више инсистира да се са учењем слова у првом разреду не жури, прекид наставе је направио додатан проблем свим учитељима првог разреда који су слиједили и поштовали препоруке и почетак обраде слова планирали за април. Тако смо, прекидом наставе у марту дошли у ситуацију да су се у многим школама слова обрађивала током он-лајн наставе. Овај рад треба да испита колико су ученици савладали читање и писање током он-лине наставе и да ли су спремни кренули у други разред, за који се план није мијењао, нити прилагођавао ванредним условима рада. Истраживање је обављено у јануару 2021. године, на популацији учитеља који су запослени у Републици Српској и тренутно раде у другом разреду основне школе. За испитивање мишљења и ставова наставника о новим условима рада кориштен је анкетни упитник конструисан према потребама овог истраживања. У истраживању је учествовало 18 наставника разредне наставе.

Кључне ријечи: учење читања и писања, он-лине настава, корона вирус

Abstract

The interruption of classes in March 2020, caused by the coronary virus pandemic, caused problems in the learning and work of first and second grade elementary school students. First grade is the period when many students meet for the first time to read and write letters. Although there is an increasing insistence on not rushing to learn the letters in the first grade, the interruption of classes created an additional problem for all first grade teachers who followed and followed the recommendations and planned to start processing the letters in April. Thus, with the interruption of classes in March, we came to the situation that in many schools, letters were processed during online classes. This paper should examine how well students have mastered reading and writing during online classes and whether they are ready to start the second grade, for which the plan has not changed, nor has it been adapted to extraordinary working conditions. The research was conducted in January 2021, on the population of teachers who are employed in the Republic of Srpska and currently work in the second grade of primary school. A questionnaire constructed according to the needs of this research was used to examine the opinions and attitudes of teachers about the new working conditions. 18 primary school teachers participated in the research.

Keywords: learning to read and write, online teaching, corona virus

¹ ЈУ ОШ „Кнез Иво од Семберије“, Бијељина
draganaldj@gmail.com

Увод

Марта 2020. године, настава у школама Српске је прекинута, услед буктања пандемије вируса корона. Након вишедневне паузе, настава је организовала on-line, путем РТРС портала. Ученици су, умјесто у ђачким клупама у школи, задње тромјесечје провели у својим домовима, испред малих екрана. Колико је такав вид наставе био учинковит, показало се у наредној школској години. У овом раду ће бити представљени подаци о раду и постигнућима ученика другог разреда основних школа у Републици Српској, који су први разред завршили испред малих екрана. У истраживању су учествовали учитељи који у школској 2020/21. години воде други разред и раде у основним школама у Републици Српској.

1. Теоријски дио

У теоријском дијелу рада биће дефинисани основни појмови који су битни за саму тему рада, а то су: почетно читање и писање, настава почетног читања и писања, методика наставе почетног читања и писања, читање, писање.

1.1. Читање и писање

Читање и писање се истиче својом посебношћу, не само зато што је оно прва етапа у школовању дјетета, коју треба успјешно да савлада, него прије свега што је усвајање читања и писања услов за стицање знања, умијења и навика из свих осталих наставних предмета. Општи успјех ученика и његово свестрано израстање у комплетну личност у првим годинама школовања умногоме зависе од његовог савладавања читања и писања (Вучковић, 1993). Успјех у почетном читању и писању је услов за богаћење језичке културе, развоја вербалних способности и књижевно-умјетничког стваралаштва ученика (Илић, 2000).

Ако се узме у обзир да се читав васпитно – образовни процес заснива на читању и писању и успјех ученика је у великој зависности од усвојености читања и писања. Савић (1996) читање дефинише као „дешифровање визуелних језичких знакова, тј. њихово враћање у свој првобитни облик – у мисао“. Он даље наводи да је читање тијесно везано за читаочеву интелигенцију, али и за његово опажање (Савић, 1996). Према Тешановићу (2016), „настава почетног читања и писања је организовани васпитно – образовни процес којим се постављају темељи писмености ученика и полазника која је изузетно важна за њихов развој и напредовање не само матерњег језика већ и у образовању, науци, култури, професији, односно у раду и животу уопште“ (Тешановић, 2016).

1.1.1. Читање

Наука је констатовала да је читање сложен процес који обухвата међусобно повезане и прожете компоненте:

- препознавање графичких симбола – слова, графема (перцепција),
- њихово повезивање са одговарајућим значењем (схватање),

- кориштење прочитаног – стицање информација, доживљавање садржаја (примјена) (Тешановић, 2016).

Читање је схватање смисла написаних знакова. То је врло сложен процес, јер се ради о „увиђању извјесне везе између писаног језика и звукова говорног језика“. Значи, да се у процесу читањаочитују два саставна дијела: 1) улажење у значење смисла написаних ријечи у цјелини и 2) познавање писаних знакова – слова као елемената, из којих су састављене ријечи и њихово превођење на одговарајуће звукове, гласове. Низ других психичких функција као пажња, памћење, мишљење и друге функције судјелују у акту читања. Проучавањем тог сложеног процеса утврђено је, да одрастао писмен човјек и дијете не читају на исти начин. Одрастао човјек чита аналитички, тј. захвата цјелине ријечи, па и реченице. Разумијевајући смисао погледом захваћене цјелине, одрастао човјек брзо изговара, односно чита ријеч по ријеч. Сврха наставе читања је да и почетника што брже приближи типу одраслог читача. Ипак остаје чинjenica да почетник чита синтетички (Шимлеша, 1953).

1.1.2. Писање

И писање је врло сложен процес, а савладавање ове вјештине задаје почетнику још више тешкоћа него читање. Некада се читање учило одвојено од писања. Међутим има методичара који заступају потребу да се упоредо учи писање и читање, истичући да се дијете на тај начин истовремено учи: слушати, мислити, писати и читати (Шимлеша, 1953).

Под појмом писање подразумијевамо скуп знања, навика, вјештина и способности правилног графичког обликовања писаних и штамpanих слова у одређеним писму. Стиче се визуелно – аудитивним перципирањем и моторичким увјежбавањем графичких облика слова и њиховим повезивањем. Писање је саставни дио почетног читања и писања у настави матерњег језика. У оквиру наставе почетног читања и писања ученици стичу знања и умијења у писању сваког слова и његовом повезивању у смисаоне ријечи и реченице. Писање је сложен психомоторни процес у коме значајну улогу има координација нервног и мишићног система, посебно у усклађивању мишићног склопа шаке и прстију. У настави почетног писања врши се аутоматизација тих покрета. При томе се остварује повезаност са читањем и ликовним васпитањем (Илић, 2000).

1.2. Настава почетног читања и писања

Драгић и Јоргић (2019) сматрају да се „у првом и другом разреду основне школе, односно у настави почетног читања и писања, учење читања сматра најважнијим циљем ове наставе“ (Драгић и Јоргић, 2019).

Почетно читање и писање према Илићу (2000) саставни је дио наставе матерњег језика у основној школи у оквиру кога се ученици уводе, вјежбају и развијају своја знања и способности правилног и течног читања текстова, њиховог адекватног усменог и писменог приказивања. То је прво подручје наставе матерњег језика у оквиру кога ученици упознају и усвајају основне елементе говора, читања и писања (Илић, 2000). Настава почетног читања и писања је база за описмењавање ученика, без које не би могли да се опробају ни у једној професији. Исти аутор методику наставе почетног читања и писања дефинише као „дидактички, психолошки и елементарно лингвистички утемељену научну педагошку дисциплину, која проучава наставу и учење почетног читања и писања у циљу њиховог унапређивања (Илић, 2000). Тешановић (2016) наводи да је методика наставе почетног читања и писања првенствено лингвистички, а потом

дидактички и психолошки утемељена научна педагошка дисциплина која проучава наставу и учење у циљу њиховог унапређења (Тешановић, 2016).

Учење у школи почиње учењем читања и писања. Овај процес се временом са организованим вježbanjem усавршава, све дотле док се не постигне висок степен аутоматизације. Успех у настави матерњег језика, као и успех уопште у школи, зависи од тога колико је ученик савладао читање и писање (Лекић, 1993).

Настава почетног читања и писања у првом разреду основне школе би требало да се састоји од усмених вježbi, и то:

- вježbi у правилном изговору оних глаова који се у завичајном говору ученик артикулишу другачије него у књижевном језику (вокали: ч, Ћ, ц, Ђ, је, ије, итд.);
- вježbe с ријечима и реченицама;
- препричавање лакших прочитаних текстова и садржаја гледаних дијафилмова;
- причање по плану, по натукницама, по низу слика и слободно.
- Изјештавање;
- Краћи усмени изјештаж; потпуна реченица или неколико реченица о извршеном задатку; кратак изјештаж о особним подацима,
- Описивање. Опис бића.
- Опис слика.
- Опис предмета (Росандић, 1974).

Писмено изражавање би требало да садржи:

- Преписивање ријечи и реченица.
- Писање краћих одговора на питање.
- Краћи диктати (ријечи и реченица).
- Препричавање краћих штива.
- Причање догађаја и доживљаја.
- Описи бића, предмета и слика (на основи проматрања и сjećања) (Росандић, 1974).

По неким ауторима почетно читање и писање у ужем смислу траје обично два годишта, а понекад и даље. Зависи од тога од колико година дјеца почињу школовање, о друштвеној средини из које долази дијете, о структури онога језика и правописа на којем дјеца уче и о другим факторима хоће ли се почетно читање и писање завршити раније или касније (Перушко, 1964).

Дмитровић (2002) сматра да почетно читање почиње савладавањем великих штампаних слова. За правилно и успјешно извођење писмене обуке потребна је солидна припрема. Припрема се диференцира на припрему за почетно читање и припрему за почетно писање. Почетно писање почиње моторичним вježbanjem руку и прстију. Циљ ових вježbi је да се постигну еластични покрети руку и прстију који су први предуслов за писање. Кроз ове вježbe изводе се и вježbe држања оловке. Ученици се вježбају да разликују лијеву и десну страну листа вježbanke, горњу и доњу страну линије. Овим вježbanjem ученици стичу способност просторне оријентације, без које се процес писања не може ни замислити. Просторну оријентацију у ширем смислу ријечи ученици постижу писањем елемената слова (Дмитровић, 2002).

Методика наставе почетног читања и писања има свој предмет изучавања, циљеве и задатке, садржај, средства.

2. Методолошки оквир истраживања

У истраживању је кориштен анкетни упитник комбинованог типа, који се састојао од два дијела. Први дио се односио на мишљења и ставове о мјерама заштите и спречавања ширења корона вируса у школама, као и на само поштовање истих; док се други дио анкете односио на конкретан рад у вријеме пандемије, испитујући мишљења и ставове наставника о ситуацији у школи с појачаним мјерама заштите, скраћеним часовима и мањим групама ученика.

Учесници истраживања су учитељи који раде у школама Републике Српске и школске 2020/21. године воде други разред, укупно 18 учитеља.

2.1.Предмет истраживања

Предмет овог истраживања је обрада почетног читања и писања и проблеми који су настали ради прекида наставе узроковане пандемијом корона вируса.

2.2.Циљеви истраживања

Циљ истраживања је био да се испитају ставови и искуства наставника о поучавању почетног читања и писања током прекида наставе у ученици, узроковане пандемијом корона вируса и наставком обраде слова путем он-лајн наставе.

2.3.Задаци истраживања

Из постављеног циља истраживања проистичу сљедећи задаци:

- Испитивањем наставника утврдити у ком мјесецу су школске 2019/20. године са ученицима првих разреда започели обраду слова (прије прекида наставе у школским клупама или током он-лајн наставе).
- Испитивањем наставника утврдити да ли су ученици током првог разреда и он-лайн наставе научили сва слова да читају и пишу, али и да читају реченице и пишу по диктату.
- Испитивањем наставника утврдити који су недостаци, али и предности наставе у ученици уз поштовање хигијенско-епидемиолошких мјера и како се то одражава на рад у одјељењу.

2.4.Хипотезе:

У истраживању су постављене четири хипотезе:

1. Претпоставља се да ученици током он-лайн наставе нису савладали читање и писање.
2. Претпоставља се да су читање и писање су боље савладали они ученици који су у школи раније почели с обрадом слова, односно прије прекида наставе у школским клупама, од оних ученика који су слова учили искључиво путем он-лајн наставе.
3. Претпоставља се да рад у мањим групама може да надомјести вријеме за које је редован час од 45 минута скраћен.
4. Претпоставља се да наставници умјесто двадесетоминутног часа физичког васпитања и музичке културе, одржавају часове српског језика и математике.

2.5.Узорак

Из популације наставника основних школа у Републици Српској, који школске 2020/21. године воде други разред, узет је узорак од 18 наставника запослених у основним школама у Бијељини и Бањалуци.

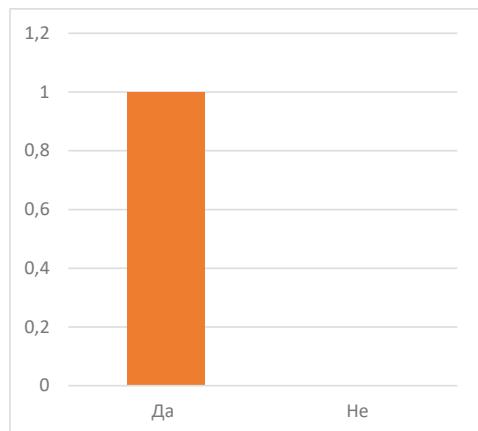
2.6.Вријеме и мјесто истраживања

Истраживање је извршено у фебруару 2021. године у Бијељини и Бањалуци, путем онлайн анкете.

3. Резултати истраживања и дискусија

У овом дијелу рада, табеларно, графички и описно биће представљени резултати испитивања.

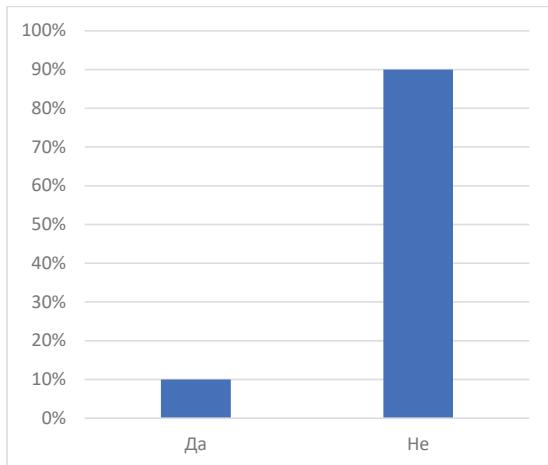
Испитивањем наставника утврђено је да сви испитани наставници поштују прописане мјере превенције за спречавање ширења корона вируса у школама. Резултати испитивања су представљени у графикону.

Графикон број 1.: Поштовање мјера превенције корона вируса у школама

Из графикона се види да сви испитани наставници поштују прописане мјере заштите од корона вируса.

Лични ставови и слагање испитаних наставника са свим мјерама превенције и спречавања ширења корона вируса у школама је представљено у графикону број 2.

Графикон број 2.: Слагање наставника са постављеним мјерама превенције корона вируса у школама

Из графика број 2 видимо да се само 10% испитаних наставника не слаже са мјерама превенције и заштите од корона вируса у школама. У табели борј 1 су наведени разлози испитаних наставника због којих се не слажу са одређеним мјерама.

Табела број 1.: Мјере и разлози неслагања са прописаним мјерама заштите од корона вируса

Мјере и разлози због којих се не слажете са наведеним мјерама за спречавање ширења корона вируса у школама:		
Мјера:	Разлог:	%
Ношење маски	Не помажу при спречавању ширења вируса, а дјеца немају кисеоника.	87
Скраћени часови	Бесmisлено је јер се ста дјеца након наставе друже, иду н тренинге заједно, без поштовања мјера.	8
Све	Вирус не постоји.	5

Из табеле број 1. видимо да се највећи број испитних наставника не слаже са ношењем маски (87), а да се мањи (8%) број испитаних наставника не слаже са скраћеним часовима, док један мањи број (5) не признаје постојање вируса.

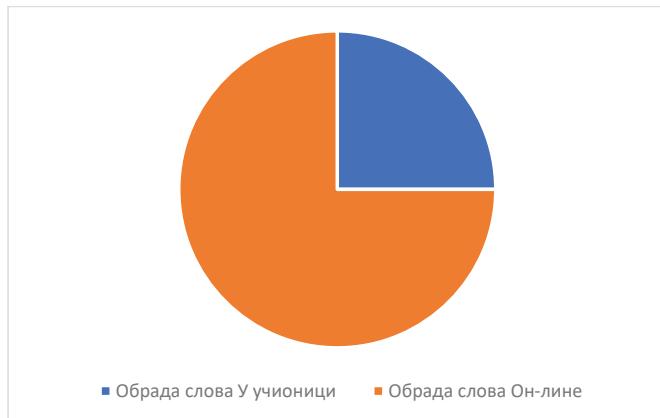
Испитивањем наставника утврђено је које су предности и недостаци рада у подијељеним одјељењима, са скраћеним трајањем часа, а резултати испитивања су представљени у табели борј 2.

Табела број 2.: Резултати испитивања о утицају прекида наставе

Посљедице прекида наставе	
Предности:	Мане:
Рад у мањим групама је бољи.	Краће вријеме – не стиже се поновити и увјежбати градиво
Боља је дисциплина на часу.	Наставник је више оптерећен, два пута у току наставе прича исто, убрзаним темпом, а не стиже (све под маскама, под којима се брже замара).
Боља је прегледност рада.	Ученицима који нису савладали читање и писање у првом разреду није довољно 20 минута да савладају ново градиво и препишу запис са табле.

Из табеле број 2 се може уочити да су наставници као предност наводили: да је рад у мањим групама је бољи, као и дисциплина на часу и прегледност рада. Недостаци су: скраћени часови, већа оптерећеност наставника и недовољно времена да ученици усвоје градиво на часу.

Већина испитаних наставника је у првом разреду школске 2019/20. године започела обраду слова након прекида наставе у школским клупама, односно он-лајн, а резултати су приказани у графикону број 3.

Графикон број 3.: Почетак обраде слова

Из графикона видимо да је већина наставника (75%) обраду слова започела током он-лајн наставе, док је мањи дио наставника (25%) обраду слова започео у учионици.

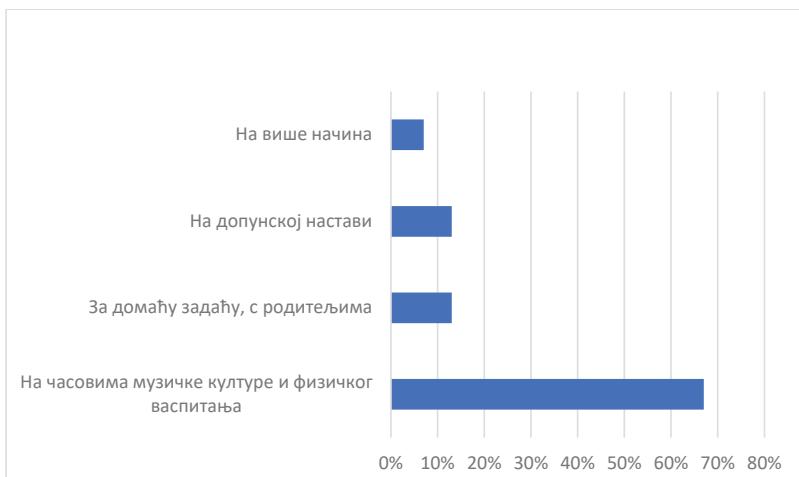
Поредећи резултате усвојености почетног читања и писања код ученика који су са учењем слова почели током он-лајн наставе и ученика који су учење слова почели и завршили он-лајн долазимо до сљедећих резултата (приказаних у графикону број 4):

Графикон 4.: Број ученика који нису знали да напишу своје име поласком у други разред

У графику су приказани резултати испитивања наставника о усвојености писања у другом разреду код оних ученика који су почетно читање и писање учили путем он-лајн наставе, као и оних који су започели учење у учионици, а наставили он-лајн. Из графика се види да није велика разлика у усвојености читања и писања између постигнућа ученика из ове двије групе, 12% он-лајн у односу на 13 % у корист учења у школским клупама.

Начини на које наставници увјежбавају градиво које не могу да стигну на часу од 20 минута је приказано у графику број 5.

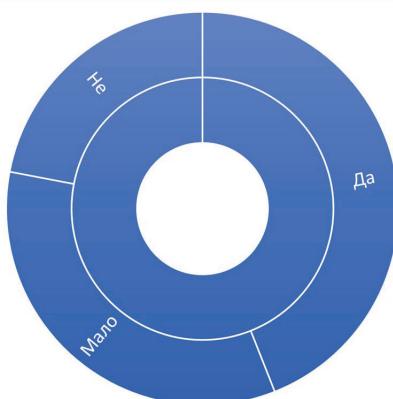

Графикон број 5.: Начини на које наставници увјежжбају градиво

Из графика можемо да закључимо да начини на које наставници увјежбавају градиво које не могу да стигну на часовима у трајању од 20 минута су различити, а то је, према одговорима испитаних наставника, на часовима допунске наставе, (13% испитаних наставника), што такође, није доволно, ако узмемо у обзир да и тај час траје 20 минута, затим 13% испитаних наставника то надомешћује као самосталан домаћи задатак (ако узмемо у обзир да се ради о малој дјеци, то подразумијева да ће родитељи морати да раде с њима. У зависности од времена које родитељи имају и од њиховог

познавања материје, зависиће и постигнућа ученика који уче од куће). Највећи број испитаних наставника (67 %) садржаје математике и српског језика увјежбава на часовима који су предвиђени за музичку културу и физичко васпитање. Образложење и оправдање су нашли у томе да је извођење вježbi за физичко васпитање је, због епидемиолошке ситуације забрањено да се ради у учionици, а напољу је хладно, те су ту имали простора, као и дијелом на часовима музичке културе, на којима се не препоручује пјевање, да вježbaju садржаје из математике и српског језика. Композиције су пуштане на аудио уређајима, разговарало се о њима, али хорско и солистичко пјевање ученика, који је саставни дио наставе музичке културе, је замијењено увјежбавањем читања, писања и математичких операција. Увјежбавање пјевања се задаје за домаћи задатак. На више ових наведених начина 7% испитаних учитеља се изјаснило да надокнађује вријеме које им недостаје за увјежбавање.

Испитивањем наставника утврђено је да ли су мјере за заштиту и спречавање од заразе корона вирусом утицале на дисциплину ученика у одјељењу, а резултати су приказани у графикону број 6.

■ Утицај мјера за заштиту од корона вируса на дисциплину у одјељењу

Графикон број 6.: Утицај мејра за заштиту од корона вируса на дисциплину у одјељењу

Из графикона број 6 види се да су мјере за спречавање ширења корона вируса у школама, прије свега мисли се на физичку дистанцу и смањену бројност одјељења у мањем броју утицала на промјену дисциплине у одјељењима. Од укупног броја испитаних наставника, 44% се изјаснило да је дисциплина болја у одјељењу са поштовањем наведених мјера, 34% испитана наставника су изјавила да је мало болја дисциплина, а 22% испитана наставника сматра да се дисциплина није промијенила у одјељењу, у односу на период прије увођења ових мјера.

Ако дјеца озбиљно схватају опасност које вирус може да изазове, ако им се доволно јасно образложи и редовно подсећа на мјере и посљедице вируса, имаћемо за резултат лијепо понашање ученика и дисциплину, каква би требало да буде и да није вируса. Излазак из учionице након часова и без пандемије треба да буде у колони, са размаком, без гурања, а не да ученици из учionице истрчавају као у стампеду.

Закључак

Предмет овог истраживања је обрада почетног читања и писања и проблеми који су настали ради прекида наставе узроковане пандемијом корона вируса. У истраживању кренуло се од чињенице да је у други разред кренуло дosta ученика који нису знали да напишу нити да прочитају своје име, али је био и одређен број ученика који су знали читаве реченице да прочитају. Успјех ученика у савладавању читања и писања код ученика који су школске 2019/20. године завршили први разред је зависио од родитеља и осталих чланова породице. То је имало за посљедицу да су многа дјеца дошла у други разред, а да не знају да читају и пишу.

Циљ истраживања је био да се испитају ставови и искуства наставника о поучавању почетног читања и писања током прекида наставе у учионици, узроковане пандемијом корона вируса и наставком обраде слова путем он-лајн наставе. Додатни проблем наставницима и ученицима другог разреда је представљало то што је за први разред школске 2019/20. године изашао нови Наставни план и програм, док се план за други разред наредне школске године, није прилагодио новом за први разред, него су се ученици и наставници нашли у раскораку, који је требало премостити, уз све друге мјере и препоруке које су биле на снази, а о којима је било ријечи.

Наиме, по новом Наставном плану и програму за први разред у основним школама Републике Српске из 2019. године се у првом разреду обрађују само велика штампана слова. Такође се савјетује да се што касније крене са обрадом слова, те су многи учитељи поштујући препоруке, обраду слова планирали за април. Међутим, пандемијом корона вируса школе су у почетку марта 2020. године биле затворене на један период, а касније се кренуло са он-лајн наставом, те су ученици своја прва слова учили уз тв-екране, путем РТРС портала. Одређен број ученика је у други разред кренуо, а није савладао читање и писање великим словима ћирилице.

Очекујући нови план за други разред, за ученике који су први разред завршили по новом плану, учитељи, као и родитељи се нису много бринули. Међутим, нова школска година за ученике другог разреда је почела, на велико изненађење, по старом плану, по којем се подразумијева да су ученици у првом разреду савладали читање и писање и великим и малим штампаним словима ћирилице. Поред тог великог и озбиљног проблема за ученике, школска 2020/21. година је почела и са новим правилима; обавеза ношења заштитних маски, обавезна физичка дистанца између ученика, одјељења су подијељена на двије групе, а часови скраћени са 45 на 20 минута. Неспремни ученици су из првог разреда, током скраћених часова морали убрзано да савладају градиво које су прескочили у првом разреду и да истовремено прате градиво за други разред, што није увијек било лако постићи.

Анализирајући резултате истраживања, дошло се до закључка да је већина испитаних наставника (75%) обраду слова започела током он-лајн наставе, док је мањи дио наставника (25%) обраду слова започео у учионици. Одређени број родитеља је током он-лајн наставе, али и на распусту са дјецом вјежбао, те је дио ученика у други разред кренуо са познавањем слова, али увјежавање читања и писања је рађено у другом разреду са свим ученицима. Наведеним чињеницама је прва хипотеза рада, која гласи: претпоставља се да ученици током он-лине наставе нису савладали читање и писање је дјелимично потврђена.

Друга хипотеза рада претпоставља да су читање и писање боље савладали они ученици који су у школи раније почели с обрадом слова, односно прије прекида наставе у школским клупама, од оних ученика који су слова учили искључиво путем он-лајн наставе је, анализом резултата истраживања, потврђена.

Трећа претпоставка је да рад у мањим групама може да надомјести вријеме за које је редован час од 45 минута скраћен је, анализом резултата истраживања, потврђена.

Начини на које наставници увјежбавају градиво које не могу да стигну на часовима од 20 минута су различити, а то је на часовима допунске наставе, (13% испитаних наставника), што такође, није доволно, ако узмемо у обзир на и тај час траје 20 минута, затим 13% испитаних наставника то надомјешћује као самосталан домаћи задатак (ако узмемо у обзир да се ради о малој дјеци, то подразумијева да ће родитељи морати да раде с њима. У зависности од времена које родитељи имају и од њиховог познавања материје, зависе и постигнућа ученика који уче од куће). Највећи број испитаних наставника (67 %) садржаје математике и српског језика увјежбава на часовима који су предвиђени за музичку културу и физичко васпитање. Образложење и оправдање су нашли у томе да је извођење вјежби за физичко забрањено да се ради у учionици, а напољу је хладно, те су ту имали простора, као и дијелом на часовима музичке културе, на којима се не препоручује пјевање. Композиције су пуштане на аудио уређајима, разговарало се о њима, али хорско и солистичко пјевање ученика је замијењено увјежбавањем читања, писања и математичких операција. Увјежбавање пјевања се задаје за домаћи задатак. На више ових наведених начина 7% испитаних учитеља се изјаснило да надокнађује вријеме које им недостаје за увјежбавање. Овим наведеним чињеничним стањем може се закључити да је четврта хипотеза рада, која гласи: Претпоставља се да наставници умјесто двадесетоминутног часа физичког васпитања и музичке културе, одржавају часове српског језика и математике је дјелимично потврђена. Већина наставника је потврдила да умјесто физичког васпитања и музичке културе, вјежбају математику и српски језик.

Даље, анализирајући резултате испитивања наставника дошло се до закључка да сви испитани наставници поштују прописане мјере заштите од корона вируса, с тим да се 10% испитаних наставника не слаже са мјерама превенције и заштите од корона вируса у школама. Највећи број испитних наставника не слаже се са ношењем маски (87), а мањи (8%) број испитаних наставника не слаже са скраћеним часовима, док један мали број (5) не признаје постојање вируса. Као предности оваквог начина рада наводили су чињеницу да је рад у мањим групама квалитетенији, као и дисциплина на часу и прегледност рада је боља. По испитаним наставницима, недостаци оваквог рада су: скраћени часови, већа оптерећеност наставника и недовољно времена да ученици усвоје градиво на часу.

Мјере за спречавање ширења корона вируса у школама, прије свега мисли се на физичку дистанцу и смањену бројност одјељења у мањем броју утицала на промјену дисциплине у одјељењима. Од укупног броја испитаних наставника, 44% се изјаснило да је дисциплина бола у одјељењу са поштовањем наведених мјера, 34% испитана наставника су изјавила да је мало бола дисциплина, а 22% испитана наставника сматра да се дисциплина није промијенила у одјељењу, у односу на период прије увођења ових мјера. Из свега наведеног закључак је да ако дјеца озбиљно схвате опасност које вирус може да изазове, ако им се доволно јасно образложи и редовно подсећа на мјере и последице вируса, имаћемо за резултат лијепо понашање ученика и дисциплину, каква би требало да буде и да није вируса. Излазак из учionице након часова и без пандемије треба да буде у колони, са размаком, без гурања, тако да за ову мјеру можемо рећи да је вишеструког корисна.

Литература

1. Вучковић, М. (1993): Методика наставе српског језика и књижевности, Завод за уџбенике и наставна средства Београд
2. Дмитровић, П. (2002): Ученици са тешкоћама у учењу и понашању, Бијељина
3. Драгић, Ж., Јоргић, Д. (2019). Брзо читање и школски успјех ученика, Бања Лука
4. Илић, М. (2000). Методика наставе почетног читања и писања, Филозофски факултет Бања Лука
5. Лекић, Ђ. (1993). Методика разредне наставе, Нова просвета Београд
6. Перушко, Т. (1964): Матерински језик у обавезној школи, Загреб
7. Росандић, Д. (1974): Методичке основе сувремене наставе хрватског или српског језика и књижевности у средњој школи, Школска књига Загреб
8. Савић, Б. (1996): Говорна култура са реториком, Учитељски факултет Бијељина
9. Тешановић, Д. (2017): Методика наставе материјег језика и књижевности., Бањалука
10. Шимлеша, П. (1953): Методика, Загреб

PSIHOPATIJA I NASILJE U ŽENSKIM ZATVORIMA – PENOLOŠKI OSVRT

Apstrakt

Ovaj pregledni rad se bavi jednom kategorijom poremećaja ličnosti, odnosno psihopatijom i nasiljem koje proizilazi iz nje kao fenomenom koji je uglavnom zastupljen kod muške populacije, međutim istraživanja na polju psihologije ličnosti, ali i penološke studije govore u prilog tome da žene takođe mogu imati psihopatsku strukturu ličnosti. Psihopatsko ponašanje u ženskim zatvorima je još nedovoljno istraženo i nije u stalmom fokusu kako psihologa, tako i kriminologa, tako da ovim radom želimo da skrenemo pažnju na problem ženske psihopatije i nasilja, te da predočimo određene distinkcije i razlike koje postoje u odnosu na mušku populaciju. U radu se trudimo da kompartamentiramo i definišemo koncept psihopatije koja je u zatvorskim okvirima veoma velika i obično oko 20-30 % od ukupnog broja zatvorenika otpada na osobe koje na testovima ličnosti pokazuju visoke skorove u prilog psihopatiji. Razmatramo neke penološke prijedloge za resocijalizaciju i reintegraciju žena osuđenih na kaznu zatvora, a koje posjeduju određene psihopatske karakteristike ličnosti, ali i onih koje same po sebi nisu psihopate.

Ključne riječi: psihopatija, penologija, ženski zatvor, resocijalizacija, reintegracija

PSYCHOPATHY AND VIOLENCE IN WOMEN'S PRISONS - A PENOLOGICAL REVIEW

Abstract

This review paper deals with one category of personality disorders, ie psychopathy and violence resulting from it as a phenomenon that is mainly present in the male population, however, research in the field of personality psychology and penological studies suggest that women may also have a psychopathic personality structure. Psychopathic behavior in women's prisons is still insufficiently researched and is not in the constant focus of both psychologists and criminologists, so with this paper we want to turn to the problem of female psychopathy and violence, and to point out certain distinctions and differences in relation to the male population. In this paper, we try to compartment and define the concept of psychopathy, which is very large in prisons and usually about 20-30% of the total number of prisoners are people who show high scores in favor of psychopathy on personality tests. We are considering some penological proposals for the resocialization and reintegration of women sentenced to prison, who possess certain psychopathic personality traits, but also those who are not psychopaths.

Key words: psychopathy, penology, female prison, reintegration

¹ Evropski univerzitet Brčko, Bijeljinska 72-74, 76100 Brčko, email:biljanazdimitric@gmail.com.

² Univerzitet Bijeljina, Fakultet za psihologiju, Pavlovića put bb, 76300, Bijeljina, Bosna i Hercegovina, mladen_cimesa@hotmail.com.

Uvod

Razvoj psihopatije kod ženskih osoba je složena interakcija biologije, kulture i okoline. Genetski faktori utiču na predispozicije i temperament (Beaver et al., 2011; Gunter et al., 2010; Thompson et al., 2014). Istraživači su istakli da postoje dvije podvrste psihopata: primarni tip pokazuje izrazite neurološke deficite i otupljivanje emocija, dok sekundarni tip pokazuje veću anksioznost, zloupotrebu supstanci i druge probleme mentalnog zdravlja. Dugo se smatralo da je psihopatija snažan prediktor nasilnog ponašanja kod muškaraca, a danas je sve više dokaza da to važi i za žene (Sellbom et al., 2017). Prema istraživanjima, psihopatske karakteristike mogu se manifestovati drugačije kod žena nego kod muškaraca. Na dimenzionalnom nivou psihopatije pojavljuju se rodne varijacije u vezi psihopatije i nasilja. Afektivni (bezosjećajni), interpersonalni (egocentričnost) i bihevioralni (antisocijalni) elementi čine pojam psihopatije. Impulsivnost, slaba inhibicija, bijes i eksternalizacija povezani su sa asocijalnim psihopatskim tendencijama. S druge strane, egocentrične psihopatske osobine karakterišu socijalna dominacija i sebičnost. Bezosjećajne psihopatske karakteristike uključuju nedostatak empatije, hladnokrvnost, nisku anksioznost i krajnji prezir prema drugima (Kimonis et al., 2017). Prisustvo bezosjećajnih psihopatskih karakteristika smatra se pouzdanim prediktorom nasilja u različitim okolnostima. Bezosjećajne psihopatske osobine, s druge strane, samo povećavaju rizik da osoba postane član određene, često nasilne, kriminalne grupe koja, opet, može biti povezana sa drogom (konzumiranjem ili prodajom). Ovo istraživanje implicira da su psihopatske osobine pouzdani prediktori ženske agresije, ali da dimenzionalni konstrukt psihopatije varira u zavisnosti od okruženja u kojem se događa nasilje (Maurer et al., 2016; Vogel & Lancel, 2016).

Psihopatija kod žena

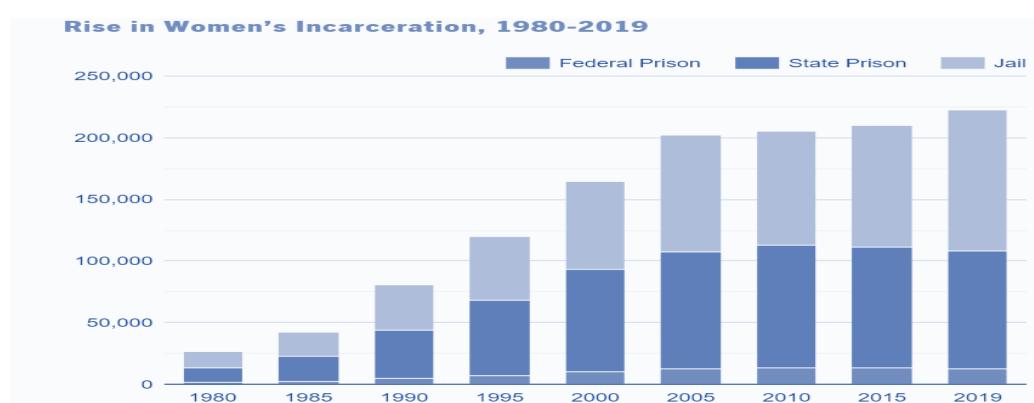
Smatra se da psihopate čine oko 0,5 do 1% populacije, dok se od 20% do 25% zatvorenika kvalificuje za dijagnostiku. Istraživanja ukazuju da su psihopate odgovorne za više od polovine svih nasilnih zločina (Gottfried et al., 2019). Šteta koju nanose osobama koje su im bile izložene su tjelesne, psihološke i/ili finansijske prirode. Prema istraživanjima o rodnim razlikama, psihopatija je rjeđa kod žena nego kod muškaraca. Međutim, postavlja se pitanje da li uočene razlike između muških i ženskih psihopata odražavaju stvarne fizičke razlike u učestalosti psihopatije ili odražavaju faktore koji se odnose na aspekte dijagnostičkih alata i terminologije koji nastaju kada se ovi kriterijumi za procjenu psihopatije primjenjuju za žene (Thomson, Bozgunov, et al., 2019). Žene koje su zbog upotrebe droga motivisane da budu nasilne mogu se definisati kao „rizične osobe sa slabom inhibitornom kontrolom, sklonosu ka nestrpljenju i bijesu“. Dok žene koje čine nasilje koje ne proizilali iz upotrebe droga, s druge strane, mogu se opisati kao „nepristrasne, bezdušne, neempatične, prezirne i okrutne“ (Blonigen et al., 2012; Martin et al., 2019).

Viši skorovi psihopatije kod muškaraca i žena povezani su sa dvije vrste agresije (fizičke i nefizičke) i motivima za agresiju (proaktivni i reaktivni), rezultati su studija koje su vršene na zatvorenicima (Coid, Yang, Ullrich, Roberts, & Hare, 2009; Kalemi et al., 2019). Na primjer, utvrđena je značajno veća korelacija rezultata psihopatije i relativne agresije kod žena nego kod muškaraca. Kod muškaraca, *Marsee* je otkrio odnosno otkrivena je snažna interakcija visokih psihopatskih karakteristika sa otvorenim nasiljem. Aspekti psihopatije, bili su povezani sa relativnim nasiljem kod devojčica i žena, dok su dimenzije ponašanja psihopatije povezane

sa fizičkom agresivnošću u većini sličajeva kod osoba koje konzumiraju psihoaktivne supstance, u ovom slučaju tinejdžerke i žene (Marsee et al., 2005).

Psihopatija u ženskim zatvorima

Razumijevanje uzroka nasilja zatvorenica može dovesti do efikasnog planiranja intervencija koje ciljaju faktore rizika povezane sa nasilnim ponašanjem u različitim okruženjima. Skorija studija od Thomson-a se bavila djelama vrstama nasilja u zatvorima: hroničnim nasiljem tokom perioda od 12 mjeseci i namjernim provociranjem tuče. Prema trenutnim nalazima, postojale su neke paralele u faktorima ličnosti koje su objašnjavale nasilje u zatvorima u različitim situacijama, ali postojale su i neke značajne razlike. Nasilni postupci su zabilježeni kod osoba koje su stekle obrazovanje samo osnovne škole i koje su imale visoke afektivne psihopatske karakteristike (Thomson, Vassileva, et al., 2019). Prema nekim podacima psihopatija može predviđati nasilje u zatvoru, agresivnost i recidivizam nakon oslobođenja. Psihopatija kao poremećaj ličnosti predviđa značajan nasilni recidiv u muškom uzorku, ali ne toliko u ženskom (Smith et al., 2020).

Slika 1. Porast ženskih osuđenika koji odslužuju kaznu u zatvoru u Americi.

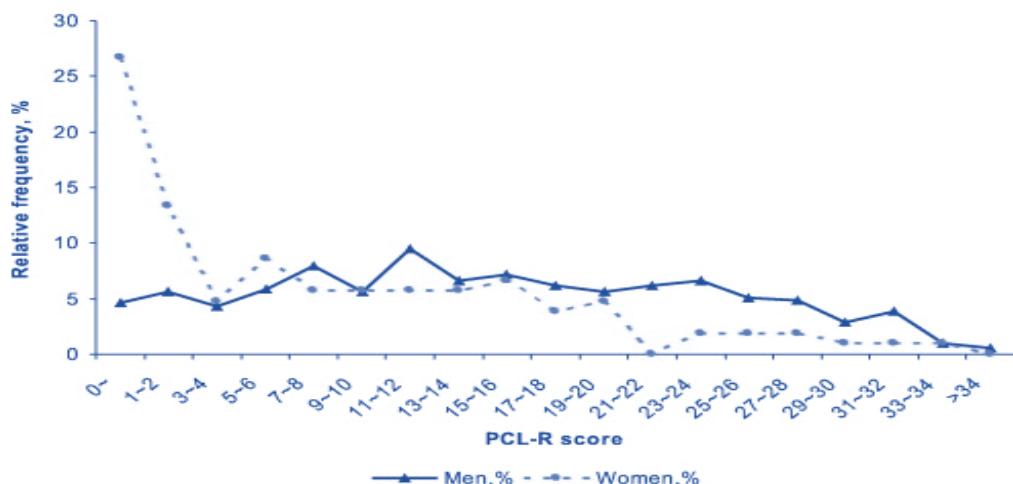
Izvor: (Bureau of Justice Statistics: *Historical Corrections Statistics in the United States 1850-1984* (1986); *Prison and Jail Inmates at Midyear Series (1997-2018)*, *Prisoners Series (1986-2019)*. Washington, DC.)

Ova otkrića ne samo da naglašavaju potrebu da se sagledaju faktori rizika za zatvorenice, već takođe ističu varijabilnost ženskog nasilja u zatvoru i razlike između studija koje se tiču muških i ženskih prestupnika. Iako su neki tvrdili u ranijim istraživanjima da je impulsivnost ključna karakteristika bihevioralnih psihopatskih osobina (Hart i Dempster, 1997), kasnija istraživanja sa zatvorenicama otkrila su da ona ne predviđa nasilje u zatvoru. Prethodna istraživanja su, s druge strane, previdjela važnost višedimenzionalnosti impulsivnosti.

Međutim, čini se da postoji konzistentnija podrška na dimenzionalnom nivou da je psihopatija kod žena povezana sa nasiljem i agresijom u zatvoru, sa značajnim polnim

razlikama i paralelama. Odnosno, asocijalne i psihopatske osobine u načinu egzistencije povezane su sa višim nivoima agresije kod muškaraca i žena, dok je afektivni aspekt isključivo povezan sa nasiljem i ne primarnom fizičkom agresijom kod žena (Carabellese et al., 2019; Thomson, Kiehl, et al., 2019).

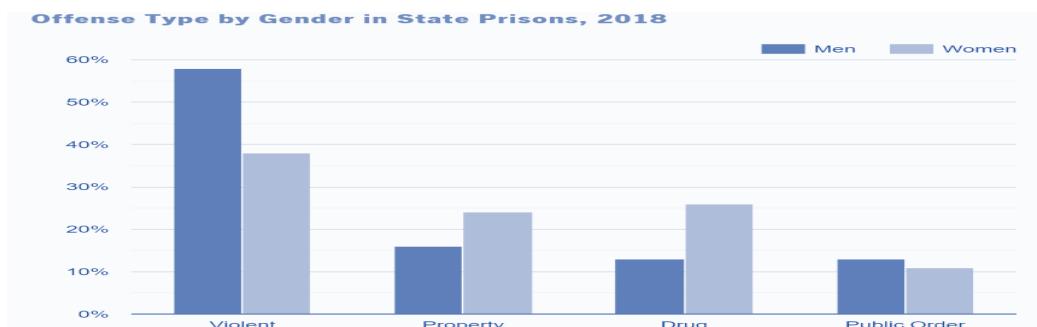
Pokazalo se da ponašajne i afektivne karakteristike zatvorenica predviđaju prekršaje i razlikuju se kod žene osuđenih za nasilno krivično djelo koje nije povezano sa drogom od onih osuđenih za nasilno krivično djelo povezano sa drogom ili nenasilno krivično djelo (Thomson et al., 2020).

Slika 2. Prevalenza psihopatije u zatvoru.

Izvor:(Coid, Yang, Ullrich, Roberts, Moran, et al., 2009)

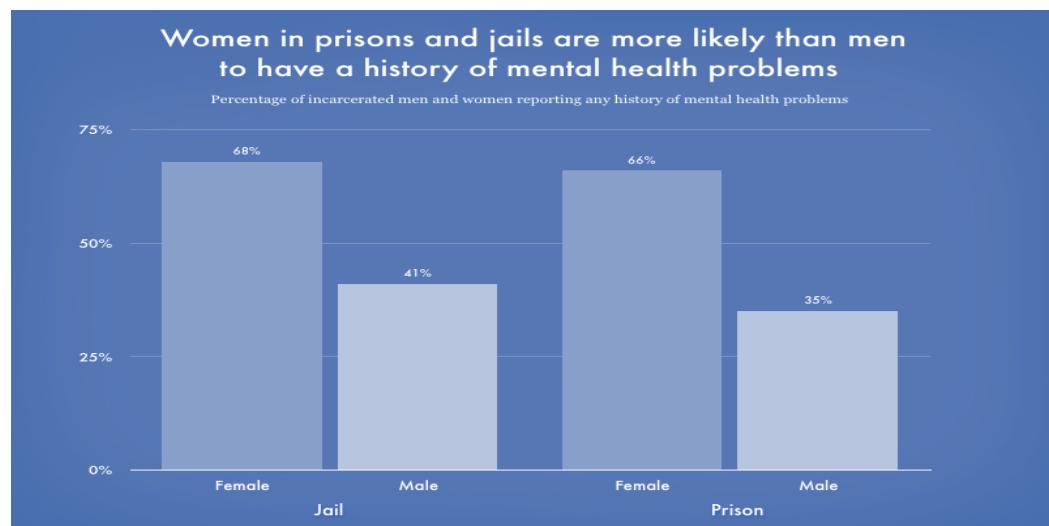
Kao rezultat, impulsivnost kod muškaraca može imati opštiju ulogu u nasilnom ponašanju, dok impulsivnost kod žena može biti prvenstveno povezana sa nenasilnim ponašanjem i kršenjem zatvorskih pravila. Međutim, impulsivnost je ključna komponenta dimenzije ponašanja psihopatije, a preklapanje između impulsivnosti i psihopatije moglo bi pomoći u objašnjavanju nekih sukobljenih rezultata kada je u pitanju predviđanje nasilja u ženskoj zatvorskoj populaciji (Douglas et al., 2018). Odnosno, nedostatak samokontrole, kognitivne nestabilnosti i disonance kao i manjak planiranja kod žena možda neće biti dovoljni za predviđanje fizičke štete drugoj osobi, ali mogu predvidjeti nenasilne akcije kršenja pravila (Efferson & Glenn, 2018).

Slika 3. Najčešći zločini u zatvoru; Muškarci i Žene.

Izvor: (Carson, E.A. (2020). *Prisoners in 2019*. Washington, DC: Bureau of Justice Statistics.)

Umjesto toga, kada se neadekvatna samokontrola kombinuje sa rizikom, iritacijom, bijesom, dosadom ili nestrpljenjem, veća je vjerovatnoća da će doći do ženske agresije. Drugo objašnjenje za nedosljedne rezultate je da višedimenzionalnost impulsivnosti osobina nije uzeta u obzir. Kao rezultat, podfaktori od kojih je u ovom slučaju najznačajnija impulsivnosti utiču na shvatanje nasilja u zatvoru kod ženskih prestupnika, kao i na preklapanje sa psihopatijom (Ben-Yaacov & Glicksohn, 2020). Drugi razlog za oprečne rezultate mogao bi biti taj što višedimenzionalnost impulsivnosti nije uzeta u obzir (Pinheiro et al., 2020).

Slika 4. Istorija mentalnih bolesti u zatvoru.

Izvor (Bureu of Justice Statistics, 2012)

Zatvor i penološki aspekti

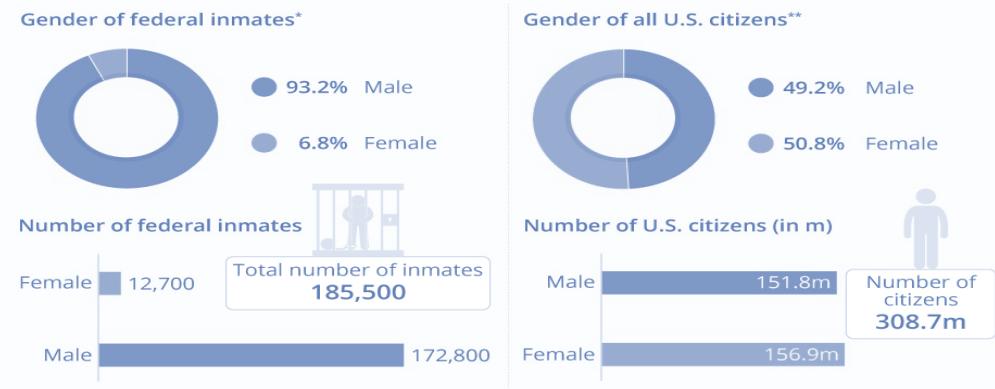
Od 60-tih godina sve veći broj naučnika počeo je da obraća pažnju i na ženske zatvore. Glavna tema je bila prepozнати потребе zatvorenica, prepozнати nedostatke zatvora kao ustanove, ali i načine prilagođavanja zatvorenica i njihovo reagovanje na novonastalu situaciju i okruženje. Kao rezultat opsežnijih napora sproveđenja zakona, strožih zakona o sprečavanju i suzbijanju zloupotrebe opojnih droga, ali i samog izbora života pojedinaca, u posljednjih četvrt vijeka došlo je do velikog porasta u broju osuđenih žena, odnosno pripadnica ženskog pola. Između 1980. i 2019. u Sjedinjenim Američkim državama broj zatvorenica se povećao za više od 700%. Sa 26.378 zatvorenica u 1980. godini, taj je broj skočio na 222.455 u 2019 (Carabellese et al., 2020).

Faktori koji doprinose porastu broja žena u zatvoru su siromaštvo, nisko obrazovanje, nezaposlenost, beskućništvo, pripadnost manjinskim grupama, samohrano majčinstvo, zloupotreba narkotika, nasilje, nestabilni porodični odnosi, alkoholizam. Sve ovo doprinosi visokim stopama traume i problemima fizičkog i mentalnog zdravlja (Cunliffe et al., 2015; Moffett et al., 2020; Pechorro et al., 2013). Veliki broj žena zatvorenica ima i djecu mlađu od 18 godina ili su u zatvor došle trudne (4-9%). Malo pažnje se pridaje adaptaciji zatvorenica na zatvor i zatvorske uslove, a stopa zatvorenica kod kojih se mogu identifikovati mentalne bolesti je 80%, dok dvije trećine pati od poremećaja povezanog sa korištenjem nedozvoljenih supstanci, odnosno narkotika (Sorbello et al., 2002). Žene u savremenim zakonima se suočavaju sa mnogim problemima, neki su proizišli iz prethodno navedenog, dok su neki proistekli iz života u zatvoru.

Istraživanja već godinama kritikuju upotrebu standardnih procjena rizika i korektivnih intervencija sa prestupnicama, navodeći da su se one uglavnom zasnavale na modelu muških prestupnika sa samo skromnim izmjenama kako bi se uzele u obzir moguće razlike za žene (Van Voorhis, 2012). Iako dokazi uglavnom podržavaju ideju da su dinamičke varijable rizika za muškarce i žene vrlo slične, drugi su istakli da postoje određene razlike između muškaraca i žena, ne samo u pogledu široko rasprostranjenih varijabli, već i u pogledu tehnika korekcije zatvorenica (Franklin, 2008; MS et al., 2005). U domenu ženskih korekcija, pitanje nije samo koliko su ovi programi efikasni u sprečavanju budućeg asocijalnog ponašanja, već i koje komponente ili pristupi će najverovatnije dati najbolje rezultate.

The Prison Gender Gap

Gender of inmates in U.S. federal prisons compared to the general population

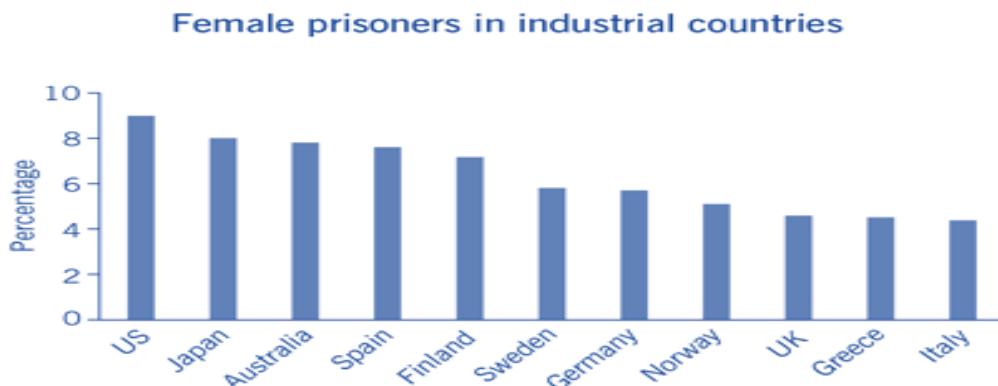
Slika 5. Komparacija zatvorenika sa generalnom populacijom, muško-žensko.

Izvor: (Statista, 2017)

Studija o ženskim prestupnicama suočava se sa izazovima koje istraživanje muških prestupnika nema. Žene čine mali procenat prestupnika u bilo kom popravnom sistemu u odnosu na muškarce, a samo mali procenat njih je u većem riziku i potrebi (neke su majke, neke se staraju o porodici), što ih čini podobnjim za popravne rehabilitacione programe odnosno programe resocijalizacije i integracije u društvo, pored toga, stope ponovljenih prekršaja kod žena, iako imaju poremećaj ličnosti vezan za psihopatiju, su niži od onih kod muškaraca (LCSW & MS, 2006; Ph.D & Rodriguez, 2011).

Žene trpe i razne nedostatke u krivičnopravnom sistemu, pored svoje krivične istorije. Mnoge vode borbu zavisnosti od droga i alkohola, mnoge od njih nose razne traume koje su često trigeri za psihopatiju, tu je stalna borba sa mentalnim i fizičkim zdravljem u odnosu na ostale žene u društvu. U Ujedinjenom Kraljevstvu se procjenjuje da je polovina svih žena u zatvoru u nekom trenutku svog života doživjela fizičko ili seksualno zlostavljanje, pri čemu se čini da je stopa veća među ženskim osobama koje su počinile nasilna krivična djela (Africa, 2015). Za približno 60% žena koje su primarne njegovateljice male djece ili trudnice, stres zbog zatvora može biti veoma veliki i još više pogoršati mentalno zdravlje (Sorbello et al., 2002).

Briga za javnu bezbjednost i javni državni troškovi koji su uključeni u krivičnopravnu reakciju na ženske prestupe samo su dva razloga za rješavanje prevalencije prestupništva među ženama. Srećom, tokom posljednje decenije povećao se broj studija i kvalitet istraživanja koji mogu dati smjer za tehnike koje mogu maksimizirati uspjeh intervencija sa ženama prestupnicama (Chen et al., 2014).

Slika 6. Zatvorenice u industrijskim zemljama.

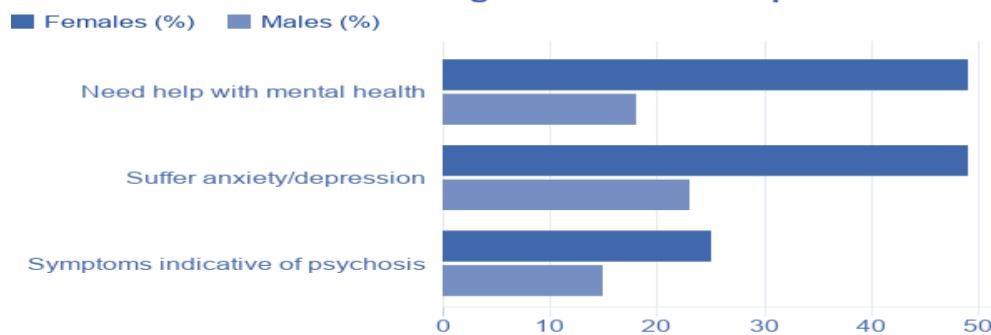
Izvor: (*International Centre for Prision Studies*)

Identifikovanje potreba prestupnica samo je polovina jednačine, druga polovina uključuje razvoj odgovarajućih programa i resursa koji će zadovoljiti te zahtjeve. Odluke o liječenju, poput vrste liječenja i intenziteta liječenja, treba da se zasnivaju na efikasnoj procjeni (Hollin & Palmer, 2006; Scott & Ruddell, 2011).

Žene prestupnice imaju koristi od alternativnih postupaka izricanja kazne, a istraživanja to potvrđuju. Nekim prestupnicama možda neće biti potreban zatvor zbog njihove manje vjerovatnoće da će ponoviti prekršaj/krivično djelo. Za njih bi se mogli razmotriti diverzijiski postupci koji uključuju uslovnu slobodu, naloge za rad u javnom interesu ili čak određene vrste školske prekvalifikacije. Pored toga, s obzirom na visoku pojavu viktimizacije među prestupnicama, mogu se koristiti alternativne metode izricanja kazne kako bi se zaštítile kada je to neophodno (Belknap et al., 2016). Prema procjeni istraživača, potreban je dobro razrađen i koordinisan program u svakoj zemlji, jer svaka zemlja ima koliko toliko potencijalno uspostavljene obrazovne, stručne i zdravstvene programe, kao i planove socijalne reintegracije prije i poslije puštanja na slobodu (Morash et al., 2016). Međutim, najpristupačniji programi u većini država ne bave se krimogenim potrebama. Čak i ako takvi programi postoje, oni su obično rodno neutralni, a ne rodno specifični.

U liječenju, psihološki tretmani poput kognitivno-bihevioralne terapije (CBT) pokazali su se uspješnim. Takve strategije, s druge strane, zasnivale su se na postojećem razumijevanju prestupa, koje su do tada uglavnom sticali od muških prestupnika (Hollin, 2019; Randall et al., 2019). Sada kada bolje razumijemo rodne razlike, CBT može biti ograničen u svojoj sposobnosti da se pravilno bavi složenim izazovima sa kojima se suočavaju žene prestupnice; odnosno treba ispitati alternativne tehnikе. Kada se procjenjuju potrebe prestupnica, potreban je holistički pristup, uzimajući u obzir penološku, psihološku, fiziološku, socijalnu i ekonomsku pozadinu itd (Saxena et al., 2016).

Mental health issues affecting male and female prisoners

Slika 7. Problemi sa mentalnim bolestima kojima su zahvaćeni zatvorenici.

Izvor: (Statista, 2019)

Zaključak

Često se raspravlja o pitanju zatvorskog nasilja. Da bi zaštitili sigurnost i dobrobit zatvorenika i zaposlenih, zatvori bi trebali imati što je moguće manje nasilja. Nažalost, praktično sva istraživanja o faktorima rizika od nasilja u zatvoru koncentrisana su na muške prestupnike. Uprkos tome, prijavljene stope nasilja nad ženama u zatvorima uporedive su sa onima koje se nalaze u muškim zatvorima. Prvo moramo identifikovati koji faktori rizika na pojedinačnom nivou doprinose nasilju u ženskim zatvorima kako bismo ga eliminisali. Ovo je naročito tačno, prema sadašnjoj studiji, kada je riječ o shvatajući nasilja u zatvoru u različitim okolnostima. Trenutno istraživanje podupire i polno specifične i polno neutralne varijable rizika za nasilje u zatvoru. Odnosno, čini se da se nasilje u zatvorima za muškarca, kao i zatvorima za žene objašnjava psihičkim karakteristikama ponašanja i neplaniranom impulsivnošću. Međutim, najkonzistentnija otkrića povezana su sa polno specifičnim varijablama rizika. U našem istraživanju ženskih prestupnika, viši nivoi afektivnih i međuljudskih psihopatskih osobina, bez obzira na impulzivne i bihevioralne psihopatske osobine, objasnili su nasilje u zatvoru; što se često ne vidi na muškim uzorcima. Zemlje (među kojima je Bosna i Hercegovina) koje nemaju programe krimogenih faktora pokušavaju da uspostave intervencije koje udovoljavaju zahtjevima ženskih prestupnika (što nije slučaj kod nas). Uključeni su rodno neutralni zahtjevi poput kriminalnog razmišljanja i zloupotrebe supstanci, kao i rodno specifične potrebe, uključujući mentalno zdravlje, viktimizaciju i nefunkcionalne odnose. Što se tiče mentalnog zdravlja, više prestupnica pati od poremećaja raspoloženja nego muški prestupnici. S druge strane, žene prestupnici češće koriste supstance da bi se nosile sa posljedicama viktimizacije. Ovaj rad je ostao limitiran detaljnjom etiopatogenezom psihopatije i lošim socioekonomskim uslovima pod kojima ona dolazi do izražaja, te nije bilo posebne riječi o fenomenu sociopatije koja je u bliskoj vezi sa psihopatologijom psihopatije.

Reference

- Africa, A. (2015). Bad girls to good women—Women offenders' narratives of redemption. *Agenda*, 29(4), 120–128. <https://doi.org/10.1080/10130950.2015.1124501>
- Beaver, K. M., Rowland, M. W., Schwartz, J. A., & Nedelec, J. L. (2011). The genetic origins of psychopathic personality traits in adult males and females: Results from an adoption-based study. *Journal of Criminal Justice*, 39(5), 426–432. <https://doi.org/10.1016/j.jerimjus.2011.07.002>
- Belknap, J., Lynch, S., & DeHart, D. (2016). Jail Staff Members' Views on Jailed Women's Mental Health, Trauma, Offending, Rehabilitation, and Reentry. *The Prison Journal*, 96(1), 79–101. <https://doi.org/10.1177/0032885515605485>
- Ben-Yaacov, T., & Glicksohn, J. (2020). Psychopathy, impulsivity, and personality structure. *Personality and Individual Differences*, 161, 109960. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.109960>
- Blonigen, D. M., Sullivan, E. A., Hicks, B. M., & Patrick, C. J. (2012). Facets of psychopathy in relation to potentially traumatic events and posttraumatic stress disorder among female prisoners: The mediating role of borderline personality disorder traits. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 3(4), 406–414. <https://doi.org/10.1037/a0026184>
- Carabellese, F., Felthous, A. R., Mandarelli, G., Montalbò, D., Tegola, D. L., Parmigiani, G., Rossetto, I., Franconi, F., Ferretti, F., Carabellese, F., & Catanesi, R. (2020). Women and Men who Committed Murder: Male/Female Psychopathic Homicides. *Journal of Forensic Sciences*, 65(5), 1619–1626. <https://doi.org/10.1111/1556-4029.14450>
- Carabellese, F., Felthous, A. R., Mandarelli, G., Montalbò, D., Tegola, D. L., Rossetto, I., Franconi, F., & Catanesi, R. (2019). Psychopathy in Italian female murderers. *Behavioral Sciences & the Law*, 37(5), 602–613. <https://doi.org/10.1002/bls.2430>
- Chen, Y.-S., Lai, Y.-L., & Lin, C.-Y. (2014). The Impact of Prison Adjustment Among Women Offenders: A Taiwanese Perspective. *The Prison Journal*, 94(1), 7–29. <https://doi.org/10.1177/0032885513512083>
- Coid, J., Yang, M., Ullrich, S., Roberts, A., & Hare, R. D. (2009). Prevalence and correlates of psychopathic traits in the household population of Great Britain. *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(2), 65–73. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2009.01.002>
- Coid, J., Yang, M., Ullrich, S., Roberts, A., Moran, P., Bebbington, P., Brugha, T., Jenkins, R., Farrell, M., Lewis, G., Singleton, N., & Hare, R. (2009). Psychopathy among prisoners in England and Wales. *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(3), 134–141. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2009.02.008>
- Cunliffe, T. B., Gacono, C. B., Smith, J. M., Kivistö, A. J., Meloy, J. R., & Taylor, E. E. (2015). Assessing Psychopathy in Women. In *The Clinical and Forensic Assessment of Psychopathy* (2nd ed.). Routledge.
- Douglas, K. S., Vincent, G. M., & Edens, J. F. (2018). Risk for criminal recidivism: The role of psychopathy. In *Handbook of psychopathy*, 2nd ed (pp. 682–709). The Guilford Press.
- Efferson, L. M., & Glenn, A. L. (2018). Examining gender differences in the correlates of psychopathy: A systematic review of emotional, cognitive, and morality-related constructs. *Aggression and Violent Behavior*, 41, 48–61. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.05.009>

- Franklin, C. A. (2008). Women offenders, disparate treatment, and criminal justice: A theoretical, historical, and contemporary overview. *Criminal Justice Studies*, 21(4), 341–360. <https://doi.org/10.1080/14786010802554238>
- Gottfried, E. D., Harrop, T. M., Anestis, J. C., Venables, N. C., & Sellbom, M. (2019). An Examination of Triarchic Psychopathy Constructs in Female Offenders. *Journal of Personality Assessment*, 101(5), 455–467.
<https://doi.org/10.1080/00223891.2018.1502193>
- Gunter, T. D., Vaughn, M. G., & Philibert, R. A. (2010). Behavioral genetics in antisocial spectrum disorders and psychopathy: A review of the recent literature. *Behavioral Sciences & the Law*, 28(2), 148–173. <https://doi.org/10.1002/bls.923>
- Hollin, C. R. (2019). What is Cognitive Behavioral Therapy (CBT) With Offenders? In *The Wiley International Handbook of Correctional Psychology* (pp. 623–636). John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781119139980.ch39>
- Hollin, C. R., & Palmer, E. J. (2006). Criminogenic need and women offenders: A critique of the literature. *Legal and Criminological Psychology*, 11(2), 179–195.
<https://doi.org/10.1348/135532505X57991>
- Kalemi, G., Michopoulos, I., Efstathiou, V., Konstantopoulou, F., Tsaklakidou, D., Gournellis, R., & Douzenis, A. (2019). Narcissism but Not Criminality Is Associated With Aggression in Women: A Study Among Female Prisoners and Women Without a Criminal Record. *Frontiers in Psychiatry*, 10.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00021>
- Kimonis, E. R., Fanti, K. A., Goulter, N., & Hall, J. (2017). Affective startle potentiation differentiates primary and secondary variants of juvenile psychopathy. *Development and Psychopathology*, 29(4), 1149–1160.
<https://doi.org/10.1017/S0954579416001206>
- LCSW, B. W., & MS, T. M. (2006). Family Foundations. *Journal of Offender Rehabilitation*, 43(1), 65–91. https://doi.org/10.1300/J076v43n01_04
- Marsee, M. A., Silverthorn, P., & Frick, P. J. (2005). The association of psychopathic traits with aggression and delinquency in non-referred boys and girls. *Behavioral Sciences & the Law*, 23(6), 803–817. <https://doi.org/10.1002/bls.662>
- Martin, S., Zabala, C., Del-Monte, J., Graziani, P., Aizpurua, E., Barry, T. J., & Ricarte, J. (2019). Examining the relationships between impulsivity, aggression, and recidivism for prisoners with antisocial personality disorder. *Aggression and Violent Behavior*, 49, 101314. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2019.07.009>
- Maurer, J. M., Steele, V. R., Edwards, B. G., Bernat, E. M., Calhoun, V. D., & Kiehl, K. A. (2016). Dysfunctional error-related processing in female psychopathy. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 11(7), 1059–1068.
<https://doi.org/10.1093/scan/nsv070>
- Moffett, S., Javdani, S., Miglin, R., & Sadeh, N. (2020). Examining latent profiles of psychopathy in a mixed-gender sample of juvenile detainees. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 11(4), 290–299.
<https://doi.org/10.1037/per0000370>
- Morash, M., Kashy, D. A., Smith, S. W., & Cobbina, J. E. (2016). The Connection of Probation/Parole Officer Actions to Women Offenders' Recidivism. *Criminal Justice and Behavior*, 43(4), 506–524. <https://doi.org/10.1177/0093854815626490>
- MS, G. V. S., MS, L. S., PhD, P. V. V., & PhD, M. M. S. (2005). Pathfinders and Problem Solving. *Journal of Offender Rehabilitation*, 42(2), 69–94.
https://doi.org/10.1300/J076v42n02_05
- Pechorro, P. S., Vieira, D. N., Poiares, C. A., Vieira, R. X., Marôco, J., Neves, S., & Nunes, C. (2013). Psychopathy and behavior problems: A comparison of incarcerated male

- and female juvenile delinquents. *International Journal of Law and Psychiatry*, 36(1), 18–22. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2012.11.003>
- Ph.D, C. E. G., & Rodriguez, L. (2011). Motivation for Treatment Among Women Offenders in Prison-Based Treatment and Longitudinal Outcomes Among Those Who Participate in Community Aftercare. *Journal of Psychoactive Drugs*, 43(sup1), 58–67. <https://doi.org/10.1080/02791072.2011.602275>
- Pinheiro, M., Cunha, O., & Gonçalves, R. A. (2020). Emotions, Affections, and Psychopathy Among Female Prisoners. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 64(6–7), 708–729. <https://doi.org/10.1177/0306624X19895976>
- Randall, C., Nowakowski, S., & Ellis, J. G. (2019). Managing Acute Insomnia in Prison: Evaluation of a “One-Shot” Cognitive Behavioral Therapy for Insomnia (CBT-I) Intervention. *Behavioral Sleep Medicine*, 17(6), 827–836. <https://doi.org/10.1080/15402002.2018.1518227>
- Saxena, P., Grella, C. E., & Messina, N. P. (2016). Continuing Care and Trauma in Women Offenders’ Substance Use, Psychiatric Status, and Self-Efficacy Outcomes. *Women & Criminal Justice*, 26(2), 99–121. <https://doi.org/10.1080/08974454.2015.1067173>
- Scott, T.-L., & Ruddell, R. (2011). Canadian Female Gang Inmates: Risk, Needs, and the Potential for Prison Rehabilitation. *Journal of Offender Rehabilitation*, 50(6), 305–326. <https://doi.org/10.1080/10509674.2011.583717>
- Sellbom, M., Donnelly, K. M., Rock, R. C., Phillips, T. R., & Ben-Porath, Y. S. (2017). Examining gender as moderating the association between psychopathy and substance abuse. *Psychology, Crime & Law*, 23(4), 376–390. <https://doi.org/10.1080/1068316X.2016.1258466>
- Smith, J. M., Gacono, C. B., & Cunliffe, T. B. (2020). Female Psychopathy and Aggression: A Study with Incarcerated Women and Rorschach Aggression Scores. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 29(8), 936–952. <https://doi.org/10.1080/10926771.2020.1738614>
- Sorbelli, L., Eccleston, L., Ward, T., & Jones, R. (2002). Treatment needs of female offenders: A review. *Australian Psychologist*, 37(3), 198–205. <https://doi.org/10.1080/00050060210001706876>
- Thompson, D. F., Ramos, C. L., & Willett, J. K. (2014). Psychopathy: Clinical features, developmental basis and therapeutic challenges. *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics*, 39(5), 485–495. <https://doi.org/10.1111/jcpt.12182>
- Thomson, N. D., Bozgunov, K., Psederska, E., & Vassileva, J. (2019). Sex differences on the four-facet model of psychopathy predict physical, verbal, and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 45(3), 265–274. <https://doi.org/10.1002/ab.21816>
- Thomson, N. D., Kiehl, K. A., & Bjork, J. M. (2019). Violence and aggression in young women: The importance of psychopathy and neurobiological function. *Physiology & Behavior*, 201, 130–138. <https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2018.11.043>
- Thomson, N. D., Moeller, F. G., Amstadter, A. B., Svikis, D., Perera, R. A., & Bjork, J. M. (2020). The Impact of Parental Incarceration on Psychopathy, Crime, and Prison Violence in Women. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 64(10–11), 1178–1194. <https://doi.org/10.1177/0306624X20904695>
- Thomson, N. D., Vassileva, J., Kiehl, K. A., Reidy, D., Aboutanos, M., McDougle, R., & DeLisi, M. (2019). Which features of psychopathy and impulsivity matter most for prison violence? New evidence among female prisoners. *International Journal of Law and Psychiatry*, 64, 26–33. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2019.01.001>
- Van Voorhis, P. (2012). On Behalf of Women Offenders: Women’s Place in the Science of Evidence-Based Practice. *Criminology and Public Policy*, 11, 111.

Vogel, V. de, & Lancel, M. (2016). Gender Differences in the Assessment and Manifestation of Psychopathy: Results From a Multicenter Study in Forensic Psychiatric Patients. *International Journal of Forensic Mental Health*, 15(1), 97–110.
<https://doi.org/10.1080/14999013.2016.1138173>

Šaćira Mešalić¹
Borka Vukajlović²
Almina Mujić³

UDK 37.042(497.6)159.922.72.072-054.57
Originalni naučni rad

DOSTIGNUĆA UČENIKA USPORENOG KOGNITIVNOG RAZVOJA MJERENA PRIMJENOM ZOT-a U UVJETIMA INTEGRACIJE

Sažetak

Cilj ovog istraživanja je utvrditi dostignuća učenika usporenog kognitivnog razvoja u drugom i petom razredu na zadacima objektivnog tipa u nastavi maternjeg⁴ jezika i književnosti. Uzorak ispitanika čini pedeset učenika, od kojih dvadeset pet učenika pohađa drugi razred, a dvadeset pet učenika peti razred JU O.Š. „Simin Han“ u Tuzli. Od ukupnog broja ispitanih učenika šest učenika je s usporenim kognitivnim razvojem, tri u drugom razredu i tri u petom razredu. Učenici su ispitani Zadacima objektivnog tipa za jezik i književnost Levandovski, Igrić, (1991, prilagodila Mešalić, 1998). Zaključujemo da u inicijalnom ispitivanju kod učenika bez teškoća u razvoju i učenika usporenog kognitivnog razvoja u drugom razredu nije bilo značajne razlike na postignutim rezultatima. U istoj vremenskoj tački ispitani učenici usporenog kognitivnog razvoja i učenici bez teškoća u razvoju u petom razredu imali su signifikantnu razliku u rezultatima na Zadacima objektivnog tipa. Veću spremnost za dalje usvajanje gradiva pokazali su učenici bez teškoća u razvoju. Značajnost između srednjih vrijednosti ukupnih bodova postignutih na Zadacima objektivnog tipa u petom razredu nije statistički značajna, posmatrano u dvije vremenske tačke i to u inicijalnom i finalnom ispitivanju.

Summary

The purpose of this research was to determine the differences in accomplishments of students with slower cognitive development in second and fifth grade, with the objective type tasks in the native⁵ language and literature classes. There were 50 students in the sample, where twenty five are students in the second grade and twenty five are in the fifth grade, all from the primary school “Simin Han” in Tuzla. Out of the total sample, six students (three are from the second grade and three from fifth grade) are with slower cognitive development. Students were examined with the objective type tasks for the native language and literature created by Levandovski, Igrić, (1991, adapted by Mešalić, 1998). We may conclude that there was no significant difference in the results achieved in the initial examination between students without developmental disabilities and students with slow cognitive development in the second grade. At the same time point, the examined students with slow cognitive development and students without developmental disabilities in the fifth grade had a significant difference in the results on objective type tasks. Students without developmental disabilities showed greater readiness for further adoption of the material. The significance between the mean values of the

¹ Pedagoški fakultet, Evropski univerzitet Brčko distrikt

² Nezavisni univerzitet Banjaluka

³ JU Univerzitet u Tuzli, Defektoološki fakultet

⁴ Autorice ovoga teksta su se usaglasile da zajednički termin bude „maternji jezik“, jer postoje različiti nazivi u FBiH i RS.

⁵ The authors of this text agreed that the common term should be "native language", because there are different names for the language in FBiH and RS.

total scores achieved on the objective type tasks in the fifth grade is not statistically significant, observed at two time points in the initial and final examination.

UVOD

U Bosni i Hercegovini početkom 1992. godine bilo je osam specijalnih osnovnih škola za učenike usporenog kognitivnog razvoja i to u: Sarajevu, Zenici, Tuzli, Mostaru, Prijedoru, Zvorniku i Brčkom. Značajna novina u to vrijeme u razvoju specijalnog školstva u Bosni i Hercegovini je nastojanje da se u redovni sistem vaspitanja i obrazovanja uključuje i učenici usporenog kognitivnog razvoja

U zaštiti, vaspitanju, obrazovanju i radnom ospozobljavanju učenika usporenog kognitivnog razvoja u Bosni i Hercegovini postignuti su značajni rezultati.

Zakonodavni okvir u BiH nalaže prijem učenika s teškoćama u razvoju u redovne razrede osnovne škole. Očekivano je da je jedan broj učenika sa usporenim kognitivnim razvojem, sa većim ili manjim odstupanjima, od učenika sa prosječnom intelektualnim funkcioniranjem, koja trebaju dodatnu pomoć za savladavanje nastavnog gradiva. U takvim okolnostima, očekivano je da i njihovim učiteljima treba pomoći defektologa (Mešalić, 2002).

Izbor odgovarajućih obrazovnih područja iz planom i programom definiranih nastavnih sadržaja jedan je od temeljnih zahtjeva u određivanju ciljeva i zadataka školovanja.

Nastavni predmeti mogu imati odvojeni naziv i to s obzirom na naučno područje kojem pripadaju, kao i naziv s obzirom na značenje, odnosno status tog predmeta („glavni”, „sporedni” itd.).

Brojne dileme u izboru sadržaja obrazovanja riješene su na način da je provedena globalna podjela sadržaja obrazovanja na tzv. obrazovno jezgro, što se odnosi na redovnu nastavu, koja je obavezna za sve učenike, te na izborni program, fakultativni program, razne tečajeve i izvanškolske aktivnosti.

Obučavanje tih područja, odnosno predmeta ide po sljedećem redoslijedu:

1. Poredak predmeta može biti sukcesivni, što znači da se nastavni predmet proučava postupno, jedan za drugim, tj. slijedom. Sukcesivni raspored predmeta ima prednosti, ali i nedostatke. Prednosti su da se u određenom vremenskom razdoblju učenici koncentrišu na jedan predmet, a time se olakšava organizacija nastave. Nedostaci su da po takvom rasporedu učenici bi trebali proučavati jedan predmet u njegovom potpunom ekstenzitetu i intenzitetu za taj stupanj školovanja, a to prelazi njihove snage u pojedinoj dobi. Sukcesivni raspored je neadekvatan snagama učenika.

2. Simultani raspored predmeta znači da se u isto vrijeme proučava više predmeta. Njegove slabije strane su da učenici sa teškoćom istodobno mogu obuhvatiti mnogo predmeta i podjednako se koncentrisati na sve.

3. Kombinacija jednog i drugog je najbolje rješenje. To je tzv. spiralni raspored. Sedmični broj sati za pojedini nastavni predmet u nastavnom planu određuje se prema njegovoj obrazovnoj i odgojnoj važnosti za školovanje, složenosti i težini predmeta, kao i dopuštenom vremenskom opterećenju učenika u pojedinim razredima (Schmidt, 1999).

Nastavni plan i program je školski dokument kojim se propisuje opseg, dubina i redoslijed nastavnog sadržaja. Opsegom nastavnog plana i programa obuhvaćena je dubina i širina nastavnog gradiva po pojedinim predmetima i razredima. Nastavnik treba biti stručan za svoj predmet.

Školska integracija je dio socijalne (ovaj pojam obuhvata širi dijapazon) integracije i nije sama sebi cilj, a nije ni moguća dok u društvu postoje nehumani egocentrizmi (Soldo, 1986). Možemo reći da je „integracija kreiranje takvih uvjeta za učenike s teškoćama u razvoju koji će osigurati u svakom konkretnom slučaju najmanje restriktivnu okolinu za njihov razvoj, otvarajući tako niz alternativa na odgojno-obrazovnom kontinuumu uz osiguranje protočnosti sistema, pri čemu ima prednost, kada god je to moguće i opravdano, smještaj takvih učenika u redovne odgojno-obrazovne ustanove uz istovremeno kreiranje objektivnih i subjektivnih pretpostavki za njihov prihvrat, obrazovanje, rehabilitaciju i njihovo psihološko povezivanje sa socijalnom sredinom u koju su smještena, respektirajući pri tome zahtjev da je odgojno-obrazovna integracija samo sredstvo šire socijalne integracije koja se ostvaruje u skladu s principom konvergencije i otklanjanja segregacijskih mehanizama koji još uvijek djeluju i mogu djelovati u socijalnoj sredini. Ovo shvatanje integracije je cilj, proces i organizacijski sistem koji se stupnjevito ostvaruje, ” (Stančić, 1985).

Govoreći o inkluziji, treba imati na umu da je njena „osnovna karakteristika kreiranje sveobuhvatnog sustava koji nikog posebno ne izdvaja, već stvara adekvatnije uvjete za sve učenike“ (Šarenac, 1999). Jedan od temeljnih karakteristika u radu s učenicima s teškoćama u razvoju uključenih u integracijske ili pak segregacijske oblike školovanja, jeste postupno praćenje napredovanja učenika.

Da bi tom zahtjevu bilo moguće udovoljiti, važna je konstrukcija i primjena mjernih instrumenata u svrhe procjene sposobnosti učenika za školsko učenje.

Primjenom mjernih instrumenata potrebno je procijeniti trenutni nivo razvoja svakog učenika, izraditi individualne programe, te pratiti postignuće učenika.

Učenici usporenog kognitivnog razvoja

Zakonitosti koje se odvijaju tokom rasta i razvoja iste su za sve učenike. Ukoliko dobro poznajemo karakteristike učenika bez teškoća u razvoju moći ćemo razlikovati, prepoznati i razumjeti osobine učenika s teškoćama u razvoju, odnosno učenika usporenog kognitivnog razvoja (Mahić, 1998). Kod korištenja termina „usporeni kognitivni razvoj“ naglasak se ne želi dati na teškoće ovih učenika, već zadovoljavajući njihovih osnovnih potreba kako u savladavanju gradiva, tako i u druženju s vršnjacima, njihovim prihvaćanjem u razrednoj sredini.

Do 20.vj. intelektualna ometenost je primarno sagledavana kroz značajno niži nivo intelektualnog funkcionalnog funkcionisanja uz dominantno oslanjanje na testove inteligencije pri dijagnostikovanju.

Koncept adaptivnog ponašanja u drugoj polovini 20. vijeka postaje sastavni dio gotovo svih definicija intelektualne ometenosti..

Prema procjeni svjetske zdravstvene organizacije oko 2 do 2,3 % ukupnog broja djece i omladine do 20 godina su osobe sa intelektualnom ometenošću, odnosno, djeca čije ispodprosječno intelektualno funkcionisanje i neprimjerena prilagođenost u ponašanju zahtijevaju sistematsku stručnu pomoć u odgoju, obrazovanju i rehabilitaciji.

Američka asocijacija za mentalnu retardaciju kao etiološke faktore funkcionalne retardacije navodi kombinaciju kulturnih, sredinskih, familijarnih, psihijatrijskih i psiholoških abnormalnosti, te da u posmatranju kompleksnosti pojave funkcionalne retardacije treba uzeti u obzir sve ove faktore i sa njima se boje upoznati. Neke osobe s mentalnom retardacijom imaju minorne deficite koji se otkrivaju tek u školi, dok je kod drugih hendikep očigledan još u ranom djetinjstvu i do te mjere izražen da im je onemogućeno funkcionisanje na nivou ljudskog bića (Jakulić, 1993).

Grossman (1973) pod pojmom „adekvatno adaptivno ponašanje”, podrazumijeva ličnost koja je sposobna da bude socijalno odgovorna, lično nezavisna, a da sve sposobnosti budu odgovarajuće uzrastu individue i kulture u kojoj ona živi. Adaptivno ponašanje je različito u raznim starosnim grupama, a reflektuje se:

- za vrijeme infantilnog razdoblja i ranog djetinjstva;
- za vrijeme djetinjstva i adolescencije;
- za vrijeme kasne adolescencije i odrasle dobi;

Kako problem kod ovih učenika nastaje sa polaskom u školu, jer često postaju tek tada uočljiv, od nastavnika i njegovih sposobnosti da pomogne ovakvom učeniku zavisi njegovo dalje napredovanje u učenju. Zbog izraženih teškoća baš u učenju, a radi izbjegavanja stigmatizacije, ovi učenici se i nazivaju „učenici s teškoćama u učenju” (Đurašin i Petrović, 1985). Važno je na vrijeme prepoznati te učenike, na vrijeme im pomoći u savladavanju školskog gradiva, kako im ono kasnije ne bi stvaralo pometnju i otežavalo snalaženje, jer je nastava proces koji se odvija permanentno i postupno uz poštovanje svih didaktičkih principa. Svaki dobar kontakt nastavnika sa učenikom vodit će poboljšanju uspjeha i bar tome da učenik ne odbacuje školu, da ne bježi sa nastave, da ga sredina u kojoj boravi ne frustira (Mešalić, 2002).

O pojmu integracija

Riječ „integracija“ potiče od latinskog pridjeva „integer“ što u prijevodu znači netaknut, čitav. Integracija se može definisati kao organizacija dijelova u jednu cjelinu (strukturu) koja harmonički djeluje u postizanju zajedničkih ciljeva, odnosno koja sadrži sklad između pojedinačnih i zajedničkih ciljeva; ona pretpostavlja ravnotežu u interakciji elemenata koji čine neku strukturu Kovačević, Stančić, Mejovšek, (1998, prema Šarenac, 1999).

Da bi integracija bila što uspješnija i potpunija potrebno je zadovoljiti neke pretpostavke, koje mogu biti subjektivne, objektivne i organizacijske.

Objektivne pretpostavke integracije odnose se na prikladnost školskog prostora , lokaciju škole, funkcionalnost školske zgrade, osvjetljenje prostora, opremljenost didaktičkim materijalom i drugim sredstvima i pomagalima, školski okoliš, mogućnost pristupa zgradi i kretanja u njoj s obzirom na arhiktetonske barijere, način uređenosti i organizovanosti nastavnog prostora, finansiranje, broj učenika u razredu. Kada je u pitanju broj učenika u razredu, on je često bio i još uvjek je veći od 25, a 25 učenika predstavlja optimalan broj uz uslov da u tim odjeljenjima nije integrirano više od 3 učenika sa usporenim kognitivnim razvojem.

Subjektivne pretpostavke integracije prvenstveno se odnose na stavove, mišljenja i uvjerenja subjekata uključenih u procese vaspitanja, obrazovanja i re/habilitacije učenika usporenog kognitivnog razvoja, a to su: učenici sa posebnim potrebama, učenici bez teškoća u razvoju, učitelji/ predmetni nastavnici u redovnim ili posebnim uslovima školovanja, roditelji učenika sa posebnim potrebama, roditelji učenika bez teškoća u razvoju, direktori škola i stručni saradnici. Važno je naglasiti da svi subjektivni faktori integracije trebaju biti intenzivno uključeni u procese integracije i maksimalno mu doprinijeti.

Organizacijske pretpostavke integracije odnose se na organizaciju dijagnostičkih postupaka i praćenje te organizaciju dodatnih re/habilitacijskih postupaka. Dobra organizacija edukacijske integracije prije svega pretpostavlja da će se u radu sa učenicima usporenog kognitivnog razvoja maksimalno iskoristiti prednosti redovne škole uz individualizaciju i prilagođavanje vaspitno-obrazovnih zahtjeva u radu.

Stvarajući tako povoljne organizacijske uslove trebalo bi riješiti pitanje ranog otkrivanja ove djece, dinamičke (stalne ili procesne) dijagnostike i procjene sposobnosti, interesa i potreba učenika, izbor najmanje restriktivnih uslova školovanja, izradu i provođenje prilagođenih programa, osiguravanje dodatne pomoći u radu na sistemski način, a sve u skladu sa stvarnim

potrebama učenika. Stančić V. (1985) navodi da socijalna integracija ima subjektivni i objektivni oblik. Subjektivni oblik definiran je kao doživljaj pripadanja određenoj socijalnoj okolini, procjenjuje se na temelju emocionalnih ekspresija, stavova okoline, sudjelovanja u aktivnostima. Objektivni oblik ukazuje na prihvatanje pojedinca od strane socijalne okoline. Edukacijska integracija prema (*ibid.*) je kreiranje takvih uvjeta za učenike s teškoćama u razvoju koji će osigurati u svakom konkretnom slučaju najmanje restriktivnu okolinu za njihov razvoj otvarajući tako niz alternativa na odgojno-obrazovnom kontinuumu uz osiguranje protočnosti sistema, pri čemu ima prednost, kad god je to moguće i opravdano, smještaj takvih učenika u redovne odgojno-obrazovne ustanove, uz istovremeno kreiranje objektivnih i subjektivnih pretpostavki za njihov prihvat, obrazovanje, re/habilitaciju i njihovo psihološko povezivanje sa socijalnom sredinom u koju su smještena, respektirajući pri tome zahtjev da je odgojno-obrazovna (edukacijska) integracija samo sredstvo šire socijalne integracije koja se ostvaruje u skladu s principom konvergencije i otklanjanjem segregacijskih mehanizama koji još uvijek djeluju i mogu djelovati u široj socijalnoj sredini. Ovako shvaćena integracija je cilj, proces i organizacijski sistem koji se stupnjevito ostvaruje. U prilog edukacijskoj integraciji između ostalog, idu slijedeće tvrdnje (Stančić, 1982):

1. Redovne škole imaju bolju opremljenost za odgojno-obrazovni rad, te se rad može stručnije izvoditi;
2. Učenici su manje izdvojeni, manje se osjećaju drugaćjom, smanjuje se mogućnost etiketiranja;
3. Redovito okruženje je za učenike usporenog kognitivnog razvoja stimulativnije, odnosno više ih potiče na sudjelovanje u aktivnostima govora i igri s učenicima bez teškoća;
4. Postoje veće mogućnosti postizanja vrijednijih socijalnih iskustava;
5. Ostvarene su veće mogućnosti surađivanja redovnih nastavnika i stručnjaka za poseban odgoj i naobrazbu;
6. Veće su mogućnosti za postizanje više razine u školovanju;
7. Roditelji, vrlo rado prihvataju uključivanje svog djeteta u redovnu školu;
8. Često se, gotovo redovito, skraćuje put do škole;
9. Sklapanje prijateljstava nije ograničeno samo na učenike usporenog kognitivnog razvoja;
10. Istodobno se priprema socijalno okružje za prihvat učenika usporenog kognitivnog razvoja.

KONCEPCIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je ispitati obrazovna dostignuća učenika usporenog kognitivnog razvoja uključenih u redovan razred osnovne škole, na Zadacima objektivnog tipa u nastavi maternjeg jezika i književnosti. Iz ovako postavljenog cilja formulisani su sljedeći podciljevi:

- ispitati obrazovna dostignuća učenika usporenog kognitivnog razvoja uključenih u redovni razred osnovne škole preko Zadataka objektivnog tipa na kraju prvog polugodišta,
- utvrditi dostignuća učenika usporenog kognitivnog razvoja u redovni razred osnovne škole preko Zadataka objektivnog tipa na kraju školske godine.

UZORAK ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja čini pedeset učenika, od toga dvadeset pet učenika pohađa drugi razred, a dvadeset pet učenika pohađa peti razred osnovne škole. Od ukupnog broja ispitanih učenika šest učenika je s usporenim kognitivnim razvojem, i to tri u drugom i tri u petom razredu.

HIPOTEZE

U skladu sa postavljenim ciljevima proizašle su i hipoteze:

H-1- Pretpostavlja se da su učenici usporenog kognitivnog razvoja uključeni u redovne razrede dostigli bolje rezultate u nastavi maternjeg jezika i književnosti u finalnom u odnosu na inicijalno ispitivanje u drugom razredu.

H-2- Pretpostavlja se da su učenici usporenog kognitivnog razvoja uključeni u redovne razrede dostigli bolje rezultate u nastavi maternjeg jezika i književnosti u finalnom u odnosu na inicijalno ispitivanje u petom razredu.

H-3- Pretpostavlja se da će učenici bez teškoća u razvoju postići značajno bolji uspjeh u nastavi maternjeg jezika i književnosti od učenika usporenog kognitivnog razvoja u finalnom ispitivanju u odnosu na inicijalno ispitivanje u drugom razredu.

H-4- Pretpostavlja se da će učenici bez teškoća u razvoju postići značajno bolji uspjeh u nastavi maternjeg jezika i književnosti od učenika usporenog kognitivnog razvoja u finalnom ispitivanju u odnosu na inicijalno ispitivanje u petom razredu.

MJERNI INSTRUMENT

Podaci su dobiveni procjenom obrazovnih dostignuća učenika na Zadacima objektivnog tipa za maternji jezik i književnost za drugi razred Levandovski, Igrić, (1991, prilagodila Mešalić, 1998) koji sadrži 10 zadataka i to iz područja: prepisivanje (1 zadatak), čitanje (3 zadatka), kontrolni diktat (1 zadatak), gramatika (5 zadataka).

Drugi mjerni instrument su Zadaci objektivnog tipa za maternji jezik i književnost za peti razred Levandovski, Igrić, (1991, prilagodila Mešalić, 1998) koji sadrži 25 zadataka i to iz područja gramatike.

Način prikupljanja podataka

Zadaci objektivnog tipa za drugi razred u inicijalnom i finalnom ispitivanju imaju isti broj zadataka jer se utvrdilo da je to nastavno gradivo realizirano prema planiranom od strane razrednog nastavnika, a u skladu sa Nastavnim planom i programom. Prema istim zahtjevima vršeno je ispitivanje svih učenika usporenog kognitivnog razvoja kao i svih učenika bez teškoća u razvoju u istom razredu.

METODA OBRADE PODATAKA

Matematičko-statistička obrada podataka obuhvatila je deskriptivnu statistiku (X -srednja vrijednost; medijana; SD; X_{\min} ; X_{\max} ; $\pm s$). Od testova korišten je t-test za nezavisne uzorke. Ova statistika je rađena u programu statistika 4,5 for Windows. Rezultati su prikazani tabelarno i grafički.

REZULTATI I DISKUSIJA

Iz tabele 1. se vidi da je ukupan broj bodova postignut na Zadacima objektivnog tipa (ZOT) u inicijalnom ispitivanju za 22 učenika (za učenike bez teškoća u razvoju) iznosi 2235, dok je prosječan broj bodova na ZOT-a za svakog učenika iznosio $X=101,63$. U finalnom ispitivanju ukupan broj bodova za učenike bez teškoća u razvoju iznosio je 2432 ($X=110,59$), prosječan broj bodova za svakog učenika iznosio je 110,59.

Između prosječnog broja bodova učenika bez teškoća u razvoju u inicijalnom i finalnom ispitivanju nema statistički značajnih razlika i uspjeh u finalnom ispitivanju je gotovo isti kao i u inicijalnom ispitivanju (tabela 5).

Najveći broj bodova postigao je učenik bez teškoća u razvoju pod rednim brojem 15 (161 bod), a najmanji broj bodova postigao je učenik bez teškoća u razvoju pod rednim brojem 2 (13 bodova). Najveći broj bodova na ZOT-a u finalnom ispitivanju postigao je učenik pod rednim brojem 16 (132 boda), a najmanji broj bodova postigao je učenik pod rednim brojem 1 (58 bodova).

Ukupan broj bodova učenika usporenog kognitivnog razvoja postignutih na ZOT-a u inicijalnom ispitivanju iznosi 233, dok je prosječan broj bodova za svakog učenika $X=77,6$. U finalnom ispitivanju ukupan broj bodova postignutih na ZOT-a učenika usporenog kognitivnog razvoja (ukupno 3 učenika) iznosi 207, dok prosječan broj za svakog učenika $X=69$. Ovaj rezultat pokazuje da su učenici usporenog kognitivnog razvoja u prosjeku postigli lošiji uspjeh u finalnom ispitivanju u odnosu na inicijalno ispitivanje. Međutim, ako pogledamo pojedinačni uspjeh ovih učenika u inicijalnom i finalnom ispitivanju onda se uočava da su dva učenika postigla veći broj bodova na ZOT-a u finalnom ispitivanju, dakle postigla bolji uspjeh. Jedan učenik usporenog kognitivnog razvoja je postigao mnogo manji broj bodova u finalnom u odnosu na inicijalno ispitivanje. Razlog tome našli smo u razgovoru sa učiteljicom koja njegov loš uspjeh opravdava čestim odsustvom sa nastave zbog bolesti.

Tabela 1. Ukupan broj bodova na Zadacima objektivnog tipa za maternji jezik i književnost za drugi razred školske 2002./03. godine.

R Br	Ime i prezime	Inicijalno	Finalno
		BODOVI	BODOVI
1	H.S.	52	58
2	A.H.	13	108
3	R.Z.	71	105
4	S.E.	129	130
5	E.S.	127	129
6	A.L.	108	119
7	M.H.	119	121
8	A.M.	73	93
9	A.S.	116	118
10	D.M.	99	111
11	R.I.	123	127
12	E.B.	117	123
13	E.M.	69	71
14	A.O.	118	121
15	S.R.	161	122
16	J.D.	116	132
17	S.S.	102	116
18	I.E.	102	100
19	D.M.	95	105
20	A.A.	88	95
21	M.M.	122	110
22	S.H.	103	59
23	S.T.	71	86
24	S.K.	59	62
25	N.A.	116	119

Legenda:

- Integrisani učenici (UKR)
 Ostali

Iz tabele 2. se vidi da je ukupan broj bodova postignut na Zadacima objektivnog tipa (ZOT) u inicijalnom ispitivanju za 22 učenika (za učenike bez teškoća u razvoju iznosi 1326), dok je prosječan broj bodova na ZOT-a za svakog učenika iznosio $X=60,273$. U finalnom ispitivanju ukupan broj bodova za učenike bez teškoća u razvoju iznosi je 1411 ($X=64,136$), prosječan broj bodova za svakog učenika iznosio je 64, (136).

Između prosječnog broja bodova učenika bez teškoća u razvoju u inicijalnom i finalnom ispitivanju nema statistički značajnih razlika i uspjeh u finalnom ispitivanju postoji u odnosu na inicijalno ispitivanje (tabela 7).

Najveći broj bodova postigao je učenik bez teškoća u razvoju pod rednim brojem 10 (95 bodova), a najmanji broj bodova postigao je učenik bez teškoća u razvoju pod rednim brojem 20 (40 bodova).

Tabela 2. Ukupan broj bodova na Zadacima objektivnog tipa za maternji jezik i književnost za peti razred školske 2002./03.godine

		Inicijalno	Finalno
R Br	Ime i prezime	BODOVI	BODOVI
1	M.B.	76	80
2	S.A.	78	82
3	M.E.	43	46
4	A.S.	44	47
5	M.DŽ.	44	47
6	Z.T.	47	50
7	A.M.	68	73
8	G.A.	75	80
9	M.J.	77	82
10	H.F.	95	102
11	B.B.	39	42
12	S.Č.	50	53
13	N.G.	88	93
14	V.H.	51	53
15	S.E.	69	73
16	M.Ba.	53	57
17	S.Am.	48	52
18	B.A.	50	55
19	E.H.	55	57
20	H.M.	40	43
21	S.S.	71	75
22	B.N.	47	51
23	H.DŽ.	46	48
24	S.D.	54	58
25	R.R.	27	30

Legenda Integrисани уčеници (UKR)
 Ostали уčеници

Najveći broj bodova na ZOT-a u finalnom ispitivanju postigao je učenik pod rednim brojem 10 (102 boda), a najmanji broj bodova postigao je učenik pod rednim brojem 20 (43 boda). Ukupan broj bodova učenika usporenog kognitivnog razvoja postignutih na ZOT-a u inicijalnom ispitivanju iznosi 109, dok prosječan broj bodova za svakog učenika iznosi $X=36,333$. U finalnom ispitivanju ukupan broj bodova postignutih na ZOT-a učenika usporenog kognitivnog razvoja (ukupno 3 učenika) iznosi 118, dok prosječan broj bodova za svakog učenika iznosi $X=39,333$, a učenici usporenog kognitivnog razvoja u prosjeku postigli bolji uspjeh u finalnom ispitivanju u odnosu na inicijalno ispitivanje.

Rezultati ispitivanja uspјeha na zadacima objektivnog tipa za drugi razred osnovne škole

Tabela 3. Postignuti bodovi na ZOT-a i t-test za učenike BTR i učenika UKR drugog razreda za inicijalnu procjenu.

	N	X	Medijana	Σ (Bodovi)	Xmin-Xmax (Bodovi)	SD	\pm/s
Učenici BTR	22	101,64	112	2236	13-161	31,35	6,68
Učenici UKR	3	98,67	103	296	71-122	25,77	14,88
t-test BTR-UKR		P<0,05	df				
	0,156	p=0,877	23				

Iz tabele se vidi da su veći prosječan broj bodova u inicijalnom ispitivanju imali učenici bez teškoća u razvoju ($X=101,64$). Testiranjem pomoću t-testa za nezavisne uzorke utvrđeno je da nema značajnih razlika između uspjeha na Zadacima objektivnog tipa između učenika bez teškoća u razvoju i učenika usporenog kognitivnog razvoja u inicijalnom ispitivanju u drugom razredu ($t\text{-test}=0,156$; $p=0,877$; $df=23$).

Najmanji broj bodova (13) postigao je učenik bez teškoća u razvoju (tabela 3) u inicijalnom ispitivanju, kao i najveći broj bodova je takođe postigao učenik bez teškoća u razvoju u inicijalnom ispitivanju (161).

Tabela 4. Postignuti bodovi na ZOT-a i t-test za učenike BTR i učenike UKR drugog razreda za finalnu procjenu.

	N	X	Medijana	Σ (Bodovi)	Xmin-Xmax (Bodovi)	SD	\pm/s
Učenici BTR	22	110,591*	117	2433	58-132	18,564	3,958
Učenici UKR	3	69,000*	62	207	59-86	14,798	8,544
t-test BTR-UKR		P<0,05	df				
	3,699*	0,00118*	23				

U finalnom ispitivanju učenici usporenog kognitivnog razvoja su imali znatno manji prosječan broj bodova na Zadacima objektivnog tipa nego u inicijalnom ispitivanju ($X=69,00$), dok su učenici bez teškoća u razvoju pokazali približno jednak uspjeh na Zadacima objektivnog tipa i u inicijalnom i u finalnom ispitivanju (tabela 4). Ovako slab uspjeh učenika usporenog kognitivnog razvoja već je objašnjen činjenicom da je jedan učenik od ukupno tri zbog bolesti

i odsustva sa nastave postigao u finalnom ispitivanju vrlo mali broj bodova, te je u prosjeku broj bodova za sva tri učenika smanjen.

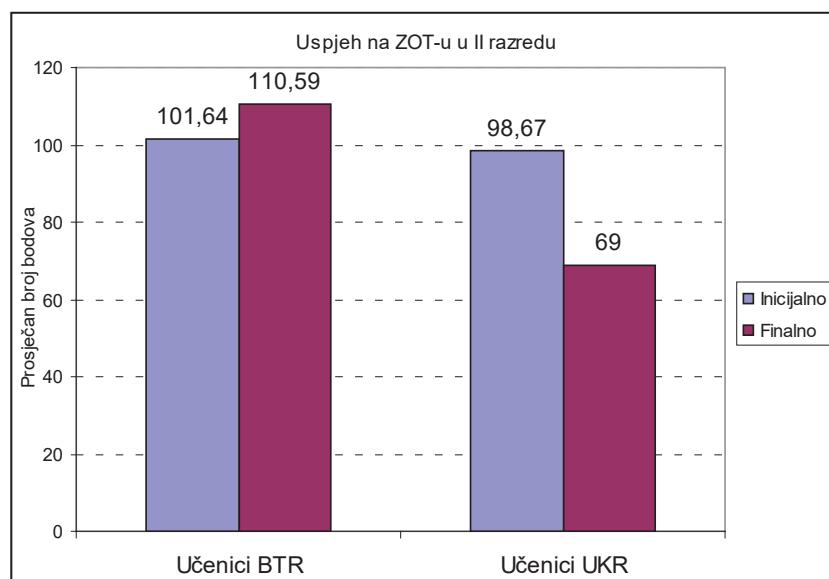
Zbog toga je utvrđeno visoko statistički značajna razlika između srednjih vrijednosti i broja bodova postignutih između učenika bez teškoća u razvoju i učenika usporenog kognitivnog razvoja ($t\text{-test}=3,699$; $p=0,00118$; $df=23$).

Najmanji broj bodova (58) kao i najveći broj bodova (132) u finalnom ispitivanju postigla su dva učenika bez teškoća u razvoju (tabela 1). Ovakvi rezultati pokazuju prilagođenost programa i individualni pristup u radu sa učenicima usporenog kognitivnog razvoja.

Tabela 5. Rezultati između srednjih vrijednosti u broju postignutih bodova na ZOT-a kod učenika BTR i učenika UKR u inicijalnom i finalnom ispitivanju drugog razreda.

Učenici BTR					Učenici UKR			
	X (Bodovi)	t-test	df	p	X (Bodovi)	t-test	df	p
Inicijalno	101,636	-1,153	42	0,255	98,666	1,278	4	$p=0,158$
Finalno	110,591				69			

Iz tabele 5 vidi se da ne postoje statistički značajne razlike u postignuću uspjeha na Zadacima objektivnog tipa u obje ispitivane skupine učenika između inicijalnog i finalnog ispitivanja za nivo signifikantnosti ($p<0,05$).

Slika 1. Uspjeh na ZOT-u učenika bez teškoća i sa teškoćama u razvoju u inicijalnom i finalnom ispitivanju

Rezultati ispitivanja uspjeha na zadacima objektivnog tipa za peti razred osnovne škole

Tabela 6. Postignuti bodovi na ZOT-a i t-test za učenike BTR i učenike UKR petog razreda za inicijalnu procjenu.

	N	X	Medijana	Σ (Bodovi)	Xmin-Xmax (Bodovi)	SD	\pm/s
Učenici BTR	22	60,273*	53,5	1326	40-95	15,958	3,402
Učenici UKR	3	36,333*	39	109	27-43	8,326	4,807
t-test BTR-UKR		P<0,05	df				
	2,518*	0,019*	23				

Učenici bez teškoća u razvoju petog razreda su u inicijalnom ispitivanju imali veću ($X=60,273$) prosječnu vrijednost bodova na Zadacima objektivnog tipa u odnosu na učenike usporenog kognitivnog razvoja ($X=36,333$).

Najmanji broj bodova zabilježen je kod učenika usporenog kognitivnog razvoja (27) a najveći kod učenika bez teškoća u razvoju (95 bodova). Između uspjeha postignutog u inicijalnom ispitivanju u petom razredu za učenike bez teškoća u razvoju i učenika usporenog kognitivnog razvoja postoje značajne razlike ($t=2,518^*$; $p=0,019$; $df=23$). To znači da su se oni u startu značajno razlikovali po znanju koje posjeduju.

Tabela 7. Postignuti bodovi na ZOT-a i t-test za učenike BTR i učenike UKR petog razreda za finalnu procjenu.

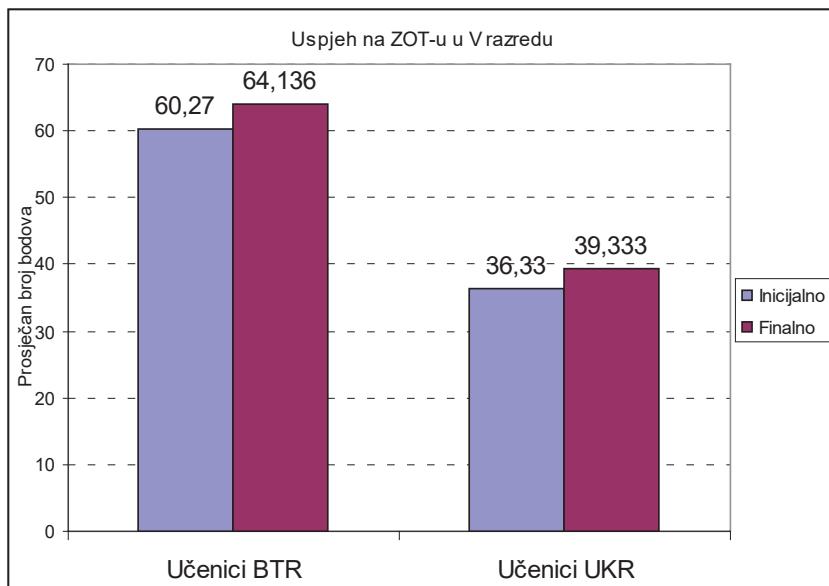
	N	X	Medijana	Σ (Bodovi)	Xmin-Xmax (Bodovi)	SD	\pm/s
Učenici BTR	22	64,136*	57	1411	43-102	16,858	3,594
Učenici UKR	3	39,333*	42	118	30-46	8,326	4,807
t-test BTR-UKR		P<0,05	df				
	2,473*	0,021*	23				

S obzirom da su početna znanja učenika bez teškoća u razvoju ocijenjena u inicijalnom ispitivanju bila značajno veća, to je u finalnom ispitivanju utvrđena razlika i dalje statistički značajna ($t\text{-test}=2,473^*$; $p=0,021$; $df=23$). No, ipak prosječan broj bodova u finalnom ispitivanju kod učenika usporenog kognitivnog razvoja je veći ($X=39,333$) nego u inicijalnom ispitivanju ($X=36,333$) što govori o malom napretku uspjeha na Zadacima objektivnog tipa za učenike usporenog kognitivnog razvoja (tabela 6 i tabela 7). To isto možemo konstatovati i za učenike bez teškoća u razvoju (tabela 6 i tabela 7).

Tabela 8. Rezultati između srednjih vrijednosti bodova postignutih na ZOT-a kod učenika BTR i učenika UKR u inicijalnom i finalnom ispitivanju petog razreda.

Učenici BTR					Učenici UKR			
	X (Bodovi)	t-test	df	p<0,05	X (Bodovi)	t-test	df	p<0,05
Inicijalno	60,272	-0,781	42	p=0,439	36,333	-0,441	4	p=0,681
Finalno	64,136				39,333			

Razlika između uspjeha u inicijalnom i finalnom ispitivanju obje grupe učenika postoji što se može vidjeti iz srednjih vrijednosti bodova postignutih na Zadacima objektivnog tipa. No, ipak te razlike nisu statistički značajne (tabela 6).

Slika 2. Uspjeh na ZOT-u učenika bez teškoća i sa teškoćama u razvoju u inicijalnom i finalnom ispitivanju

VERIFIKACIJA HIPOTEZA

Prikupljeni podaci koji su prikazani poslužili su za verifikaciju hipoteza:

H-1- Ova hipoteza se odbacuje jer učenici usporenog kognitivnog razvoja nisu pokazali značajno bolje rezultate u nastavi maternjeg jezika i književnosti u finalnom u odnosu na inicijalno ispitivanje u drugom razredu.

H-2- Učenici usporenog kognitivnog razvoja dostigli su bolje rezultate u nastavi maternjeg jezika i književnosti u finalnom u odnosu na inicijalno ispitivanje u petom razredu čime se ova hipoteza potvrđuje.

H-3- Učenici bez teškoća u razvoju su postigli bolji uspjeh u nastavi maternjeg jezika i književnosti od učenika usporenog kognitivnog razvoja u finalnom ispitivanju u odnosu na inicijalno ispitivanje u drugom razredu. S obzirom da razlike u postignutom uspjehu između ove poređene dvije grupe učenika nisu statistički značajne, postavljena hipoteza se prihvata djelimično.

H-4- Učenici bez teškoća u razvoju i učenici usporenog kognitivnog razvoja su u petom razredu postigli neznačajno bolji uspjeh iz nastave maternjeg jezika i književnosti u finalnom u odnosu na inicijalno ispitivanje pa se u ovom slučaju ova hipoteza djelimično prihvata.

ZAKLJUČAK

Rezultati koje smo dobili u ovom ispitivanju pokazuju sljedeće:

1. Ispitivanjem kvalitete i nivoa usvojenog gradiva iz nastave maternjeg jezika i književnosti utvrđen je nivo i kvalitet usvojenog gradiva za svakog pojedinog učenika ispitivanih razreda.
2. Na temelju individualnih rezultata dostađutih na Zadacima objektivnog tipa na početku školske godine utvrđeno je tačno koji dio nastavnog gradiva svaki učenik treba da bi uspješno pratio program nastave jezika u trećem i šestom razredu

3. Rezultati dostignuti na Zadacima objektivnog tipa za nastavnika predstavljaju osnov u daljem planiranju nastavnog gradiva iz nastave maternjeg jezika i književnosti i to u cilju realizacije nastavnih sadržaja.

4. Prema statističkim podacima učenici usporenog kognitivnog razvoja su pokazali isti nivo dostignutog znanja na Zadacima objektivnog tipa u nastavi maternjeg jezika i književnosti kao i većina učenika bez teškoća u razvoju.

LITERATURA:

1. Đurašin, V., Petrović, V. (1985), Djeca s teškoćama u razvoju integrirana u redovnim ustanovama odgoja i obrazovanja, Defektološka teorija i praksa 35,1-2, 27-31.
2. Jakulić, S. (1993), Medicinske osnove mentalne retardacije. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 69-73.
3. Mahić, M. (1998), Pedijatrija. Podjela dječijeg doba na periode. Sarajevo: Federacija Bosne i Hercegovine Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, 14-16.
4. Mešalić, Š. (2002), Efekti edukacije i socijalizacije učenika usporenog kognitivnog razvoja uključenih u redovne osnovne škole. Doktorska disertacija, Univerzitet u Tuzli.
5. Schmidt, M. (1999), Učenici sa teškoćama u učenju i njihova socijalna integracija. Revija za rehabilitacijska istraživanja.
6. Soldo, N. (1986), Odgojno obrazovna integracija djece sa tjelesnom invalidnosti. Savez SIZ-va odgoja i osnovnog obrazovanja SRH, Fakultet za Defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, Savez slijepih Hrvatske, Zagreb, 52-54.
7. Stančić, V. (1985), Djeca s teškoćama u razvoju u redovnoj školi. Fakultet za Defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, 47-57.
8. Šarenac, O. (1999). Teorija i praksa Specijalnog školstva u Bosni i Hercegovini. DJL Denfas, Tuzla.

Uputstvo / Uputa autorima

Ovim uputstvom utvrđuju se način i uslovi publikovanja naučnih publikacija i utvrđuju se kriterijumi, način i postupak izbora naučnih publikacija za objavu u „Evropskoj reviji“.

Struktura

Članak u časopisu mora biti uređen na standardan način, sa navedenim osnovnim elementima članka kao što su: naslov, naziv ustanove, adresa.

Naslov treba da što vjernije opiše sadržaj članka, prikladnim riječima za indeksiranje i pretraživanje, a ukoliko takvih riječi nema u naslovu, tada se napiše podnaslov.

Naslov rada treba da bude pisan velikim štampanim slovima (Times New Roman 14 Bold), a podnaslovi treba da budu pisani malim štampanim slovima (Times New Roman 12 Bold). Tekst u cjelini treba da bude pisan sa proredom 1 (Times New Roman 12). Autori koji se ne budu pridržavali ovog uputstva radovi će im biti vraćeni na ispravku.

Pored naslova na jeziku na kojem je članak napisan, naslov se daje i na lokalnom i engleskom, odnosno nekom drugom svjetskom jeziku, a ovi naslovi ispisuju se ispred sažetka na odgovarajućem jeziku.

Tekući naslov članka se ispisuje u zagлавju svake stranice članka radi lakše identifikacije, a sadrži prezime i inicijal imena autora (ako je autora više, preostali se označavaju sa "et al." ili "i dr"), naslove rada i časopisa i koaliciju (godina, volumen, sveska, početna i završna stranica).

Navodi se puno prezime i ime (svih) autora članka, ako ih ima, i srednji inicijali imena autora.

Prezimena i imena domaćih autora uvijek se ispisuju u originalnom obliku (sa dijakritičkim znakovima), nezavisno od jezika na kojem je članak napisan.

Naziv institucije (afilijacija) – navodi se pun naziv i sjedište institucije u kojoj je autor zaposlen, a eventualno i naziv institucije u kojoj je autor obavio istraživanje. U složenim institucijama navodi se i ukupna hijerarhija institucije.

Ako je članak napisalo više autora, a neki od njih su angažovani u različitim institucijama, mora se, posebnim oznakama ili na drugi način, naznačiti koju od navedenih institucija predstavlja svaki od navedenih autora (moguće je navesti i više institucija).

Afilijacija se ispisuje neposredno nakon imena autora, dok se funkcija i zvanje autora ne navode.

Kontakt podaci, adresa ili e-adresa autora daju se u napomeni pri dnu prve stranice članka, a ako je autora više, daje se samo adresa jednog autora.

Sažetak (apstrakt) članka je kratak informativni pregled sadržaja članka koji čitaocu omogućava da brzo i tačno ocijeni njegovu relevantnost i koje sadrži termine koji se često koriste za indeksiranje i pretragu članka. Sastavni dijelovi sažetka su: cilj istraživanja, metodi, rezultati i zaključak. Sažetak može da bude strukturisan, tj. da ima standardne i istaknute nazive pojedinih odjeljaka. Sažetak ima od 100 do 250 riječi i stoji između zaglavlja, koje čini naslov, imena autora i dr. i ključnih riječi, nakon kojih slijedi tekst članka.

Osim sažetka na maternjem jeziku članak mora imati sažetak i na engleskom jeziku, a samo izuzetno, umjesto na engleskom, sažetak može biti napisan na nekom drugom jeziku raširene upotrebe u dатој naučnoj disciplini.

Za sažetke na stranim jezicima mora se obezbijediti kvalifikovana lektura, odnosno gramatička i pravopisna ispravnost.

Rezime

Ukoliko je članak napisan na maternjem jeziku, sažetak na stranom jeziku daje se u proširenom obliku kao tzv. rezime. Rezime treba da bude u strukturisanom obliku, a njegova dužina može biti do maksimalno 1/10 dužine članka. Rezime se daje na kraju članka nakon odjeljka koji se odnosi na literaturu, a precizne instrukcije za izradu rezimea daju se u uputstvu autorima.

Ključne riječi su temini ili fraze kojih ne može biti više od deset, koje se daju neposredno nakon sažetka, odnosno rezimea, pisane na svim jezicima na kojima postoji sažeci i koje najbolje opisuju sadržaj članka za potrebe indeksiranja i pretraživanja i koje se dodjeljuju s osloncem na neki međunarodni izvor, kao što je popis, rječnik ili tezaurus, koji je najšire prihvaćen unutar date naučne oblasti.

Tabelarni i grafički prikazi treba da budu dati na jednoobrazan način, u skladu sa APA ili drugim odabranim standardom uređivanja i opremanja članaka.

Bibliografija

Citirana literatura obuhvata bibliografske izvore, kao što su članci, monografije i slično, i daje se isključivo u posebnom odjeljku članka u vidu liste referenci.

Reference se navode na dosljedan način, redoslijedom koji zavisi od standarda navođenja u tekstu, a koji je preciziran uputstvom autorima.

Reference se ne prevode na jezik na kojem je članak napisan, a sastavni dijelovi referenci, kao što su autorska imena, naslov rada, izvor itd., navode se u svim člancima objavljenim u časopisu na isti način, u skladu sa usvojenim standardom navođenja.

Prilikom navođenja referenci, preporučuje se upotreba punih formata referenci i koje podržavaju vodeće međunarodne baze namijenjene vrednovanju, kao i Srpski citatni indeks (SCIndeks), a koji su propisani uputstvima:

- a) Publication Manual of the American Psychological Association (APA),
- b) Council of Biology Editors Manual, Scientific Style and Format (CBE),
- c) The Chicago Manual of Style (Chicago)
- d) Harvard Style Manual (Harvard)
- e) Harvard Style Manual – British Standard (Harvard-BS),
- f) Modern Language Association Handbook for Writers of Research Papers (MLA) i
- g) The National Library of Medicine Style Guide for Authors, Editors, and Publishers (NLM).

Pored uputstava iz stava 4. ovog člana, preporučuje se upotreba i užestručnih formata datih u uputstvima:

- a) American Chemical Society (ACS) Style Guide i
- b) American Institute of Physics (AIP) Style Manual.

Format ispisa referenci detaljno se opisuje u uputstvu autorima.

Postupak citiranja dokumenata preuzetih s interneta posebno se opisuje

Napomene autora se daju pri dnu strane u kojoj se nalazi komentarisan dio teksta i mogu da sadrže manje važne detalje, dopunska objašnjena, naznake o korišćenim izvorima, ali ne mogu biti zamjena za citiranu literaturu.

Kategorizacija

Kategorizacija članaka je obaveza i odgovornost uredništva, a mogu je predlagati recenzenti i članovi uredništva, odnosno urednici rubrika.

Članci u časopisima se, po COBBISS ili nekom drugom oficijalno priznatom sistemu, razvrstavaju u naučne radove i stručne članke.

Originalan naučni rad je rad koji je organizovan po shemi IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion), u kome se prvi put publikuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda, koje su tekstualno opisane i koje omogućavaju da se istraživanje po potrebi ponovi, a utvrđene činjenice provjere.

Pregledni rad je rad koji donosi nove sinteze nastale na osnovu pregleda najnovijih djela o određenom predmetnom području, a koje su izvedene sažimanjem, analizom, sintezom i evaluacijom s ciljem da se prikaže zakonomjernost, pravilo, trend ili uzročno-posljedični odnos u vezi sa istraživanim fenomenima, tj. rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema u kome je autor ostvario određeni doprinos.

Kratko ili prethodno saopštenje je originalni naučni rad, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera gdje neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni, a radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog djela ili djela koje je još u izradi.

Naučna kritika, odnosno polemika ili osvrt je rasprava na određenu naučnu temu, zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, gdje autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma svoga mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

Radovi klasifikovani kao naučni moraju imati bar dvije pozitivne recenzije.

Stručni rad je prilog u kome se nude iskustva korisna za unapređenje profesionalne prakse, ali koja nisu nužno zasnovana na naučnom metodu, odnosno naglasak je na upotrebljivosti rezultata izvornih istraživanja i na širenju znanja, a tekst mora biti prilagođen stručnom i naučnom nivou stručne javnosti kojoj je rad namijenjen.

Informativni prilog je uvodnik, komentar i slično.

Prikaz knjige, instrumenata, računarskog programa, slučaja, naučnog događaja i slično je prilog u kome autor ocjenjuje i dokazuje pravilnost/nepravilnost nekog naučnog ili stručnog rada, kriterijuma, postavke ili polazišta, uz poseban naglasak na kvalitet ocjenjivanog rada.

Napomene

Ako je članak u prethodnoj verziji bio izložen na skupu u vidu usmenog saopštenja, pod istim ili sličnim naslovom, podatak o tome treba da bude naveden u posebnoj napomeni, po pravilu pri dnu prve stranice članka.

Rad koji je već objavljen u jednom časopisu ne može se objaviti u drugom tj. preštampati niti se može objaviti pod sličnim naslovom i u izmijenjenom obliku.